

МЕЃУНАРОДЕН ЦЕНТАР ЗА СЛАВЈАНСКА ПРОСВЕТА - СВЕТИ НИКОЛЕ

«МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК - ЗАПАД»
(ПСИХОЛОГИЈА И ОБРАЗОВАНИЕ)

СПИСАНИЕ
на научни трудови

**ЧЕТИРИНАЕСЕТТА МЕЃУНАРОДНА
НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК - ЗАПАД“**

**МЕЃУНАРОДЕН СЛАВЈАНСКИ УНИВЕРЗИТЕТ
СВЕТИ НИКОЛЕ - БИТОЛА**

Година X

Број 3

Јуни 2023

- СВЕТИ НИКОЛЕ, Р. СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА -
- 2023 -

Издавач: Меѓународен центар за славјанска просвета - Свети Николе

За издавачот: М-р Михаела Ѓорчева, директор

Наслов: «МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК - ЗАПАД» (ПСИХОЛОГИЈА И ОБРАЗОВАНИЕ)

Организационен одбор:

Претседател: Проф. д-р Јордан Ѓорчев
Заменик претседател: Доц. д-р Татјана Осадчаја
Член: М-р Борче Серафимовски
Член: Доц. д-р Милена Спасовска

Уредувачки одбор:

Проф. д-р Ленче Петреска, Северна Македонија
Проф. д-р Јордан Ѓорчев, Северна Македонија
Доц. д-р Милена Спасовска, Северна Македонија
Проф. д-р Мирослав Крстик, Србија
Проф. д-р Момчило Симоновиќ, Србија
Проф. д-р Христо Бонџолов, Бугарија
Проф. д-р Даниела Тасевска, Бугарија
Проф. д-р Снјежана Кирин, Хрватска
Доц. д-р Хаџиб Салкич, Босна и Херцеговина
Доц. д-р Татјана Осадчаја, Русија

Уредник: проф. д-р Јордан Ѓорчев

Компјутерска обработка и дизајн: М-р Благој Митев

ISSN (принт) 1857-9299

ISSN (онлајн) 1857-9302

Адреса на комисијата: ул. Маршал Тито 77, Свети Николе, Р. Северна Македонија

Контакт телефон: +389 (0)32 440 330

Уредувачкиот одбор им се заблагодарува на сите учесници за соработката!

Напомена:

Уредувачкиот одбор на списанието «МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК-ЗАПАД» не одговара за можните повреди на авторските права на научните трудови објавени во списанието. Целосната одговорност за оригиналноста, автентичноста и лекторирањето на научните трудови објавени во списанието е на самите автори на трудовите.

Секој научен труд пред објавувањето во списанието «МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК-ЗАПАД» е рецензиран од двајца анонимни рецензенти од соодветната научна област.

Печати: Книжарница и печатница „Славјански“, Свети Николе

Тираж: 100

МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ
ИСТОК - ЗАПАД
ПСИХОЛОГИЈА И ОБРАЗОВАНИЕ

СОДРЖИНА

<i>Горица Поповска Налеvsка, Соња Ризоска Јовановска, Марина Кузмановска</i> АДРЕСИРАЊЕ НА СОЦИО-ЕМОЦИОНАЛНИТЕ ПРЕДИЗВИЦИ ПРИ ЕДУКАЦИЈА НА НАДАРЕНИ УЧЕНИЦИ	11
<i>Марина Кузмановска, Горица Поповска Налеvsка</i> ФАКТОРИ ЗА РАЗВОЈ НА АКАДЕМСКОТО ПОСТИГНУВАЊЕ КАЈ НАДАРЕНИТЕ УЧЕНИЦИ	25
<i>Ѓорѓина Ќимова, Вангелица Гаврилова</i> СТРЕС КАЈ ПРОФЕСИЈА НАСТАВНИК	33
<i>Valentina Chileva</i> RESEARCH ACTIVITY IN MATHEMATICS EDUCATION IN PRIMARY GRADES	39
<i>Јана Белеvsка</i> МЕНТАЛНО ЗДРАВЈЕ ВО НЕПЛОДНОСТ	47
<i>Јана Белеvsка</i> ФАКТОРИ НА РИЗИК ЗА РАЗВОЈ НА ПОСТПАРТАЛНА ДЕПРЕСИЈА	55
<i>Вангелица Гаврилова, Ѓорѓина Ќимова</i> БРАЧНА ЗАЕДНИЦА И ПОСЛЕДИЦИ КОИ ПРОИЗЛЕГУВААТ ПРИ НЕЈЗИНО РАСКИНУВАЊЕ.....	63
<i>Бети Денков</i> ВОСПИТНО – ОБРАЗОВНИ ПРЕДИЗВИЦИ ОД ВОВЕДУВАЊЕТО НА НОВАТА КОНЦЕПЦИЈА ЗА ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ И НОВИТЕ НАСТАВНИ ПРОГРАМИ	69
<i>Билјана Вуковиќ</i> ЗНАЧЕЊЕТО НА РАЗВОЈНИТЕ ТРАУМИ ВРЗ РАЗВОЈОТ НА ПСИХОПАТИЈАТА	75
<i>Валентина Клопчевска</i> АЛКОХОЛИЗМОТ КАЈ МЛАДИТЕ ВО ДЕБАР И ВЛИЈАНИЕТО НА УЧИЛИШТЕТО И СТРУЧНИТЕ СОРАБОТНИЦИ ВО ПРЕВЕНЦИЈА	83
<i>Ибиш Кадриу</i> СОЦИЈАЛИЗАЦИЈАТА НА МЛАДИТЕ ВО ТЕТОВСКИОТ РЕГИОН КАКО ПРОЦЕС НА ВОСПИТУВАЊЕ И ВКЛУЧУВАЊЕ НА ЛИЧНОСТА ВО ОПШТЕСТВОТО	89

<i>Biljana Vukovikj</i> THE IMPACT OF CHARACTER, STRESS AND SCONDARY TRAUMA ON THE WORK OF JUDGES AND OTHER SHAREHOLDER IN THE JUDICARY SYSTEM	95
<i>Аница Златевска, Светлана Глигоровска, Елена Нојкова Видановска</i> РАЗРЕШУВАЊЕ НА МЕЃУВРСНИЧКИ КОНФЛИКТИ	101
<i>Марина Томска, Мирослав Пендаровски</i> ЕФЕКТИВНОСТА НА ТЕРАПЕВСКИОТ ПРИСТАП КОНСТЕЛАЦИИ	105
<i>Марина Томска</i> КЛАСИЧНОТО И ОПЕРАНТНОТО УСЛОВУВАЊЕ КАКО СРЕДСТВО ЗА МЕНАЏМЕНТ ВО УЧИЛНИЦАТА.....	117
<i>Елизабета Куновска</i> ВАЖНОСТА НА ИНТЕРВЕНЦИИТЕ ВО РАНИОТ ДЕТСКИ РАЗВОЈ.....	127
<i>Кирил Трајчев</i> Ф. М. ДОСТОЕВСКИ – ОБИД ЗА ПСИХОЛОШКО ПРОМИСЛУВАЊЕ	133
<i>Елена Златева</i> ЗАЩИТА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЭПОХУ КОГНИТИВНОЙ ВОЙНЫ: ВЫЗОВЫ И СТРАТЕГИИ	139
<i>Наташа Димеска, Софија Георгиевска</i> СЕКСУАЛНА ЗЛОУПОТРЕБА НА ДЕЦА СО ПОПРЕЧЕНОСТ – ПРЕПОЗНАВАЊЕ И НАВРЕМЕНО РЕАГИРАЊЕ	147
<i>Ольга Юрьевна Зотова</i> ЖИЗНЬ В ГОРОДЕ ИЛИ ВОСПРИЯТИЕ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ	163
<i>Milena Spasovska</i> THEORETICAL FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING FAMILY BURNOUT.....	165
<i>Славољуб Ивановски</i> СТРЕСОТ, КАРДИОВАСКУЛАРНИТЕ ЗАБОЛУВАЊА И ПОЗИТИВНАТА ПСИХОЛОГИЈА	173
<i>Елена Златева, Ольга Сергеевна Солодухина</i> СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О РОДИНЕ У СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ	181

<i>Анита Ристеска</i> ИЗРАБОТКА НА СТРУЧЕН ДОКУМЕНТ НА УЧЕНИЦИ СО АТИПИЧЕН РАЗВОЈ СО ПРОЦЕНКА НА НИВНИОТ ПСИХОМОТОРЕН РАЗВОЈ.....	187
<i>Комаров Владимир Владимирович, Николай Александрович Уточкин</i> ВОЗМОЖНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ ПУБЛИКАЦИЙ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И МЕССЕНДЖЕРОВ	193
<i>Нина Александровна Коваль</i> ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ.....	201
<i>Светлана Васильевна Левчук</i> ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ- ПСИХОЛОГОВ: ОПЫТ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ	207
<i>Доротея Дунева</i> МЕТАМОРФОЗИТЕ НА АСОЦИАЛНОСТТА	215
<i>Пресиян Бургов</i> КОМПЛЕКСЪТ НА МЪРТВАТА МАЙКА В АНАЛИТИЧНИЯ ПРОЦЕС.....	223
<i>Милена Моцинова-Бръчкова</i> ПОСРЕЩАНЕ НА ДЕТЕТО В СЕМЕЙСТВОТО – ЕДИН ЛАКАНИАНСКИ ПРОЧИТ	229
<i>Милена Спасовска</i> ДИНАМИКА НА СЕМЕЈНИТЕ ОДНОСИ И БРАЧНОТО ЗАДОВОЛСТВО: РАЗБИРАЊЕ НА ВРСКАТА МЕЃУ СЕМЕЈНАТА ФЛЕКСИБИЛНОСТ, СЕМЕЈНАТА КОХЕЗИВНОСТ И КВАЛИТЕТОТ НА БРАЧЕН ЖИВОТ	235

ОБЛАСТ
ПСИХОЛОГИЈА
И ОБРАЗОВАНИЕ

159.923.38-057.874:373.3(497.7)
373.3.091.212-056.45:159.922(497.7)

Доц. д-р Горица Поповска Налевска
Проф. д-р Соња Ризоска Јовановска
Факултет за психологија, МСУ
Република Северна Македонија

Д-р Марина Кузмановска
Република Северна Македонија

АДРЕСИРАЊЕ НА СОЦИО-ЕМОЦИОНАЛНИТЕ ПРЕДИЗВИЦИ ПРИ ЕДУКАЦИЈА НА НАДАРЕНИ УЧЕНИЦИ

Апстракт: Надареноста дефинирана како асинхроничен развој и феноменолошки пристап, се фокусира на внатрешниот свет на надарените деца и ја нагласува нивната ранливост во општеството. Асинхроноста подразбира нерамномерен развој на главните димензии на личноста како што се: когниција, емоции, физички и социјален развој. Не е невообичаено за надареното дете да има исклучителен потенцијал на едно поле, а другите негови способности да бидат просечни. Целта на трудот е да се испитаат ставовите на наставниците и стручните соработници во основните училишта во однос на препознавањето, идентификацијата и формите на едукација со надарени ученици. Добиените резултати покажуваат нагласување на напредниот когнитивен развој кај надарените ученици, но не и во поглед на нивните социјални и емоционални реакции. Токму поради тоа препораките во трудот се насочени кон стратегии и активности во препознавање и поттикнување на социо-емоционалниот развој кај надарените ученици.

Клучни зборови: надарени ученици, идентификација, социо-емоционални карактеристики, едукација.

ADDRESSING SOCIO-EMOTIONAL CHALLENGES IN THE EDUCATION OF GIFTED STUDENTS

Abstract: Giftedness, defined as asynchronous development and a phenomenological approach, focuses on the inner world of gifted children and emphasizes their vulnerability in society. Asynchrony implies uneven development of the main dimensions of personality such as: cognition, emotions, physical and social development. It is not unusual for a gifted child to have exceptional potential in one area and his other abilities to be average. The purpose of the paper is to examine the attitudes of teachers and professional associates in primary schools regarding the recognition, identification and forms of education with gifted students. The obtained results show an emphasis on advanced cognitive development in gifted students, but not in terms of their social and emotional reactions. For this reason the recommendations in the paper are aimed at strategies and activities in recognizing and encouraging the socio-emotional development of gifted students.

Keywords: gifted students, identification, socio-emotional characteristics, education.

ВОВЕД

Напредокот на општеството во голема мерка зависи од односот кон надарените поединци и грижата за развој на нивните креативни потенцијали. За да се манифестира потенцијалната надареност во изразена надареност, не се доволни само натпросечни генетски потенцијали (интелигенција), туку мора да се придружат уште две компоненти: мотивација и креативност. И откако ќе се додаде и надворешната стимулација во облик на признание за успех, разбирање на потребите и оптимална поддршка, со интерактивна взаемност на овие три компоненти, доаѓа до манифестирана надареност.

Првите знаци на надареност се јавуваат на предучилишна возраст и се манифестираат како: љубопитност, поставување мноштво прашања, богата имагинација, добро помнење, рано читање, концентрирање на една активност подолго време. Лесно и брзо учат и сфаќаат, имаат богат речник, интензивно читаат книги наменети за повисока возраст, многу време посветуваат на активности за кои покажуваат интерес. Во периодот на адолесценција акумулираат општо знаење, како и специфично знаење од областа за која покажуваат посебен интерес. Лесно доаѓаат до суштината на проблемот, го користат увидувањето при решавањето проблеми, способни се да воочуваат комплексни односи, имаат силна интризичка мотивација и покажуваат тенденција кон менување и прилагодување на околината на своите потреби.

Покрај бројните позитивни карактеристики на надарените ученици, постои можност и од негативни аспекти кои значајно влијаат во процесот на социјализација и намалување на училишниот успех и потенцијалниот развој и тоа: перфекционизам како последица на високите критериуми за успех, незаинтересираност и намалена дисциплина како отпор на рутинската наставна работа и едноставноста на училишните барања и задачи; тенденција за “komplицирање”, незадоволство од едноставни и очигледни решенија; изразена потреба за самостојност и самостојно решавање на задачите, поради специфичните интереси кои не може да ги сподели со врсниците, тенденција на отпор против наметнатиот авторитет, поставените правила и обичаи.

Наведените карактеристики и однесувања на надарените ученици се резултат најчесто на нивната интелектуална натросечност, специфичните способности, социо-емоционалните особини, мотивациските карактеристики и слично. Особено е важно да се обрне внимание на тешкотиите со кои се соочуваат надарените во социо-емоционалното подрачје. Токму поради овие карактеристики се поставува прашањето: Зошто надарениот ученик и покрај своите надпросечни можности во една или повеќе области, не постигнува адекватни резултати? Надареноста дефинирана како асинхроничен развој и феноменолошки пристап, се фокусира на внатрешниот свет на надарените деца и ја нагласува нивната ранливост во општеството. Асинхроноста подразбира нерамномерен развој на главните димензии на личноста како што се: когниција, емоции, физичкиот и социјалниот развој. Не е невообичаено за надарено дете да има исклучителен потенцијал на едно поле, а другите негови способности да бидат просечни. Надарените деца се разликуваат едни од други, а исто така е познато дека нивниот развој е нерамномерен.

Во процесот на откривање на надарените деца препознавањето е првата фаза. Специфичните карактеристики можат да се забележат уште во најраното детство, каде почетното воочување започнува во семејното опкружение од

страна на родителите, потоа во предучилишни установи од воспитувачите и од наставниците во училиштето. За развојот да се движи во најдобра насока за детето, со карактеристиките кои вообичаено ги манифестираат надарените деца мораат да бидат запознаени стручните соработници во рамките на предучилишните и училишните институции. Тоа представува почеток на сложениот процес на повеќекратен пристап на идентификација на надарените, а кој претставува целовит, тимски и трансдисциплинарен пристап на проценка на способноста на детето.

ПРОФИЛИ НА НАДАРЕНИ УЧЕНИЦИ

Иако надарените деца имаат некои заеднички општи карактеристики, во многу други специфични карактеристики се разликуваат, поради што процесот на препознавање и идентификација не е едноставен. Во наставната пракса најчесто се сретнуваат шест профили на надарени:

Тип 1 - Успешени

Овој тип е најлесен за идентификација и околу 90% од надарените ученици припаѓаат на овој тип. Тоа се ученици кои добро го разбираат системот и општеството и што од нив се очекува. Целосно се вклопени и прилагодени. Соработуваат, примерно се однесуваат и постигнуваат висок школски успех. Сакани се и ценети од страна на родителите и наставниците. Меѓутоа може да им биде досадно во текот на наставата, затоа што со минимален напор побрзо напредуваат од останатите ученици. Сите особини кои што претставуваат нивни доблести – послушност и беспрекорно почитување на правила и норми, ја намалуваат нивната автономија и креативност.

Тип 2 – Креативни

Креативно надарените имаат високо развиено дивергентно мислење и високо ниво на креативност. Тие не се вклопени во системот и затоа често имаат проблеми со родителите и наставниците. Училишниот систем најчесто не ги препознава нивните способности и тоа кај нив предизвикува фрустрација. Често може да бидат деструктивни и да имаат негативен индивидуален концепт, иако се многу креативни. Овие ученици се во опасност да развијат несоодветно и девијантно однесување: бегање од часови, користење алкохол и наркотични супстанции, деликвентно однесување.

Тип 3 – Блокирани

Овие надарени ученици често пати доцна се откриваат, поради нивниот склоп на личноста во кој се крие поголема доза на несигурност, недоволна самодоверба и редукција на нивните вистински чувства и потреби. Со своето однесување избегнуваат да бидат забележани како надарени. Имаат потреба да бидат поддржани во средината со цел да ја зајакнат сопствената самодоверба. Наставниците нив ги набљудуваат како просечни, мирни и толерантни.

Тип 4 – Проблематични

Проблематични надарени ученици се оние кои се во опасност да не ги постигнат максималните исходи од учењето и наставата на ниво кое одговара на нивните потенцијали. Нивните потреби не се соодветно препознаени од средината

и се чувствуваат неприфатени и неприлагодени во системот. Што се однесува до нивното однесување, се забележува состојба на интелектуално несогласување и спротиставување за поедини прашања и проблеми. Во своите реакции понекогаш знаат да бидат импулсивни како недостаток на самоконтрола, поради што се јавуваат конфликти на различни релации. Тие сакаат да ги контролираат своите потреби и да го направат своето однесување пофлексибилно. Наставниците често пати ги набљудуваат како “дежурни виновници” за разни конфликтни ситуации. Потребно е овие ученици да бидат додатно активирани и советувани во наставата.

Тип 5 – Двострано различни

Типот „двострано различни“ е доста широк и комплексен концепт. Учениците во исто време се препознаени како надарени, но имаат одредени потешкотии и слабости поврзани со учењето и концентрацијата, така што околината најчесто ги перцепира низ објектив на патологијата, фокусирајќи се исклучиво на нивните недостатоци. Поради тоа покажуваат знаци на стрес, фрустрација, отфрленост, беспомошност и ниска самоверба.

Тип 6 – Автономни

Овој тип на надарени ученици одлично се снаоѓа во училишниот систем. Ефикасни се како типот „успешни“, но се разликуваат по тоа што не работат за системот, туку системот работи за нив. Многу се успешни и на сите им се допаѓаат – родители, наставници, ученици, имаат голема самоверба и лидерски способности. Имаат независна и амбициозна природа и спремни се на ризик. Способни се да ги изразат своите чувства, цели и потреби на соодветен начин, без постоење на несигурност.

КАРАКТЕРИСТИКИ ВО ОДНОС НА СОЦИО-ЕМОЦИОНАЛНИОТ РАЗВОЈ НА НАДАРЕНИТЕ ДЕЦА

Надарените деца имаат одредени заеднички социјални-емоционални особини, вклучувајќи: зголемена чувствителност, емоционален интензитет и реактивност, чувство на различност, перфекционизам и нерамномерен развој на интелектуалните и емоционалните области. Некои од овие социјални и емоционални особини може да имаат форма на особена ранливост за надарените деца на пример, надарените деца може да имаат потешкотии да се справат со нивната голема чувствителност, да се справат со разликите во интелектуалниот, емоционалниот и социјалниот развој и да најдат врсници кои вистински ги разбираат и ценат нивните необични и напредни перцепции.

Постојат пет особини кои се заеднички за надарените деца кои резултираат со социјална и емоционална ранливост: способност за различно размислување, ексциtabilност, чувствителност, ентелехија и перфекционизам. Иако се чини дека особините се составен дел на надареноста, нивните манифестации во однесувањето може да варираат во зависност од психолошките и физиолошките фактори како што се толеранција за двосмисленост, возраст, степен на интровертност/ екстравертност, место за контрола, итн.

Способност за различно размислување

Перформансите и однесувањето дома и на училиште се често проблеми за децата со способност за различно мислење. Децата кои се дивергентни мислителите се чини дека се неорганизирани и отсутни, особено во училиште. Децата со различно размислување, сметаат дека многу организациски шеми се тешки да се разберат. На пример, стандардите што возрасните ги користат за организирање на училишна работа се засноваат на линеарен модел, додека дивергентните мислителите имаат тенденција да ги гледаат нештата холистички и да прават интуитивни скокови за да ги поправаат одговорите. Различни мислителите сакаат да го следат новитетот на идејата и да видат каде води. Тие може да бидат незаинтересирани за вообичаените награди што се нудат. Поради ова, децата со различно размислување во очите на возрасните се чинат дека можат да бидат бунтовни, немотивирани, невнимателни и незадоволни. Различните мислителите исто така треба да се справат со тоа да бидат различни без да разберат зошто. Честопати тие се чувствуваат сами, без никој да ја разбере нивната уникатност. Ако овие деца можат да најдат вредност во нивната уникатност и може да се развие одредена толеранција од општеството, може да се развие силно чувство за себе и чувство за поврзаност со другите.

Експитабилност

Високото ниво на енергија, емоционалната реактивност и големата возбуда на централниот нервен систем ја карактеризираат особината на експитабилност. Сите три аспекти на особината не се секогаш присутни кај една личност.

Додека надарените возрасни со оваа особина честопати ги фокусираат своите енергии подолг временски период, уживаат во преземање ризик и предизвик, имаат широк спектар на интереси и прават многу работи добро, надарените деца со оваа особина честопати имаат потешкотии во животот. Некои имаат толку високи нивоа на енергија и им треба толку малку спиење што наоѓањето активности за да ги окупираат може да биде исцрпувачко. Сепак, ако можат да најдат доволно предизвик, тие можат да се концентрираат подолг временски период и да се организираат добро.

Ако не се обезбеди вистински вид на стимулација за овие деца нив им станува здодевно и тие се презаситени. Нивната енергија е честопати фокусирана на широк спектар на интереси, иако тие можеби не се академски ориентирани. Кога правилно се канализира, оваа возбуда во животот може да биде стимулативна за другите. Бидејќи потребата за стимулација е толку голема, некои надарени деца стануваат условени за потреба од новина. Тие уживаат во започнувањето нови проекти и се ентузијастички за резултатите.

Некои емоционално реактивни деца, наместо да бидат баратели на стимули, тие изгледаат споротивно. Тие наместо да бараат поголема количина на стимулација, тие се презаситени од мала стимулација, што за другите луѓе изгледа како нормална количина. Тие делуваат презаситени, раздразливи и исплашени. Некои, исто така, имаат проблем да ги исклучат мислите и чувствата за да можат поинтензивно да чувствуваат моќни емоции, и подолго време од другите. Обичните стресови на училиштата и контактите со врстници може да изгледаат премногу тешки. За овие деца, просториите се премногу полни, пребучни и се преполни со светлина. Дворот или трпезаријата можат да обезбедат премногу стимулации, а овие деца на тоа реагираат негативно, со солзи, избегнување, дури

и физички симптоми. Таквите деца честопати се сметаат за проблематични и од врсниците и од возрасните затоа што им е тешко да одат заедно со вообичаениот начин на правење работи.

Чувствителност

Длабочина на чувството што резултира во чувство на идентификација со другите (луѓе, животни, природа, универзум) ја карактеризира особината на чувствителноста. Страста и сочувството се два различни аспекти. Страста се однесува на чувството кое го бои целото животно искуство и носи интензитет и сложеност на емоционалниот живот на овие надарени деца. Страсните луѓе формираат длабоки приврзаности и тие мислат со своите чувствата. Сочувството се карактеризира со чувството на грижа за оние кои страдаат и желба за да се намали болката и страдањето на другите.

Страсната страна на чувствителноста се однесува на интензивна посветеност на луѓето и идеите. Овие деца може да се посветат на врски уште од рана возраст. Дури и ако се повредени од луѓето, тие чувствуваат дека ако може да се најде само клучот за разбирање, тогаш тие би биле пријатели. Фокусот за овој вид дете е на потенцијалот на луѓето, а не на нивните грешки.

Многу чувствителни надарени деца се многу емпатични. Тие не само што знаат што чувствуваат другите, туку се чини дека ги доживуваат самите чувства. Ова е особено точно за интензивно негативни чувства. Додека повеќето деца знаат кога родителот е лут, овие надарени деца го чувствуваат гневот во себе, доживувајќи го како што прави другата личност. Оваа голема емпатија може да значи дека тие чувствуваат толку многу чувства што не можат да разликуваат чии чувства се чии. За да ја искористат нивната голема емпатија без да ризикуваат да бидат презаситени од силни чувства, тие треба да научат како да ги одделат своите чувства од оние на другите и да разберат дека треба да се чувствуваат „со“ отколку „за“ за другата личност.

Ентелехија

Изведен од грчкиот збор да се има цел, ентелехијата е посебен вид на мотивација, потреба за самоопределување и внатрешна и витална сила што го насочува животот и растот на човекот, за тој да стани се она што е способен да биде. Надарените возрасни со оваа особина се вклучени во креирањето на сопствената судбина, веруваат во себе и продолжуваат понатаму и покрај пречките. Поради нивната огромна лична храброст, тие можат да ги инспирираат, а понекогаш и да ги усрамат другите. Надарените деца со ентелехија се многу мотивирани, единечни во извршувањето на сопствените цели и имаат многу силна волја.

Овие надарени деца, исто така, може да доживеат чувство за судбината. Дејствијата што ги преземаат имаат многу поголеми последици отколку што некој очекува, а бидејќи тие ја презеле акцијата, тие стануваат дел од силата што ја одредува иднината. Ова не значи дека овие надарени деца знаат што ќе се случи, па дури и чувствуваат дека се дел од планирањето на иднината, но сепак, поради нивната надареност, дејствијата стануваат многу повеќе отколку што изгледале во тоа време.

Многу од овие деца предизвикуваат помошни одговори од возрасните кои се восхитуваат на духот на детето и гледаат нешто посебно во него. Друга група на возрасни ја препишуваат својата внатрешна непријатност на „посебноста“

на детето и се обидуваат да ги омаловажат или негираат талентите на детето. Следствено, возрасните може да се доживеат или како луѓе кои се исклучително подготвени да помогнат, или како луѓе кои наоѓаат маани, го отежнуваат животот или понижуваат без разлика колку напорно се трудат овие надарени деца.

Перфекционизам

Притисоците кај надарените ученици од страна на перфекционизмот може да доведат до високи постигнувања, но и до проблеми. Чувството кај нив да се биде совршен може да е резултат и од прекумерните пофалби кои ги слушаат од возрасните во нивната околина или пак од континуираните успеси кои ги постигнуваат. Надарените се стремат да го одржуваат својот напредок, но тоа се отежнува од преголемата потреба за совршенство, станува товар наместо природен процес. Кај надарените деца кои имаат присуство на перфекционизам се манифестираат:

- » емоционални карактеристики - изразито самокритични, лесно се засрамуваат, силно чувство на некомпетентност, ниско ниво на самопочитување, анксиозност, прекумерна реакција и за најмал неуспех, сметаат дека задачата не е завршена како што треба;
- » поставување на високи стандарди - нереално високи очекувања за себе, потешкотии во донесување на одлуки, одредување на приоритети, одложување во реализација на задачите;
- » одложување - одложување или намерно избегнување на стресни ситуации и тешки задачи;
- » Мотивација - повеќе се мотивирани од желбата за избегнување на неуспех отколку од желбата за постигнување на успех;
- » Самоевалуација - сопствената вредност и евалуација зависат и одредени се исклучиво од успехот, се што не е совршено се оценува како неуспех.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Цел и задачи на истражувањето

Целта на истражувањето е да се испитаат ставовите на наставниците и стручните соработници во основните училишта за прилагодување на воспитно – образовната работа со надарените ученици. Остварувањето на оваа цел е направено преку испитување на ставовите на наставниците и стручните соработници, односно преку реализација на следниве задачи:

- » Испитување на постапките и инструментите за идентификација на надарените и талентирани ученици во основните училишта;
- » Испитување колку често надарените ученици може да имаат потешкотии во социо-емоционалниот развој;
- » Испитување колку надарените ученици се мотивирани во наставата;
- » Испитување на формите и начините на прилагодување на наставата со надарени ученици;
- » Испитување колку наставниците имаат развиени компетенции за работа со надарени ученици.

Техники и инструменти на истражување

Користена е техника на анкетирање со примена на прашалник прилагоден за испитување на ставовите на наставниците и стручните соработници во основните училишта во врска со прилагодувањето на воспитно – образовната работа со надарени ученици. Прашалникот се состои од прашања од затворен и отворен тип.

Примерок на истражување

Во истражувањето се опфатени наставници од одделенска и предметна настава од основни училишта. Примерокот на истражување е по пат на случаен избор, спроведен онлајн и го сочинуваат 100 наставници од основни училишта во одделенска и предметна настава и 10 претставници од педагошко-психолошката стручна служба.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА НА ДОБИЕНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

Анализата на добиените резултати од спроведената анкета со наставните и стручните соработници се фокусира на прашањата поврзани со предметот и целите на овој труд и се поделени во два дела: препознавање и идентификација на надарени ученици и форми на едукација со надарени ученици.

1. Препознавање и идентификација на надарени ученици

Графикон 1. Техники и инструменти кои наставниците ги користат во идентификација на надарените и талентирани ученици

46.7% од испитаните наставниците изјавуваат дека се базираат на евалуација на ученичките творби и постигнувања, 33.3% користат чек листи за утврдување на посебни способности и 20% од наставниците одговорија дека користат прашалник за самопроценка на ученикот.

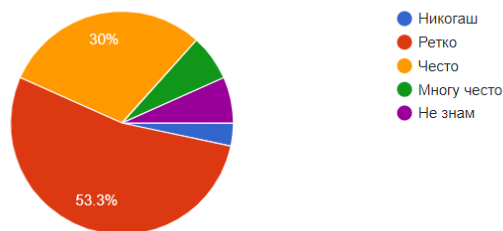
Скоро половина од анкетираниите наставници користат евалуација на ученичките творби и постигнувања а останатата половина користат чек листи за утврдување на посебни способности и прашалник за самопроценка на ученикот.

Голем предизвик за наставниците претставува идентификувањето на потенцијално надарените ученици, особено во оние училишта каде што отсутуваат комплетирани стручни тимови, особено отсуството на психолози. Секое училиште треба да има формиран тим за идентификација и поддршка на развојот на надарените ученици. Педагошко-психолошката служба одговори

дека стандардизирани мерни инструменти и нивната примена во училиштата претставува еден од проблемите во идентификација на надарените ученици.

Наставниците беа прашани кои знаци на надареност ги препознаваат кај учениците: „интересот на учениците за проширени и продлабочени знаења од предметот, логично и критичко размислување, брзото и лесно совладување на материјата на часот, квалитетното и темелно извршување на зададените задачи, љубопитни се, трудилјубиви и имаат високи оценки“ се најчестите добиени одговори.

Графикон 2. Колку често надарените ученици појавуваат тешкотии во нивниот социо-емоционален развој

Според одговорите што ги дадоа наставниците надарените ученици 53.3% ретко имаат тешкотии во нивниот социо-емоционален развој, 30% често имаат тешкотии во социо-емоционалниот развој, и помал е бројот на наставници кои изјавија дека надарените ученици имаат многу често или никогаш тешкотии во нивниот социо-емоционален развој. Добиените резултати покажуваат нагласување на напредниот когнитивен развој кај надарените ученици, но не и во поглед на нивните социјални и емоционални реакции.

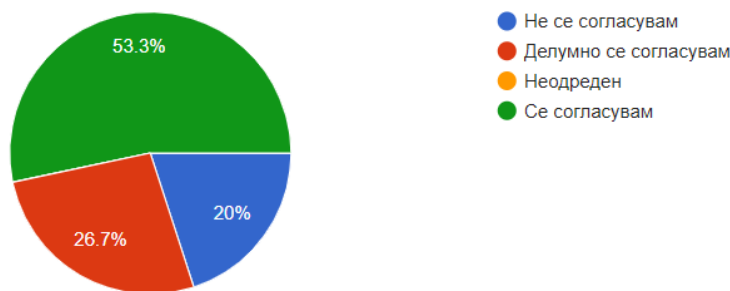
2. Форми на едукација со надарени ученици

Графикон 3. Форми на едукација што наставниците најчесто ги применуваат со надарените ученици

60% од наставниците применуваат редовна настава во комбинација со додатна, 30% применуваат работа по збогатена програма и 10% од наставниците применуваат други форми на хомогено групирање на учениците, примена на индивидуалната настава, подготовки за натпревари, работата на проекти и истражувања, работа по специјално прилагодени програми.

Графикон 4. За надарените ученици се подготвуваат дополнителни материјали за учење

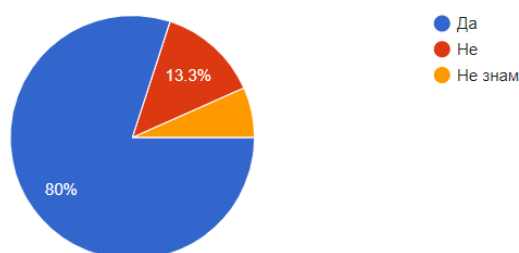
53.3% од наставниците се согласуваат со тоа дека се подготвуваат дополнителни материјали за учење за надарените ученици, 26.7% делумно се согласуваат и 20% од наставниците не се согласуваат со тоа дека треба да се подготвуваат дополнителни материјали за учење за надарените ученици. Скоро половина од анкетираните наставници не се согласуваат или делумно се согласуваат да подготвуваат дополнителни материјали за учење за надарените ученици што упатуваа на резултат дека надарените ученици следат неприлагодена настава согласно нивните способности и потреби.

Графикон 5. Каде се лоцира базичниот проблем во поттикнувањето и развојот на креативноста кај учениците во основните училишта

35.7% базичниот проблем во поттикнувањето и развојот на креативноста кај учениците во основните училишта се базира во недоволната стручна обука на наставниците и стручните соработници во поглед на стратегии за развој на креативните вештини и компетенции кај учениците, 32.1% се базира врз недоволната стручна методичка литература од областа на надареноста и креативноста, 28,6% базичниот проблем се базира во обемот на постојниот програмски курикулум, и најмал број се базираат во нефункционалноста и неквалитетното спроведување на слободните ученички активности и додатната настава.

Графикон 6. Потребна дополнителни обуки за работа со надарени и талентирани ученици

80% од испитаните наставници изјавија дека им се потребни дополнителни обуки за работа со надарени и талентирани ученици, 13.3% од наставниците дадоа одговор дека не им се потребни дополнителни обуки за работа со надарените и талентирани ученици, и останатите наставници имаат неодреден став.

ЗАКЛУЧОК И ПРЕПОРАКИ

Да се препознае надареноста кај детето и да се насочи правилно за да ги развие и искористи максимално своите способности е предизвик на кој наидуваат многу наставници. Наставниот кадар во соработка со родителите е голема поддршка во насочувањето и развојот на детето, не само во стекнувањето знаења и вештини непосредно поврзани со нивниот талент, туку и во негување на сите значајни вредности во нивниот живот. Успехот за развојот на надареноста и креативноста е заснован врз концептот на отворената настава, која подразбира максимално активирање на ученикот во самодетерминираното учење, индивидуална диференцијација, кооперативна работа, учење по пат на откривање и проективно ориентирано учење. Добрата практика за надарените ученици е исто така добра практика за сите ученици во одделението.

Добиените резултати покажуваат нагласување на напредниот когнитивен развој кај надарените ученици, но не и во поглед на нивните социјални и емоционални реакции. Токму поради тоа препораките се насочени кон стратегии и активности кои наставниците, но и родителите треба да ги преземат со цел поттикнување на социо-емоционалниот развој кај надарените ученици.

Наставниците треба да имаат на ум дека надарено дете, пред сè е дете. Прво треба да му се пристапи како на млад човек, а дури потоа како на надарена личност. Не е добро фокусот да се става само на тесното поле на надареноста на детето, бидејќи тој фокус може негативно да влијае на самоперцепцијата и само-концептот на надарено дете. Позитивната слика за себе е основа за самодоверба и чувство на лична компетентност, кои се главен двигател и извор на креативниот стил. Многубројните истражувања потврдуваат дека надарените имаат позитивна слика за себе. Но, спротивно од очекувањата, етикетањето на детето како надарено може да доведе до пад на позитивната слика за себе, до губење на самодовербата и сигурноста. Ваквата можност постои, пред сè, поради зголемените очекувања од средината и од самото дете, според кои тоа во сè треба да биде најдобро и непогрешливо. Јасно, ваквите очекувања некогаш се нереални и не можат да се остварат, што кај детето може да резултира со чувство

на неуспех и губење на самодовербата. И затоа при идентификацијата, а понатаму и при едукацијата на надареното дете еднакво внимание треба да се посвети и на неговите когнитивни и академски постигнувања, но и на социо-емоционалниот развој.

Запознавање со интересите. Секоја учебна година пожелно е учениците да пополнуваат инвентар на интереси, што ќе му помогне на наставникот соодветно приспособување на наставната програма;

Сигурност и слобода. Две важни претпоставки му помагаат на детето да ја реализира надареноста: сигурност и слобода, дадена во правилна пропорција, на вистински начин, во вистинско време, од една страна и провокативна, разиграна, прашално интелектуален пристап, од друга страна (Цветковиќ-Леј, 1995). Едена од првите лекции што мора да ја има родителот на надарено дете е тенката линија на разграничување помеѓу поттикнување и принудување значи разлика помеѓу среќни и продуктивни млади луѓе и луѓе со нереализирани можности.

Соодветно решавање на проблемот со етикетањето. Важно е да се знае дека неможноста да се промени односот во семејството и училиштето кон надарените најчесто е резултат од слабата едукација на околината, која пред сè треба да е во насока како другите треба да се однесуваат кон надарените ученици. Плашејќи се од отфрлање од групата, често пати се случува надарено дете да манифестира облици на просечно однесување. Од особено значење за надарениот ученик, посленеговото јавно промовирање како таков, е непосредното опкружување да не го смени односот кон него. Тоа за него ќе значи дека сепак не е нешто различен од другите и со ништо не ја загрозува или оптоварува својата средина. Сепак, најдобро би било кога семејството и училиштето би покажале: поттик, задоволство и емоционална поддршка кон надарениот ученик.

Ако нема возрасни (родители, наставници, стручна служба во училиштето), што соодветно ќе го реши проблемот со етикетање на надарените ученици, тоа може да има негативни последици врз мотивацијата, а со тоа и успехот на учениците. Ниту родителите, ниту наставниците поединечно не можат да ја откријат целосната слика за надарените деца, затоа многу е корисно да се организираат разни форми на соработка.

Тим за создавање на инклузивна култура и пракса во училиштето. Следниот сет на препораки за работа со надарените се однесува во надминување на нивните психолошки и социјални тешкотии што дополнително бара соодветна обука на наставниците. Многу корисно е да се формира тим во училиштето кој ќе биде задолжен од создавање на инклузивна култура (што подразбира надминување на предрасудите и стереотипите кон различностите) до креирање на добри инклузивни политики и практики на ниво на училиште.

Организирање и спроведување на едукативно-психолошки работилници. Едукативните работилници се од есенцијално значење за совладување на социо-емоционалните тешкотии и градење на емоционално стабилна личност на детето. Учењето низ игра дава можност за совладување и усвојување на правила и навики, остварување на контакти, развој на толеранција, комуникација, соработка, осознавање на сопствените и туѓите емоции, ставови и интереси.

Моделирање социјални ситуации. Социјалните ситуации можат да бидат предизвик за некои надарени ученици, кај кои постои ниско ниво на социјалните вештини. Позитивна практика е играњето улоги или симулации на реални ситуации во училницата.

Вклучување ментори. Менторот е искусно лице кое обезбедува информирање, советување, поддршка и повратна врска за менторираниот. Менторирањето е начин да се помогне во личниот и кариерниот развој на надарениот. Менторот најчесто е експерт во областа која е од интерес на надарениот ученик.

Советодавна работа со надарените ученици. Надарените деца имаат специфични потреби и доколку не бидат задоволени и стручно третирани може да доведат до низа проблеми. Најчестите причини за советодавна работа со надарените се однесуваат на: нерамномерен развој (дисхармоничен и асинхроничен), персоналните односи, прекумерна самокритика, перфекционизам, избегнување на преземање на ризик и сл. Советодавна работа со надарени ученици е од големо значење, пред се заради позитивните ефекти врз нивниот емоционален и социјален развој и поддршка во водењето да го најдат својот пат во образованието што ќе ги препознае и зајакне нивните способности. Социјалните и емоционалните тешкотии можат да се интензивираат токму поради нерамномерниот интелектуален и емоционален развој, особено во адолесцентните години. Грижата и поддршката на возрасните може да им помогне на овие деца да ги развијат своите таленти додека ги надминуваат различните адаптивни предизвици и стресни ситуации. Според Милиграм (1991) советодавна работа со надарени студенти, со оглед на нивните потреби, може да се подели во три категории: когнитивно-академски, лично-социјални и искусствени:

Когнитивно-академските потреби на надарените ученици се однесуваат на знаењето за нивните академски можности и идни кариери. Треба да им се дадат целосни и точни информации за достапните опции во рамките на училишниот систем и детали за специфичните барања на одредени универзитети што би можеле да ги земат во предвид во иднина. Покрај тоа, им се потребни конкретни информации за сопствената уникатна комбинација на способности и импликации за личен развој.

Лично-социјалните потреби се однесуваат на помагање на надарените ученици да станат свесни за нивните посебни способности и нивните чувства, ставови, вредности и интеракции со сопственото семејство, врсници, наставници и други возрасни лица. Надарените ученици во советодавната работа имаат можност да ја истражат својата мотивација и да ја го преиспитаат својот однос спрема краткорочни и долгорочни особини, академски и професионални цели.

Искусствени потреби. Освен што надарените деца бараат посебно образование во формална училишна средина, им се потребни и посебни искуства надвор од училиштето. Изложеност на широк спектар на задачи-ориентирани задачи, како и искуства во реалниот свет на надарените им обезбедуваат дополнително когнитивно-академско знаење и развој на лично-општествена свест. Овие искуства можат да се случат во семејството, може да вклучат ментор или односи со други возрасни во заедницата, тоа се слободни активности што детето ги прави целосно независно.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Armstrong, F. (2003). *Spaced out: Policy, Difference and the Challenge of Inclusive Education*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
2. Bracket, M. A. & Katulak, N.A. (2007). Emotional intelligence in the classroom: Skill-based training for teachers and students. In: Ciarrochi J, Mayer JD (eds), *Applying emotional intelligence: A practitioner's guide*. New York: Psychology Press, pp. 1–27.
3. Callahan, C.M., Sowa, C.J., May, K.M., Tomchin, E.M., Plucker, J.A., Cunningham, C. M. & Taylor, W. (2004). *The Social and Emotional Development of Gifted Students*. University of Virginia Charlottesville, Virginia.
4. Ford, D.Y. (1995). *Counseling Gifted African American Students: Promoting Achievement, Identity, and Social and Emotional Well-Being*. The University of Virginia Charlottesville, Virginia.
5. Gubbels, J., Segers E. & Verhoeven, L. (2014). Cognitive, socioemotional and attitudinal effects of a triarchic enrichment program for gifted children. *Journal for the Education of the Gifted* 37: 378–397.
6. Pertegal, M. L., Marcos, D., Gilar, R. & Jimeno, A. (2017). Development of Emotional Skills through Interdisciplinary Practices Integrated into a University Curriculum. *Education Research International*, 2, 1-12.
7. Поповска Налеvsка, Г. (2020). Инклузивна настава - современ дидактички концепт. Меѓународен Центар за Славјанка Просвета, Свети Николе.

Д-р Марина Кузмановска
Република Северна Македонија

Доц. д-р Горица Поповска Налевска
Факултет за психологија, МСУ
Република Северна Македонија

ФАКТОРИ ЗА РАЗВОЈ НА АКАДЕМСКОТО ПОСТИГНУВАЊЕ КАЈ НАДАРЕНИТЕ УЧЕНИЦИ

Апстракт: Академскиот успех или постигнувањето обично се однесува на степенот до кој поединецот владее со знаење или група на вештини, истиот зависи од многу различни фактори, како што се когнитивните способности на ученикот, емоционалната интелигенција, мотивацијата, училишните средини, домашните средини, наставната програма и наставните материјали. Когнитивните особини го одразуваат она што учениците се способни да го направат, додека особините на личноста го одразуваат она што учениците ќе го направат во некоја ситуација. Надарените ученици представуваат уникатна општествена група која треба внимателно да се негува и усвојува. Во тој контекст надареноста представува своевиден склоп на особини кои на поединецот им овозможуваат на продуктивен или репродуктивен начин да ги изразуваат своите надпросечни способности во една или повеќе области од неговото делување.

Клучни зборови: Академски постигнувања, мотивација, интелигенција, надареност.

FACTORS FOR DEVELOPMENT OF ACADEMIC ACHIEVEMENT AMONG GIFTED STUDENTS

Abstract: Academic success or achievement usually refers to the degree to which an individual has mastered a knowledge or set of skills, it depends on many different factors, such as the student's cognitive abilities, emotional intelligence, motivation, school environments, home environments, curriculum and instructional materials. Cognitive traits reflect what students are capable of doing, while personality traits reflect what students will do in a given situation. Gifted students represent a unique social group that should be carefully nurtured and adopted. In that context, giftedness represents a peculiar set of traits that enable the individual to express his above-average abilities in one or more areas of his activity in a productive or reproductive way.

Keywords: Academic achievement, motivation, intelligence, giftedness.

ВОВЕД

Академското постигнување континуирано го привлекува вниманието на психолозите, што резултира со голем број истражувања на различни фактори кои придонесуваат за успехот и за неуспехот на учениците.

Со учењето опфатена е целокупната активност на личноста.

Тоа не се однесува само на стекнувањето на знаења и навиките, бидејќи уште рано во детството се забележува дека детето учи да перцепира, да ги препознава предметите и луѓето, учи да зборува, да стекнува поими. Се учат и методите за учење и мислење, се учат определени начини на однесување, односно особините на личноста.

Академската перформанса е академски успех на учениците, што се мери според нивните резултати, а исто така се наведува дека академската перформанса покажува колку ученикот учел и реализирал во академскиот живот.

Успех зависи од многу различни фактори, како што се когнитивните способности на ученикот, емоционалната интелигенција, социоекономскиот статус, училишните средини, домашните средини, наставната програма и наставните материјали.

Важноста за академското постигнување детално го образложил Спинат (Spinath, 2012). Според него, важноста на академското постигнување може да се гледа од различни перспективи (индивидуални, општествени, психолошки и образовни истражувања). На интелектуално ниво тоа е поврзано со предвидување на професионални кариери и високо образование. На ниво на општество, се гледа како предуслов за социјален просперитет; колку е пообразовано општеството, толку е поголема шансата за позитивен социо-економски развој. Академското постигнување обично одредува дали и кога ученикот ќе има можност да го продолжи своето образование (на пример, да посетува универзитет) или да најде работа. Врз основа на овие елементи, авторот Спинат (Spinath, 2012) утврдил дека високата индивидуална и општествена важност ги прави академските постигнувања едно од најистражуваните прашања во психолошките и образовните истражувања.

Како најважни фактори на личноста поврзани со академските постигнувања се оние кои се сумирани во терминот мотивација за постигнување (потреба за постигнување, способност за себе-концепт, само-ефикасност, вредности на задачи, интерес, внатрешна и надворешна мотивација, и цели). Врз основа на неколку студии, односот помеѓу интересот или внатрешната мотивација и академското постигнување е умерено близок и добро утврден (Pintrich & Schunk, 1996), но не е толку доследен; на пример, Бејкер (Baker, 2004) откри дека мотивацијата не е поврзана со академските постигнувања.

ФАКТОРИ ОД КОИ ЗАВИСИ АКАДЕМСКОТО ПОСТИГНУВАЊЕ

Образованието е многу сложен процес на кој континуирано влијае комбинацијата на бројните карактеристики на учениците, училиштето и училишниот процес, семејството и пошироката општествена средина на учениците.

Зошто особините на личноста би можеле да бидат поврзани со успехот на училиштето? Особините на личноста можат да ги одразуваат бихевиоралните тенденции кои можат да влијаат на навиките поврзани со успехот во училиштето (на пр. упорност, совесност, комуникативност). Когнитивните особини го

одразуваат она што учениците се способни да го направат, додека особините на личноста го одразуваат она што учениците ќе го направат во некоја ситуација.

Покрај интелигенцијата и општите црти на личноста, во рамките на диференцијално-психолошкиот пристап, карактеристики на учениците кои можат да придонесат за објаснување на училишниот успех се и мотивација, поимот за себе и анксиозноста. Придонесот на овие карактеристики е значително помал од придонесот на интелектуалните способности и особините на личноста.

Во социјално-когнитивните модели, мотивацијата се разгледува како повеќеслоен динамичен феномен, така што учениците можат да бидат мотивирани повеќекратно (Linnenbrink & Pintrich, 2002). Според овој пристап, мотивацијата не е нужно стабилна карактеристика на ученикот и може да варира во зависност од околината и специфичниот предмет на училиштето. Така, во рамките на социо-когнитивните модели, најчесто се оценува мотивацијата за одделни наставни предмети (математика, читање, општествени предмети итн.) и се нагласува важноста на активната регулација на сопствената мотивација, што значи дека размислувањето за мотивацијата и учењето можат да ја променат мотивацијата на учениците (Bong, 2004).

СЕМЕЈСТВОТО И АКАДЕМСКОТО ПОСТИГНУВАЊЕ

Сметаат дека вклучувањето на родителите во образованието на младите може да биде еден модифициран заштитен фактор за зголемување на академските постигнувања.

Семејните влијанија се најистакнатите или најмоќните фактори кои влијаат врз постигањата на учениците, вклучувајќи ја кохезија во семејството, силна идентификација помеѓу родителите и децата, и адаптивбилноста или способноста да се прилагодат на неочекувани или стресни околности.

Од сите семејни варијабли, најчесто, социоекономскиот, образованието, приход или комбинација од сите овие елементи е карактеристика што има најконзистентна поврзаност со училишниот успех. Социоекономскиот статус доведува до повисок училишен успех, бидејќи родителите со повисок социоекономски статус користат покомплексни форми на комуникација и имаат повисоки очекувања (Ryan & Adams, 1999). Исто така, социо-економската сигурност им обезбедува на децата ресурси со кои им се олеснува учењето. Исто така голема улога има и големината на семејството и редоследот на раѓање. Бројот на деца во семејството како тип на семејна структура го доведува во прашање и успехот во училиштето. Погolem број на деца во семејството означуваат и послаб успех во училиштето. Ова е еден од најконзистентните наоди во областа на структурата на семејството.

ШТО Е НАДАРЕНОСТ?

Постојат голем број на теории за опишување на надареноста, генерална дефиниција - Надареноста представува своевиден склоп на особини, кои на поединецот им овозможуваат на продуктувен или репродуктивен начин да ги изразат своите надпросечни способности во една или повеќе областо од своето делување. Базирано на Рензули, постојат два вида на надареност: училишна/академска и креативно-продуктивна. Надареноста е склоп на интелигенција, мотивација (посветеност на задачите) и креативност, предизвикувачка средина која ќе биде поволна и стимулативна за развој на надареноста, можности и среќа

во одлучувачките моменти од животот. Сето ова може да биде одговор за високи академски постигнувања.

Во следниот дел се презентирани емпириските истражувања посветени на академските постигнувања во корелација со семејните карактеристики, мотивацијата, успехот, семејното задоволство

Жените имале повисоки нивоа на интелигенција (Табела 1). Не постои значајна разлика помеѓу машките и женските деца во однос на училишниот успех, задоволството во семејството и мотивацијата (Табела 1).

Табела 1. Табеларен приказ на анализата на Mann-Whitney на полот со успехот, интелигенцијата, мотивацијата, интелигенцијата и семејното задоволство

	Пол	N	Mean Rank	Sum of Ranks							
Училишен успех	Машки	195	235,14	45852,50							
	Женски	263	225,32	59258,50							
	Total	458									
Интелигенција	Машки	195	247,98	48356,00							
	Женски	263	215,80	56755,00							
	Total	458									
ВМ спознавање	Машки	195	228,61	44579,50							
	Женски	263	230,16	60531,50							
	Total	458									
ВМ реализација	Машки	195	241,53	47098,50							
	Женски	263	220,58	58012,50							
	Total	458									
ВМ стимулација	Машки	195	223,79	43640,00							
	Женски	263	233,73	61471,00							
	Total	458									
НМ идентификација	Машки	195	228,72	44599,50							
	Женски	263	230,08	60511,50							
	Total	458									
НМ интроекција	Машки	195	239,19	46642,00							
	Женски	263	222,32	58469,00							
	Total	458									
НМ надворешна регулација	Машки	195	238,88	46582,50							
	Женски	263	222,54	58528,50							
	Total	458									
Амотивација	Машки	195	220,53	43002,50							
	Женски	263	236,15	62108,50							
	Total	458									
Семејно задоволство	Машки	195	227,81	44423,50							
	Женски	263	230,75	60687,50							
	Total	458									
Asymp. Sig. (2-tailed)		,378	,006	,901	,091	,423	,912	,170	,184	,202	,813

a. Grouping Variable: Пол

Табела 2. Табеларен приказ на анализа на Kruskal Wallis на успех, интелигенција, мотивација и семејно задоволство со редоследот на раѓање

Ranks			
	Раѓање	N	Mean Rank
Училишен успех	Прв	219	223,21
	Втор	154	234,44
	Трет	59	228,54
	Четврти	18	233,67
	Петти	5	328,00
	Шестти	3	264,67
	Total	458	
Интелигенција	Прв	219	241,08
	Втор	154	235,12
	Трет	59	192,83
	Четврти	18	178,28
	Петти	5	183,00
	Шестти	3	201,67
	Total	458	

Ranks			
	Раѓање	N	Mean Rank
BM спознавање	Прв	219	234,26
	Втор	154	234,56
	Трет	59	199,97
	Четврти	18	208,14
	Петти	5	220,00
	Шестти	3	347,17
	Total	458	
BM реализација	Прв	219	230,74
	Втор	154	224,50
	Трет	59	240,42
	Четврти	18	206,72
	Петти	5	286,50
	Шестти	3	222,50
	Total	458	
BM стимулација	Прв	219	232,10
	Втор	154	227,12
	Трет	59	218,88
	Четврти	18	234,56
	Петти	5	246,10
	Шестти	3	312,67
	Total	458	
NM идентификација	Прв	219	214,49
	Втор	154	250,12
	Трет	59	235,43
	Четврти	18	230,75
	Петти	5	185,90
	Шестти	3	215,50
	Total	458	
NM интроекција	Прв	219	224,22
	Втор	154	232,35
	Трет	59	235,36
	Четврти	18	253,42
	Петти	5	196,20
	Шестти	3	265,17
	Total	458	
NM надворешна регулација	Прв	219	243,02
	Втор	154	209,00
	Трет	59	238,08
	Четврти	18	214,58
	Петти	5	223,70
	Шестти	3	225,33
	Total	458	
Амотивација	Прв	219	230,10
	Втор	154	223,05
	Трет	59	265,10
	Четврти	18	205,00
	Петти	5	138,50
	Шестти	3	312,33
	Total	458	
Семејно задоволство	Прв	219	198,49
	Втор	154	250,08
	Трет	59	284,31
	Четврти	18	202,53
	Петти	5	288,80
	Шестти	3	224,83
	Total	458	

Крускал-Волис тестот откри статистички значајна разлика во однос на нивото на интелигенција (измерено според тестот за СПМ на Равен) кај шест различни групи на база на редоследот на раѓање.

Крускал-Волис тестот откри статистички значајна разлика во однос на нивото на задоволство во семејството (измерено со КОБИ) кај шест различни групи по основ на редослед на раѓање (Табела 2).

Табела 3. Табеларен приказ на анализа на Kruskal Wallis на успехот, интелигенцијата, мотивацијата и семејното задоволство со образованието на мајката

IRanks			
	Образование на мајка	N	Mean Rank
Училишен успех	Основно	10	252,00
	Средно	124	198,42
	Високо	324	240,70
	Total	458	
Интелигенција	Основно	10	223,95
	Средно	124	223,62
	Високо	324	231,92
	Total	458	
ВМ спознавање	Основно	10	237,30
	Средно	124	253,92
	Високо	324	219,91
	Total	458	
ВМ реализација	Основно	10	188,75
	Средно	124	217,67
	Високо	324	235,29
	Total	458	
ВМ стимулација	Основно	10	155,30
	Средно	124	226,95
	Високо	324	232,77
	Total	458	
ИМ идентификација	Основно	10	194,40
	Средно	124	239,52
	Високо	324	226,75
	Total	458	
ИМ интроекција	Основно	10	249,05
	Средно	124	241,81
	Високо	324	224,19
	Total	458	
ИМ надворешна регулација	Основно	10	229,70
	Средно	124	243,22
	Високо	324	224,24
	Total	458	
Амотивација	Основно	10	244,90
	Средно	124	246,56
	Високо	324	222,49
	Total	458	
Семејно задоволство	Основно	10	273,30
	Средно	124	219,62
	Високо	324	231,93
	Total	458	

Крускал-Волис тестот откри статистички значајна разлика во однос на нивото на успех на училиште (измерен според средна оценка) помеѓу три различни групи по основ на нивото на образование на мајката.

Крускал-Волис тестот не откри статистички значајна разлика кај варијаблите интелигенција (измерено според тестот за СПМ на Равен, потоа варијаблите интелигенција (измерени со АМС-ХС 28): внатрешна мотивација – реализација, внатрешна мотивација – стимулација, надворешна мотивација – идентификација, надворешна мотивација-интроекција, надворешна мотивација – надворешна регулација, семејното задоволство (измерено според КОБИ) кај три различни групи по основ на нивото на образование на мајката (Табела 3).

Мерејќи ги семејните карактеристики и мотивационите промени, ученици со дарба и талент значително опфаќа повеќе првородени деца, мали семејства и родители со високо ниво на образование (особено кај мајките); но оваа група не се разликува по социо-економскиот статус на семејството, нивото на семејно

заоволство и нивото на мотивација.

Мерејќи го семејното задоволство, интелигенцијата и мотивацијата со академските достигнувања - единствено варијаблата на интелигенција покажува поврзаност со покажаниот училишен успех, додека пак варијаблите на семејно задоволство и мотивација не го покажаа тоа во групата на деца со дарба и талент.

Несомнено е дека студии со лонгитудинална природа би биле од интерес за да се разгледаат развојните траектории и да се објаснат можните разлики.

ЗАКЛУЧОК

Круцијална констатација е дека семејството е значаен и влијателен фактор во областа на дарбата и талентот во Македонија. Неговите карактеристики како првородено дете, мало семејство, родител со високо образовно ниво (особено кај мајките) го направија одлучувачки фактор во можноста за дарба/талент. Но ваквата важност не се пронаоѓа кај социо-економскиот статус на семејството, нивото на семејно задоволство и нивото на мотивација.

За училишниот успех кај учениците со дарба и талент, факт е дека опишан е фактор покажана интелигенција но не и нивото на семејно задоволство и нивото на внатрешна мотивација.

Овие наоди треба да се земат предвид и да се бара поголемо внимание од идните политики насочени кон адресирање на феноменот на дарба и талент во нашето македонско општество, особено во сферата на идентификација на случаите со дарба/талент.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Андрилович В., Чудина Обрадович В., Психологија учење и настави Филозовски факултет, Тузла, 2011 (стр. 143-151)
2. Alderton, D. L., & Larson, G. E. (1990). Dimensionality of Raven's advanced progressive matrices items. *Educational and Psychological Measurement*, 50, 887-900.
3. Bloom, B. S. E. (Ed.). (1985). *Developing talent in young people*. New York: Ballantine Books.
4. Bourdieu, P. (1992). *Language and symbolic power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Gottfried, A. E., & Gottfried, A. W. (1996). A longitudinal study of academic intrinsic motivation in intellectually gifted children: Childhood through early adolescence. *Gifted Child Quarterly*, 40, 179–183. <https://doi.org/10.1177/001698629604000402>.
6. Karnes, M.B., McCoy, G.F., Zerback, R.R., Wellersheim, J., Clarizio, H.F., Gostin, L., & Stanley, L. Factors associated with the underachievement and overachievement of intellectually gifted children. *Exceptional Child*, 1961, 27, 167-175.
7. Puriç, N., (2016). The Influence of Willing– Motivations Characteristics of Students on Their School Achievements. *European Journal of Social Sciences Education and Research*, 8 (1), 126-139.

Проф. д-р Ѓорѓина Кимова
Доц.д-р Вангелица Гаврилова
 Факултет за психологија, МСУ
 Република Северна Македонија

СТРЕС КАЈ ПРОФЕСИЈА НАСТАВНИК

Апстракт: Трудот дава краток суштински теоретски осврт на стресот кај наставниците, како и приказ на истражување кое се однесува на нивот на стрес кај наставниците во основно образование во државата. Професијата наставник поради специфичноста на работните задачи е стресна професија. Стресот извира како од работата со учениците, од соработката со колегите и менаџерот, исто така и од административните работи. Континуираниот стрес предизвикува низа негативни последици кои директно влијаат на работењето на наставникот и неговите постигнувања. Во оваа насока посебно значајно е превентивно делување на оваа емоционална состојба, како и корективно делување низ разни стратегии, работилници и советувања.

Клучни зборови: стрес, наставник, стратегии

STRESS IN THE TEACHING PROFESSION

Abstract: The paper provides a brief essential theoretical review of stress among teachers, as well as a presentation of research related to the level of stress among teachers in primary education in the country. The teaching profession is a stressful profession due to the specificity of the work tasks. Stress comes from working with students, from cooperation with colleagues and the manager, as well as from administrative work. Continuous stress causes a series of negative consequences that directly affect the work of the teacher and his achievements. In this direction, preventive action on this emotional state is particularly important, as well as corrective action through various strategies, workshops and counseling.

Keywords: stress, teacher, strategies

ВОВЕД

Во секојдневното функционирање се случуваат непријатни ситуации кои влијаат негативно. Кога се нарушува хомеостазата, организмот реагира во насока на адаптација кон промена и повторно воспоставување на нормална состојба. Затоа, често стресот се определува како реакција на организмот на надворешни негативни влијанија или како општ адаптациски синдром. Освен во секојдневниот живот, стресот е составен дел на работата. Прегорување на работа, што честопати тоа подразбира емоционална исцрпеност, отуѓеност и чувство на недостигнување е поврзано со занимања чија работа е поврзана со секојдневна интерперсонална интеракција и високо ниво на одговорност. (Koludrović, Jukić, Reić Ergovac, 2009)

Тоа е карактеристично и за професијата наставник. Во описот на неговите работни задачи не се само обврските поврзани со учениците од кои се сите посебно различни по особини на личност, потенцијали, мотивација, туку и работа со колегите, одржувањето на работната атмосфера, менаџерот, и целокупната

администрација, често поврзана со време за завршување.

Наставничката професија е препознаена како стресна и со високи барања, а наставниците доживуваат стрес кога сложеноста на ситуацијата ги надминува нивните способности и не можат да се справат со неа. (Nasser Abu-Alhija, 2015)

Од наставниците се бара генерално добро и квалитетно да ги завршат сите задачи, во пријатна социо емоционална клима без оглед на проблемите и нивната внатрешна состојба. Со тек на време се потиснуваат негативните емоции, се зголемува стресот и може негативно да се одрази на нивното физичко и ментално здравје. Денес се поотворено се говори за зголемено ниво на стрес кај наставниот кадар и незадоволство од својот професионален статус.

СТРЕС КАЈ НАСТАВЕН КАДАР

Денес повеќе од било кога наставниот кадар се соочува со зголемено ниво на стрес, поради повеќе причини. Причините за стрес на наставникот различно се доживуваат од секој наставник поединечно. Во литературата која обработува проблематика на стрес кај наставници најчесто се наведуваат следните извори на стрес: учениците кои имаат лош однос кон училиштето, недостаток на мотивација, ученици кои не почитуваат правила, нарушена работна атмосфера во класот, брзи промени во наставната програма, несоодветни услови за работа, притисоци во време и рокови, конфликти со колегите и стилот на водење на менаџерот, невклученост во битни одлуки во училиштето, чувство на потценување во општеството, загрошено достоинството, недоволни приходи. Во оваа смисла чувството на загрозеност е денес од најважните елементи на стресот, што се појавува во различни форми, од типот на несосоветно однесување за време на наставата и после настава. Наставникот исто така може да чувствува дека неговото достоинство е загрошено кога од него не се бара мислење за прашања за кои е компетентен, кога не е вклучен во одбори, комисии и слични ситуации. Чест извор на стрес е и недоволната компетентност во специфични ситуации, кои се релативно нови за наставниот кадар. Исто така, како извори на стрес се наведуваат и недостатокот на соодветно признавање, губењето на угледот на професијата, честите обвинувања на училиштето за неуспех на учениците, несорабитливост со родителите, како и лошите услови за работа, потоа преоптовареноста со улоги на наставникот и недостатокот на административна поддршка, носењето работа дома, следува недостатокот финансиски средства за настава и немотивираност на другите колеги. Во оваа смисла особините на личноста на наставникот, темпераментот и способноста за справување со проблемите се основа за тоа дали некоја од наведените ситуации ќе се доживее како стресна. (Šimunović, Turk, 2012) Извор на стрес за наставниците може да биде и преголемата амбициозност, прекумерна ангажираност и стремежот кон совршенство (Fogo, 2015).

Како што е наведено, стресот има повеќекратни негативни влијанија, како на физичкото, така и на менталното здравје на наставниците, а тоа секако се одразува на квалитетот на нивната работа и на квалитетот на живот. Се наведува како постојаната изложеност на стрес влијае и на физичкото здравје на самите наставници. Во истражувањето во кој имало и наставници во средните училишта, дури 46% од нив одговориле дека страдаат од хроничен замор, а 51% изјавиле дека имале лош сон, лошо здравје, квалитет на живот и постигнувања во наставата. (Greenberg et al.,(2017)

Оние наставници кои остануваат во професијата, а се незадоволни од својата работа, често немаат доволно разбирање за самите ученици, а многу често поради тоа што стресот може да го намали квалитетот на комуникацијата на наставникот со учениците. Кога наставникот доживува стрес, неговата добронамерност според учениците може да исчезне. Може да почне да реагира на проблеми на непријателски начин (Kyriacou, 2001).

Наставниците кои долго време се изложени на стрес би можеле да доживеат исцрпеност на работа. Наставникот кој го доживеал ова веќе нема чувство за работа, како и луѓето со кој работи. Пристапот на наставникот кон учениците и постојаната изложеност на стрес исто така може да има ефект врз сликата што имаат учениците за себе. Како што наведува Foro, (2015), учениците ја градат својата слика за себе врз основа на начинот на кој наставниците ги ценат и перцепираат. Така знаат од што може да се состојат нивните позитивни потенцијали. Понекогаш учениците го преземаат лошото однесување на наставникот според моделот и тие почнуваат да се однесуваат така. (Foro, 2015).

Истражување спроведено на Универзитетот во Гронинген во Холандија (Sparks, 2017) покажало дека наставниците кои на почетокот на годината имале високо ниво на стрес, подоцна имале проблеми на часовите, за разлика од оние кои покажале ниско ниво на стрес. Имале помалку ефективни наставни стратегии, не давале јасни упатства, тие не знаеле како ефективно да управуваат со часот и не знаеле како да создадат безбедна и стимулирачка клима за учениците.

Исто така, уште еден проблем што што се случува во САД е напуштање на професијата наставник токму поради ова незадоволство и стрес. Освен што остава трага кај учениците, кои не можат толку брзо да се прилагодат на новите наставници, и државата ја чини многу да образува наставници кои и онака многу брзо ќе си заминат од нивната професија (Greenberg et al., 2017).

Овој тренд на напуштање на професијата наставник е присутна во развиените земји (25-40% од наставниците ја напуштаат работата). Тоа сè уште не е масовно присутен тренд во нашата држава, но ефектите на помасовно настапување на стресот се веќе видливи.

Во тој контекст направено е пилот истражување со цел да се даде увид во моменталната состојба на нивото на стрес кај наставниот кадар во државата. Општа хипотеза која го водеше дескриптивното истражување, беше дека е застапено умерено ниво на стрес кај наставниците во основните училишта во Република Северна Македонија кое влијае на квалитетот на наставата работа.

Истражувањето беше планирано и реализирано во периодот на април и мај 2022 на вкупно 120 испитаници, наставници во основни училишта во државата. Истражувањето се спроведе на рандомизиран примерок преку он лајн апликацијата Гугл Формс, со адаптирани инструменти анкета и скала Дасс, конкретно со поткатегоријата на стрес.

Просечната возраст на испитаниците $M=45$, 6 години, при што од вкупно 120 единици на анализа, 93 или 77.5% беа од женски пол, и 27 или 22.5% од машки пол.

Добиените одговори кои се однесуваа на емоционалната состојба на стрес на наставниците во основните училишта во државата, покажаа дека кај најголем дел наставници често се јавува чувство на нервоза, претерано реагирање во некои ситуации, потешкотии за опуштање, лесно нервирање, и често користење „нервозна енергија“.

Исто така, честопати лесно да изгубат трпение, понекогаш се доста чувствителни и имаат потешкотија за смирување.

Утврдена е поврзаност на варијаблата стрес на наставниците во основно образование и квалитетот на настава изразена преку остварување на наставната програма, при што вредноста на $\chi^2 = 107.117$ со диференцијален праг $df=6$, укажа на постоење на статистички значајна поврзаност на двете варијабли, како и параметарот на $R = -0.418$ што укажува на постоење на негативна значајна поврзаност на варијаблите, односно како се зголемува нивото на стрес, така се намалува и квалитетот на настава која ја изведуваат.

Посебно добиените параметри укажаа на потврдување на генералната хипотеза дека постои умерено ниво на анксиозност и стрес на наставниците во однос на инклузивното образование во редовните основни училишта во државата.

Резултатите на истражувањето ја потврдија генералната хипотеза на истражувањето дека е присутно умерено ниво на стрес кај наставниците во основните училишта во Република Северна Македонија кое влијае на квалитетот на наставата работа.

Сето ова укажува на потребата од сериозни чекори за превенција на стресот кај наставниот кадар, како и примена на стратегии за надминување на оваа состојба.

СТРАТЕГИИ

Во истражувачката литература најчесто се наведува дека наставникот може да се справи со стресот на два начина: со техники на непосредни акции и палијативни техники. Кога се користи техниката на непосредна акција, мора да се утврди што предизвикува стрес и зошто, а после тоа треба да се одлучи како да се бори против тој извор на стрес. Се користат палијативни техники кога изворите на стрес може само да се ублажат, а не целосно да се отстранат. Корисни се менталните техники во кои се става настанот во перспектива, се налазира и се обидува да се најде нешто позитивно во него како настан и се препорачува да се разговарате со некого за тој настан. Исто така може да се користат и техники за релаксација на телото. (Allen & Johnson, 2012).

Употребата на стратегии за директно справување со стрес има позитивно ублажувачко дејство на стрес. Друг вид помош за наставниците во борбата против стресот, се обуките во мали групи. Едукацијата и помошта на наставниците преку работа во мали групи станаа составен дел на советодавна работа на психолози во повеќето образовни системи во светот.

Има и посебни програми кои им помагаат на наставниците полесно да се справат со стресот. Тие програми се насочени кон поттикнување на способноста на наставникот да биде свесен за своите постапки и соодветно да реагира во даден момент на трпелив и внимателен начин. Некои процедури кои се користат се свесност за дишење, медијација, емоционална свест и охрабрување позитивни емоции кон себе и кон другите. Истражувањето на (Greenberg et al., 2017) покажа дека ваквите постапки имаат позитивен ефект врз квалитетот на наставата.

Стратегиите за намалување на стрес кај наставници може да варираат од едноставни дневни активности до пошироки интервенции за управување со стресот. Некои од препорачаните стратегии се: Вежбање и физичка активност - наставниците можат да го намалат својот стрес преку редовна физичка активност,

како што се трчање, шетање или јога; Управување со временското распоредување - наставниците можат да го намалат својот стрес со планирање на своето време и приоритизирање на своите задачи; Социјална поддршка - наставниците можат да бидат во контакт со колегите, да споделуваат своите проблеми и да добиваат поддршка од нив; Техники за релаксација - наставниците можат да ги користат различни техники за релаксација, како што се дишење, медитација или прогресивна мускулна релаксација; Подобрување на работните услови - наставниците можат да го намалат својот стрес со подобрување на условите на работа, како што се светлина, вентилација и температура во училниците. Овие стратегии можат да бидат ефикасни за намалување на стресот кај наставниците, но секој наставник може да најде други начини за управување со својот стрес во зависност од нивните потреби и желби. (Richardson & Watt, 2006).

РЕФЕРЕНЦИ

1. Allen, E., & Johnson, B. (2012). Stress among public school teachers: A review of literature. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 3(4), 413-416.
2. Buchberger, B., Huppertz, H., Krabbe, L., Lux, B., Mattivi, JT., Siafarikas, A. (2016). Symptoms of depression and anxiety in youth with type 1 diabetes: A systematic review and meta analysis. *Psychoneuroendocrinology*. 70: 70–84
3. Foro, D. (2015). Profesionalne kompetencije nastavnika u suočavanju sa stresnim situacijama u školi. Doktorski rad. Zagreb.
4. Greenberg et al. (2017). Social and Emotional Learning as a Public Health Approach to Education. ERIC.
5. Koludrović, M., Jukić, T., Reić-Ergovac, I. (2009). Sagorijevanje na poslu kod učitelja razredne i predmetne nastave te srednjoškolskih nastavnika. *Život i škola*, 55(22), 61-99.
6. Kyriacou, C. (2001). Temeljna nastavna umijeća. Zagreb: Educa
7. Nasser Abu-Alhija, F. (2015). Teacher Stress and Coping: The Role of Personal and Job Characteristics. *Procedia*, 185(1), 374-380.
8. Richardson, P. W., & Watt, H. M. G. (2006). Who chooses teaching and why? Profiling characteristics and motivations across three Australian universities. *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 34(1), 27-56.
9. Šimunović, V., & Turk, N. (2012). Physical activity and health-related lifestyle characteristics among physicians: a cross-sectional study in Croatia. *Croatian Medical Journal*, 53(1), 38-45.
10. Slavić, A., Rijevec, M. (2015). Školska kultura, stres i dobrobit učitelja. *Napredak*, 156(1-2), 93-113.
11. Slavić, A., Rijevec, M. (2015). Školska kultura, stres i dobrobit učitelja. *Napredak*, 156(1-2), 93-113.
12. Slišković, A., Maslić-Seršić, D., Burić, I. (2012). Izvori stresa u radu nastavnika u visokom obrazovanju. *Psihologijske teme*, 21(1), 83-103.
13. Sparks, J. R. (2017). A survey of the effects of social media on communication skills. *Journal of Communication and Media Studies*, 2(1), 1-11.
14. Ќимова, Ѓ. (2019). Училишна педагогија. Здружение за теорија и практика на образованието, Образовни рефлексии, Скопје
15. Ќимова, Ѓ. (2020). Образованието низ призма на психолошките процеси. Меѓународен Центар за Славјанска Просвета, Свети Николе

Assoc. prof. Valentina Chileva, PhD

SWU "Neofit Rilski"

Republic of Bulgaria

RESEARCH ACTIVITY IN MATHEMATICS EDUCATION IN PRIMARY GRADES

Abstract: Mathematics education in elementary grades has a developmental character in addition to computational. The main means by which students' thinking was developed until now were word problems. The new educational needs of modern students require other means, apart from text tasks, to develop their mathematical and creative thinking to the maximum extent. These new tools are the research tasks to provoke a research activity, within the framework of which students in the elementary grades independently discover new ways of applying already acquired mathematical knowledge. The specificity of the research activity allows the development of a number of personal and learning-cognitive qualities within the framework of mathematics education in primary grades.

Keywords: elementary grades, mathematics, research activity

The change in Bulgarian education, aimed at the new needs and expectations of society, expressed in the normative base and educational resources, is a tendentious phenomenon. There is a smooth transition from the process of acquisition of strictly scientific knowledge by students to the acquisition of techniques for applying scientific knowledge in a wide range of situations. „And if until recently the educational paradigm was oriented (through the expected results according to state educational requirements) primarily to personal development, increasing student activity and creativity, increasing the use of methods for independent work, self-monitoring, the use of active forms and methods of teaching, then today the educational paradigm is focused on the problem of how to reach personal development, creativity and self-reflection; how to develop innate curiosity into inquisitiveness; how to develop motivation and mainly how to organize an environment in which learners (pupils or students) are free to develop as they wish and manage their full participation (through the expected results according to the state educational standards) „ (Neminska, 2018: pp. 753 – 754).

The real development of the idea of learning through the study of objects from our environment is associated with the progressive pedagogical ideas of J. Comenius, but clear views on the organization of educational research activity do not yet exist. At the end of the 19th century, J. Rousseau's ideas of free education confirmed the ideas of reformist pedagogy and supported the development of research education by placing the child in the role of a researcher. The pedagogical views of K. Ushinski, who recommends that training should be carried out by combining reproductive and productive methods, come closest to the modern ideas of research training. The pedagogical concepts of L. Tolstoy, who declared against the forced acquisition of knowledge, were built in the spirit of research education. Education, according to him, should be based on the student's available life experience, and not on a possible future one. The idea of research-based learning experienced a real development at the beginning of the 21st century, when initially the idea of learning through research

entered widely into university education, and then into school education.

The research approach finds its application already in preschool age, where mathematical knowledge is learned by „doing“. In this direction, a study was conducted by D. Galabova, who connected the research activity of young children with construction and modeling as cognitive activities. In mathematics education, if the research activity is considered as a heuristic type of activity, then the basis of the research approach should be the idea that mathematical knowledge should not be presented ready-made, but should be „discovered“ by the students. The application of the research approach in mathematics education requires the implementation of creative activities on the part of the students. This, in turn, necessitates the provision of interactively oriented situations.

The research approach itself requires the use of methods and techniques to generate research activity in students. This need is the reason for organizing a special developmental environment in which to learn the learning content. The research approach in education initiates the research activity of the students and forms research behavior in them. In the learning process, he turns the student into a subject of his own cognitive activity. Entering the role of a discoverer, he carries out a process of self-motivation, born of curiosity and innate self-learning mechanisms. The knowledge acquired through inquiry, which the research approach initiates, is distinguished by a high degree of consciousness and durability.

The research approach allows for the organization of an educational learning environment in which students follow their own path of knowledge acquisition. Applying this approach improves the procedural side of cognitive activity.

The modern European concept of education through scientific research reflects the development of new sociocultural ideas. The mission of the modern school is not to give knowledge to students about how to do research, but to help students acquire knowledge with the help of research. A retrospective analysis of the psychological and pedagogical literature shows that the roots of the idea of inquiry-based learning go back to the Socratic heuristic discourses.

The aspiration of pedagogues and methodologists to turn the learning process into an interactive environment for acquiring knowledge creates a need to introduce new approaches to the presentation and perception of information. The problem of the presence of educational and research activity in the education of students is touched upon in the works of a number of authors (A. Leontiev, V. Davodov, etc.). Within the framework of modern educational trends, concepts such as „research activity“ and „study-research activity“ are gaining more and more popularity.

The implementation of cognitive activity is the basis of the entire educational process. „On the basis of the so-called activity approach to learning is the thesis that the learning activity is formed under the influence of the needs that reflect on the goals of the activity“ (Stoimenova, 2010: 31).

The general structure of the activity includes a goal, means, result and the process itself to reach the result. For the successful implementation of a given activity, it is necessary to have a motive, specific actions and an evaluation of the activity. All the listed elements are characteristic of the educational activity that is leading in primary school age.

In conditions of traditional training, a traditional process of doubling knowledge, forming skills and habits takes place. The motive for the activity is not personal, but obeys the wishes of teachers and parents. The specific learning activities are provided

ready-made. The result of such an approach is characterized by a low level of cognitive interest and independent cognitive activity.

Modern social conditions change the goals of education. This necessitates the presence of a person-oriented approach, in which the individual cognitive interests of students are related to the general goals of education. The desire to satisfy such training leads to the emergence of experimental and research activities.

Research is a process that allows students to acquire new knowledge. It is a creative process of studying objects and phenomena with a clearly defined purpose. From a philosophical point of view, research as a process is a cognitive activity possessing some of the signs of scientific activity, such as accuracy, reliability and objectivity.

One of the most essential characteristics of the research process, according to A. Obukhov, is that it allows the student researcher to reach new knowledge, not simply by learning information, but by observing, analyzing and evaluating objects and phenomena. In the conditions of the teaching-educational process in mathematics, the research that the students carry out is realized in the form of a set of specific activities.

Activity, on the other hand, according to A. Leontiev, represents a process of active interaction of the subject with the surrounding reality, in order to satisfy certain needs. According to the author, the actions of the individual that have a clear direction can be defined as an activity. From here, research is an activity that has a scientific character and is carried out with a specific scientific goal.

According to G. Shtukina, research is a means of developing students' cognitive activity. The Russian psychologist P. Galperin also considers research activity as a means by which a scientific style of thinking is formed in students.

Based on the opinions expressed by the individual authors, it can be summarized that any activity for obtaining new knowledge, which is not carried out according to a strictly defined algorithm, and which is realized within the framework of self-organizational actions, is research. The research activity has some basic features, which are described by V. Dallinger:

- » Research activity is a process with the help of which a cognitive activity is realized;
- » The research activity forms students' skills for carrying out research actions;
- » In the course of the research activity, abstract knowledge is acquired, which precedes symbolic and concrete knowledge.

In relation to the educational process, the research activity has an educational character, which distinguishes it from the research activity having a scientific character.

In the educational field, in contrast to the scientific field, the main goal of research activity is not to reach new knowledge, not yet known to science, but to develop the thinking of students and to form skills for independent acquisition of subjectively new knowledge. In this regard, two categories of research activity can be conditionally distinguished.

The first category has an applied nature. As a result of this research activity, students learn new ways of acquiring knowledge. Research activity requires applying different approaches, known and unknown, in order to reach relevant results and conclusions.

The second category of research activities has a theoretical-cognitive nature. This category allows students to gain new knowledge from their surroundings. The goal is to reach new information about a given object or phenomenon using a variety of methods and means.

Of course, every research activity includes a cognitive and practical component, but it differs in its purpose. If the goal is to discover scientific facts or prove a claim, the research activity is information-oriented. In cases where a new skill is required to be developed or a set of skills to be applied in a new situation, the research activity is practically oriented.

The research process is identified as a special category of activity known as research activity. E. Shoshenkova defines research activity as a special type of human activity. It allows the person to consciously satisfy his cognitive need. The result of this activity is new knowledge acquired in accordance with the research objective.

The Russian psychologist and pedagogue A. Savenkov defines research activity as a separate type of intellectual-creative activity that manifests itself in the active cognitive activity of the person. In the pedagogical literature, the problem of the classification of research activities is the focus of a number of authors (N. I. Zaprudski, A. I. Savenkov, A. P. Tryapitsyn, etc.). According to N. Zaprudski, research activity can be classified depending on its goals. According to the objectives of the research, it is divided into innovative research activity (it is assumed that objectively new scientific results are obtained) and reproductive (the results were previously obtained by someone).

There are different types of research activity according to the content of the research itself. According to this indicator, research activity is divided into empirical and theoretical, mono-subject and interdisciplinary. Empirical research involves students conducting their own observations and experiments.

Theoretical research is focused on studying and summarizing facts contained in various sources. Research can be related to both the natural sciences and the humanities.

The mono-subject research activity is focused on the scientific achievements in the field of one academic subject. The results of the study refer only to this subject and can be obtained in the process of studying it. Such research helps to deepen the knowledge of a scientific field. The motive for research appears when the student faces a certain difficulty, a problem in learning the studied material.

Interdisciplinary research is related to the study of a problem for which it is necessary to seek information from different scientific fields. The motive for this type of research activity is the student's deep interest in a problem that is considered in different educational fields in a different way. Regarding the venue, the research activity is divided into curricular and extracurricular.

Regarding the duration of research, they can be short-term and long-term. Regarding the topic of research, the research activity is divided into an activity closely related to the educational content and one with free content. In mathematics textbooks, although rarely, there are special lessons stimulating students to research activity (Pic. №. 1).

Picture 1.

6 ТАБЛИЦИ И ДИАГРАМИ

1 Разгледай постиженията от спортни състезания на следните пет училищни отбора.

Таблица

Отбор	Брой точки
НУ „Христо Ботев“	28
НУ „Васил Левски“	
СУ „Алеко Константинов“	
СУ „Петър Берон“	52
НУ „Иван Вазов“	

Диаграма

- Колко точки е получил отборът на НУ „Христо Ботев“? Къде намираш отговора – в таблицата или в диаграмата?
- Колко точки е получил отборът на НУ „Васил Левски“? Къде намираш отговора – в таблицата или в диаграмата?

- Попълни таблицата, като използваш данните от диаграмата.
- Кой отбор има най-много точки? А най-малко?
- Подреди отборите от първо до пето място.

НАШЕТО ПРОУЧВАНЕ

- 1 Като спазвате определените стъпки, проведете проучване по въпроса:
  - *Кои от следните екологични проблеми ви притесняват най-много: замърсяването на въздуха, на почвата или на водата?*
- 2 Всеки член на вашата група да анкетира най-малко десет участници. Всеки участник има право само на един отговор.
- 3 Със събраната от вашата група информация съставте диаграма, като използвате представения модел. Оцветявайте по едно квадратче, което съответства на един отговор.
- 4 Попълнете таблицата, като използвате представения модел и данните от диаграмата.
- 5 Направете някои изводи от получената информация, като например: брой участвали в проучването, кои са отговорите с най-малък и с най-голям брой гласове.
- 6 Представете резултатите от проучването пред съучениците си.

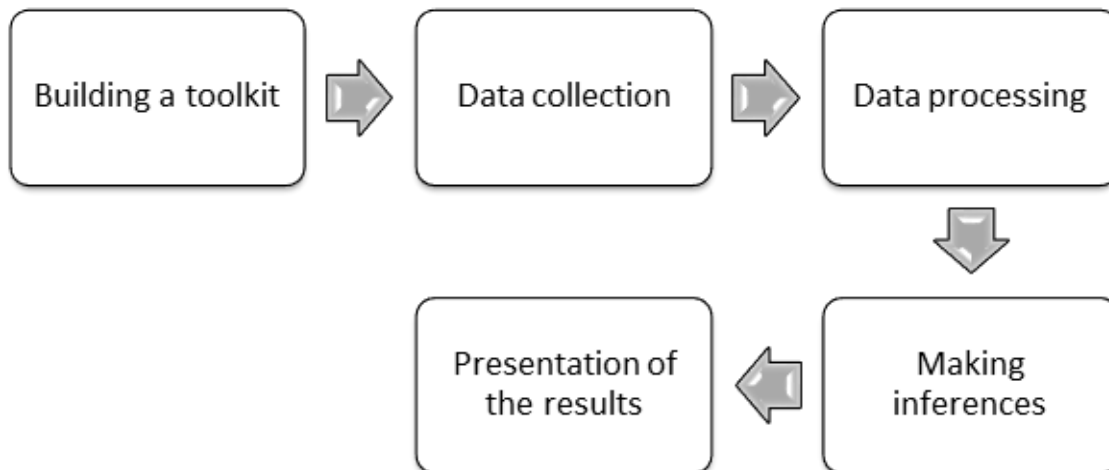
Кои от следните екологични проблеми ви притесняват най-много?	Брой отговори
замърсяването на въздуха	
замърсяването на почвата	
замърсяването на водата	

ПРЪКЛЮЧЕНИЕ ГОЛЯМОТО ПРЪКЛЮЧЕНИЕ ГОЛЯМОТО ПРЪКЛЮЧЕНИЕ

2. Математика за 3. клас – П. Ангелова и др.

The research activity provided to students in the mathematics curriculum is closely related to the collection and processing of data. Basic guidelines for the research process are offered in the mathematics lessons, but the activity itself, due to its specificity, is realized in the lessons for independent preparation. With the help of algorithmic prescriptions, students are given directions for the main steps of their research. They can carry out the research individually or in small groups. The research activity, like the project activity, provides a great opportunity for teamwork and developing a number of personal qualities in addition to the qualities closely related to mathematical learning. Research activity in mathematics is empirical in nature. In general, it is implemented using the following stages (Fig. №. 1)

Fig. № 1. Stages of research activity in mathematical education

Characteristic of the research activity in the elementary grades is that the teacher directs the students to the topic of research. After the subject area of the research itself, with the help of the topic, has already been determined, the first stage of the research activity is the compilation of a toolkit, with the help of which data will be collected. Most often, students prepare short surveys with a few questions to collect the necessary data. In addition to the survey method, an interview with key questions can be conducted so that the necessary data can be derived from the answers of the interviewees. With the construction of a toolkit and its application in reality, the first two stages of the students' research activity come to an end. Next, the collected empirical data must be processed. After processing data, students can notice some regularities on the basis of which they can draw general conclusions and generalizations. The research activity ends with the presentation of the results of the research itself, which can be done with the help of tables and diagrams.

Pedagogical research dedicated to this problem leads to the emergence of a number of novelties in the process of organizing the educational activity in mathematics. It turns out that the implementation of purposeful educational and research activity in the learning process is the most appropriate way to increase the interest of students in a certain educational content, and from there to increase their perceptive capabilities. As perceptive capabilities are increased accordingly, the degree of mastery of knowledge, skills and habits is increased. A high rate of absorption, in turn, allows students to develop their full potential.

LITERATURE

1. Galabova D., Didactic model "Constructive mathematics for children", Sp. Pedagogy No. 9, 2016
2. Dallinger In: Uchebno-isdledskaia odstvodnosti uchaschikhschi v procee ushchinaya drobei i odkivni nad nim: uchebnoe sosobie, Omsk: Izd-vo OmGPU, 2007.
3. Manova A., Methodology of teaching mathematics in primary grades, UI "Neofit Rilski", Blagoevgrad, 2012.
4. Neminska R., The research approach in curricula at the initial stage of education, In: Sp. Pedagogy, No. 7, 2016
5. Obukhov A.S. Development of students' research activity. Moscow: Prometheus, Moscow State University, 2006.
6. Stoimenova Ya., Organization of the creative activity of students in the primary grades, UI "Neofit Rilski", Blagoevgrad 2005. 7. Stoimenova Ya., The mathematics lesson in I - IV grades: Basic learning activities, "Neofit Rilski" Polytechnic, Blagoevgrad, 2007.

Доц. д-р Јана Белевска
 Факултет за психологија, МСУ
 Република Северна Македонија

МЕНТАЛНО ЗДРАВЈЕ ВО НЕПЛОДНОСТ

Апстракт: Влегувањето на лицата за ментално здравје во гинекологија и нивната најрана улога во лекувањето на пациенти со неплодност има долга историја. Грижата насочена кон пациентите е психосоцијална грижа на пациенти кои се пружани на клиниките како дел од рутинска служба заедно со други медицински третмани. Барбара Ек Менинг била првата што зборувала за грижата за пациентот. Според американското здружение за репродуктивна медицина (ASRM), целта на советувањето за неплодност е секој неплоден пар и личност да научи како да се соочи со физички и емотивни промени што ќе им се случат за време на неплодност и исто така и промени што можат да се појават во процесот на лекување на ИВФ. Во трудот е даден приказ на историјата и неопходноста за грижата за менталното здравје во неплодност.

Клучни зборови: ментално здравје, интервенции, советување

MENTAL HEALTH IN INFERTILITY

Abstract: The entry of mental health professionals into gynecology and their earliest role in the treatment of infertility patients has a long history. Patient-centered care is the psychosocial care of patients that is provided in clinics as part of a routine service along with other medical treatments. Barbara Eck Manning was the first to talk about patient care. According to the American Society for Reproductive Medicine (ASRM), the goal of infertility counseling is for each infertile couple and individual to learn how to cope with the physical and emotional changes that will happen to them during infertility and also changes that can be appear in the IVF treatment process. The paper outlines the history and necessity of mental health care in infertility.

Keywords: mental health, interventions, counseling

ВОВЕД

Влегувањето на лицата за ментално здравје во гинекологија и нивната најрана улога во лекувањето на пациенти со неплодност потекнува од 1930-тите години кога скоро 30% од сите случаи биле дијагностицирани дека страдаат од необјаснета неплодност. Тогаш се сметало дека неплодноста се појавила поради неидентификувана медицинска состојба и со тоа се припишува на латентен психодинамичен конфликт во личноста. Жените со неплодност се подразбирало дека имаат несвесен детски конфликт со сопствените родители што резултирало во два вида стилови на личност, т.е., емоционална незрелост или преамбициозност / машкост. Неплодните мажи, од друга страна, било пријавено дека имаат голема сексуална анксиозност и доживуваат несвесна закана од нивните презаштитнички и доминантни мајки. [1]. Во 1970-тите, психобиолошката поврзаност помеѓу

стресот, однесувањето и плодноста започнала да се истражува. Историски записи [2] одразуваат дека првото придвижување и пристапот на пациентите кон психолошкото здравје и грижата при неплодност биле водени од Барбара Меннинг Barbara Menning (медицинска сестра во оддел за неплодност). Менинг ја препознала улогата на тагата при неплодност. Таа е признаена како прва личност која отворено зборувала за емоционалниот напор, религиозните митови, стигмата, моралните и етичките дилеми поврзани со тоа. Подоцна таа ја објавила првата книга за самопомош, формирала прва група за поддршка на неплодност наречена „решеност“ и билтен за да се олесни справувањето со нејзините последици. Менинг додала дека „доаѓањето на понови и подобри медицински технологии поставило поголем емотивен ризик за луѓето подложени на нив“. Неплодните парови се ранливи и експлоатирани од повеќе извори за „да имаат бебе по секоја цена“. [3]. Затоа, таа ја препознала важноста на улогата на професионалци за ментално здравје и научници во оваа област. Таа предложила тимот на неплодност треба да оди напред за поддршка на тагата на паровите и да го намали емоционалното оптоварување на третманите преку внимателност кон пациентите, психолошко советување, осигурување на третман и спроведување. [4].

Подоцна, напорите на Менинг и истовремено развојот на асистирани репродуктивни технологии (АРТ) довеле до воспоставување на силно движење кое настојувало да се постигне „емоционална благосостојба на пациентите при третмани на неплодност“. Како резултат на тоа, стресот од неплодност започнал да се сфаќа повеќе како последица на неплодност отколку како причина. Ова поттикнало истражувања за позитивните и негативните ефекти од неплодноста, родовата основа, исходот, поврзаните брачни и сексуални последици и ефектите на третман врз психолошкото здравје. Улогата на менталните советувања во текот на претходниот период била да се создадат поволни смирени квалификуваните пациенти за ин витро оплоди (ИВФ) и била ограничена на утврдување на соодветност за донаторски програми. Обично тие биле вклучени во скрининг предтретман и проценка во предадопција. Со текот на времето, оваа улога се сменила во советување кое се карактеризирало за преттретман и се однесувало на поголема група пациенти, со идеја да се развијат модели за задоволување на емоционалните потреби на пациентите за време на тешкиот третман и во одредени фази на третманот. Покрај тоа, советувањето било најдено како корисно за подготовка на парови за лекување и заштита од влошување на менталното здравје. Истражувачите почнаа да веруваат дека посебно адаптирани и индивидуални интервентни програми се корисни за минимизирање на стрес (околу 80% од неплодни пациенти) и особено поволно за популацијата со висок ризик (20% - 30% од популацијата на пациенти со депресија / анксиозност). [5,6]. Во 1980-тите, улогата на менталното здравје се проширила со вклучување на членови на тимот во репродуктивни програми од трети лица (донаторска сперма, донорен ооцит, донаторски ембрион, мултифетално намалување на бременоста, диспозиција на ембриони и донации) како нови предизвици биле идентификувани и семејствата и децата родени без третманите за плодност. [7] Периодот од 1990-тите и 2017 година ја прифаќа потребата за проценка на психолошките интервенции бидејќи се појавуваат неколку модули на советување за неплодност. Исто така, се потенцира на развојот на соработлив грижлив модел за неплодност и примена на докажани интервенции за справување со психосоцијални проблеми при неплодност [8,9]. Ваквите перспективи ја наметнуваат потребата од психолошко советување како

професионален сервис во клиниките за неплодност и ја нагласуваат потребата за справување со три извори на прекинување на третманот, имено:

1. Резултати поврзани со пациентите (негативни индивидуални и ставови на паровите, ниска емоционална толеранција, психолошка ранливост)
2. Исход поврзано со клиниката (тим за неплодност поврзана и со грижа за пациентите, технолошка поврзаност и поврзаност со средината)
3. Резултати поврзани со третманот (физички товар, нарушување на социјалниот и работниот живот)

Низ краткиот поглед на историските случувања на темата на советување, презентирани е краток преглед на улогата на советувањата во создавање на подобро задоволство на пациентите пред во текот и на исходот од бременоста и како и оптимизирање на успехот на ин витро во клиниките за неплодност.

ИНТЕРВЕНЦИИ НАСОЧЕНИ КОН ПАЦИЕНТОТ И СОВЕТУВАЊЕ

Од 1960-тите и па наваму, започнале да се појавуваат обемни истражувања во кои се опишани психосоцијалните последици од неплодноста. Ова било времето кога необјаснетата неплодност станала дијагноза на исклученост, биле измислени третмани за плодност и така психогениот модел на неплодност (стерилитет вкоренет во несвесен психодинамичен конфликт) станал непопуларен. 1970тите беа сведок на зората на ИВФ, падот и растот на новите технологии за репродукција и славното раѓање на првото бебе со ин витро, донесено од д-р Степто и Едвардс, наречено „Луис Браун“. Долж овие случувања, се појавиле и поимите „грижа насочена кон пациентите“.

Грижата насочена кон пациентите е психосоцијална грижа на пациенти кои се пружани на клиниките како дел од рутинска служба заедно со други медицински третмани. Барбара Ек Менинг била првата што зборувала за грижата за пациентот. Таа пропагирала дека емоционалната поддршка се очекува да ја даваат сите членовина тимот за неплодност во секоје време. Серазликувала од структурираната психолошка интервенција, како што е советувањето и психотерапијата, бидејќи не барала никаква професионална обука во психологијата. Се движеше од услуги што вклучуваат одговор на вообичаени прашања, обезбедување поддршка после вознемирувачки настани како нередовни циклуси и негативни тестови за бременост, обезбедување на документиран ресурси за справување со стресот, пишани или аудиовизуелни информации за процеси и третмани, обезбедување на ефективни третмани и пристап до групи за поддршка. Општо е верувањето кај истражувачите дека нудењето грижа насочена кон пациентите на клиниките за неплодност не само што ја подобрува емоционалната благосостојба, ја намалување на лошата прилагоденост кон третманите туку и ја зголемува усогласеноста на пациентот на третманите за плодност. [10,11].

Според американското здружение за репродуктивна медицина (ASRM), целта на советувањето за неплодност е секој неплоден пар и личност да научи како да се соочи со физички и емотивни промени што ќе им се случат за време на неплодност и исто така и промени што можат да се појават во процесот на лекување на ИВФ. Покрај тоа, неопходно е консултантите за неплодност да имаат сеопфатно знаење за основата на проблемот и исто така да имаат точни информации за чувствата што ги имаат пациентите и културата на регионот каде живеат [12].

Индивидуално советување - Совети за неплодност започнуваат кога неплодна двојка ќе побара поддршка и едукација од нивните медицински и психолошки групи. Пред повеќе од 30 години во Соединетите држави, група на клиенти за права го основала Националното здружение за неплодност за емоционална поддршка на неплодноста од група експерти. Исто така во своите списи, основачот на ова здружение потенцирал посебна грижа за емотивните проблеми. Во последниве години, други земји како Англија, Австралија, Нов Зеланд, Германија, Франција и Шпанија воспоставиле такви групи една по една. Постепено, практичари за ментално здравје, експерти за медицина и истражувачи ширум светот почнале да ги разгледуваат психолошките делови од искуствата со неплодност и ја препознале потребата на пациентите за емоционална и психолошка поддршка и, во некои случаи и психолошка интервенција[13]. Секое индивидуално советување е дефинирано како врска со две лица каде едното лице бара помош, а другото помага. Целта на индивидуалното советување е да се реши проблемот на поединецот и, според тоа, да се подобри и промени неговото однесување и квалитет на живот. Постојат различни тенденции во индивидуалното советување, кои зависат од консултантот. На пример, бројот на сесии, времетраењето на секоја сесија и применетиот метод зависат од тенденцијата и вештината на консултантот. Општо, постојат пет пристапи на индивидуално советување кај луѓе кои страдаат од неплодност, кои се психодинамична психотерапија, когнитивно-бихејвиорален третман, стратешка психотерапија и фокус на третманот, интервенција во криза и советување во тага. Консултантот може да користи една или, доколку е потребно, сите овие опции во своето советување со цел да го намали стресот на жени кои се соочуваат со неплодност [14].

Групно советување - Еден метод за ублажување на стресот кај неплодни пациенти за подобрување на резултатите од третманот е групно советување. Во време кога финансиските ограничувања растат, има помалку употреба на индивидуални методи на лекување, а групните пристапи ги заменуваат. Во групното советување, кое е широко популарно, тие користат интергрупни фактори на третман, конструктивни интеракции меѓу членовите и интервенции од едуциран и стручен водач со цел да ги променат непријатните чувства, мисли и однесување. Оптималниот број членови на групата се смета дека е осум до дванаесет. Повеќето терапевти одржуваат сесии еднаш неделно. Сесиите обично траат два часа, но консултантот треба да постави ограничување на тоа [15].

За време на клиничкото советување за неплодност, групното советување било создадено по барање на паровите и луѓето кои сакаа да видат други случаи со слични проблеми како своите. Таквата група за советување може да помогне во размена на искуства, да прима информации, да ги подобри комуникациските вештини, да научи вештини за релаксација или да обезбеди други форми на психолошка поддршка [16,17].

Во студијата Yazdani, F. et al. од 2017 која ја испитува психолошката интервенција при неплодност, се покажало дека групното советување, кое се фокусира на предавања и вештини за учење, значително имало позитивни ефекти врз спектарот на резултатите од психолошка интервенција како што се изразување чувства и поддршка за дискутирање на мисли и чувства за неплодност [18, 19, 20] Иако групната терапија е прилично нов метод (во последните 100 години), се покажа како ефикасен метод, корисен за промени на однесувањето, и е временски ефикасен и финансиски ефикасен, што е корисен за лекување

на разни проблеми на неплодност како што се тага, социјална стигма, стрес при ин витро, анксиозност и депресија [21,22]. Покрај тоа, групното советување ја намалува социјалната изолација на неплодните жени. Групното советување може да вклучува и логотерапија. Логотерапијата се покажала дека може да го намали стресот, што може да биде ефективна терапија покрај другите третмани за неплодност [23].

ЗАКЛУЧОК

Исто така податоците покажуваат дека дел од причините за смртноста на родилките припаѓаат на психијатриските растројства (постпарталната депресија и биполарните растројства), при што суицидот е дури на второ место после кардиоваскуларните заболувања. Незначителен број на депресивни жени во постпарталниот период бараат професионална помош. Значаен број на постпартални психички нарушувања остануваат недијагностицирани. Главна причина е стигматизација на проблемот [23]. Со самиот факт дека бремените жени и родилките се во посебен сензитивен психички период, потиснувањето на емоциите преку стигмата од лекувањето и стравот за здравјето на детето и осудувањето од страна на средината доведуваат до недијагностицирање на постпарталните психички растројства, но и нивно одржување, а со самото тоа и нелекување.

Од овие причини современите здравствени центри кај нас и во светот обрнуваат се поголемо внимание на менталното здравје на мајките од кое зависи и развојот и напредокот на целото семејство. Во тие центри работат стручни тимови составени од лекар - психијатар, гинеколог, клинички психолог и социјален работник кои ги превенираат наведените здравствени проблеми на мајките родилки. [24]. Во Република Северна Македонија таква грижа и превенција постои само во некои приватни породилишта. На одделенијата за гинекологија и акушерство во јавните здравствени установи (општи и клинички болници) не постојат целосно тимови за превенција и лекување на менталното здравје на бремените жени и мајките родилки и здравствената заштита во врска со овие проблеми сведена е на минимум.

Иако е тешко со сигурност да се предвиди кои жени во општата популација ќе доживеат постпартално нарушување на расположението, можно е да се идентификуваат одредени подгрупи на жени (т.е. жени со историја на нарушување на расположението) кои се поранливи на постпартална афективна болести. Тековните истражувања покажуваат дека профилактички интервенции може да се спроведат во близина или за време на породувањето за да се намали ризикот од постпартални нарушувања. Неколку студии покажуваат дека жените со историја на биполарно нарушување или постпартална психоза имаат корист од профилактички третман со литиум, воспоставен или пред породувањето (на 36 недели од гестацијата) или не подоцна од првите 48 часа по породувањето. За жени со историја на постпартална депресија, некои студии опишуваат корисен ефект на профилактичен антидепресив администриран после породувањето. На пациентите со постпартална психички заболувања може да им се понудат најразлични услуги од страна на лекари со посебна експертиза во оваа област: Клиничка проценка за постпартално расположение и анксиозни нарушувања, Консултации во врска со доењето и психотропни лекови, Препораки за не-фармаколошки третмани, Упатување на услуги за поддршка во рамките на заедницата [25].

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Boivin J, Gameiro S. Evolution of psychology and counseling in infertility. *Fertil Steril*. 2015;104:251–9.
2. Menning BE. The emotional needs of infertile couples. *Fertil Steril*. 1980; 34:313–9.
3. Boivin J, Scanlan LC, Walker SM. Why are infertile patients not using psychosocial counselling? *Hum Reprod*. 1999;14:1384–91.
4. Laffont I, Edelmann RJ. Psychological aspects of in vitro fertilization: A gender comparison. *J Psychosom Obstet Gynaecol*. 1994;15:85–92.
5. Gameiro S, Boivin J, Dancet E, de Klerk C, Emery M, Lewis-Jones C, et al. ESHRE guideline: Routine psychosocial care in infertility and medically assisted reproduction—a guide for fertility staff. *Hum Reprod*. 2015;30:2476–85.
6. Gameiro S, Canavarro MC, Boivin J. Patient centred care in infertility health care: Direct and indirect associations with wellbeing during treatment. *Patient Educ Couns*. 2013;93:646–54.
7. den Breejen EM, Nelen WL, Schol SF, Kremer JA, Hermens RP. Development of guideline-based indicators for patient-centredness in fertility care: What patients Add. *Hum Reprod*. 2013;28:987–96.
8. Burnett JA. Cultural considerations in counseling couples who experience infertility. *Journal of Multicultural Counseling and Development*. 2009;37(3):166–77. doi: 10.1002/j.2161-1912.2009.tb00100.x
9. Covington SN, Burns LH. *Infertility counseling: A comprehensive handbook for clinicians*. Cambridge University Press; 2006.
10. Golestan Jahromi M, Mosalanejad L, Ghavi F. Psychological distress in infertile and fertile women. *International Journal of Analytical, Pharmaceutical and Biomedical Sciences*. 2015;4(7):60–9
11. Van den Broeck U, Emery M, Wischmann T, Thorn P. Counselling in infertility: individual, couple and group interventions. *Patient Educ Couns*. 2010;81(3):422–8
12. Yazdani, F et al. Counseling-supportive interventions to decrease infertile women's perceived stress: A systematic review. *Electron Physician*. 2017 Jun; 9(6): 4694–4702.
13. Covington SN, Burns LH. *Infertility counseling: A comprehensive handbook for clinicians*. Cambridge University Press; 2006.
14. Mai Thung Tu. *Perinatal depression in women: Overview of risk factors*. Medicine, Cleveland, Ohio. 2012.
15. Wisner KL, Parry BL, Piontek CM. Clinical practice. Postpartum depression. *N. Engl. J. Med*. 2002; 3.
16. Wisner KL, et al. Prevention of postpartum depression: a pilot randomized clinical trial. *Am.J.Psychiatry*. 2004;7.
17. Brown S, Lumley J. Physical health problems after childbirth and maternal depression at six to seven months postpartum. *British Journal of Obstetrics & Gynaecology*, Centre for the Study of Mothers'and Children S Health, La Trobe University, Melbourne, Australia. 2000.
18. McIntosh J. Postpartum depression: women's help-seeking behaviour and perceptions of cause. *Journal of advanced nursing*. 1993.
19. Grill E. Role of the mental health professional in education and support of the medical staff. *Fertil Steril*. 2015;104:271–6.
20. Donarelli Z, Kivlighan DM, Jr, Allegra A, Coco GL. How do individual attachment patterns of both members of couples affect their perceived infertility stress? An actor-partner interdependence analysis *Pers Individ*

- Differ. 2016;92:63–8.
21. Peter F. Lovibond, University of New South Wales, Australia, Adaptacija: Mr.Zoran Protupilac Mpsych, MAPS. 2018. School of Psychology, <https://www.psy.unsw.edu.au/contacts-people/academic-staff/professor-peter-lovibond>)
  22. Рихтер Соколовска К., Панова Г., Никлевски Г., Белевска Д., Бајрактаров С. Психијатрија. Универзитет „Гоце Делчев“ Штип.2013; стр. 299-300.<
  23. Cox JL, Holden JM, SagovskyR. Detection of postnatal depression: Development of the 10-item Edinburgh Postnatal Depression Scale. British Journal of Psychiatry.1987. 150:782-786.].
  24. Molly J.Dickens and Jodi L.Pawluski.The HPA Axis During the Perinatal Period: Implications for Perinatal Depression Bloomlife, San Francisco, California 94115; and Univ Rennes, Inserm, EHESP, Irset (Institut de Recherche en Sant ´e, Environnement et Travail), UMR_S 1085, F-35000 Rennes, France.2018.
  25. Jerry Guintivano, PhD1, Tracy Manuck, MD2, and Samantha Meltzer-Brody, MD MPH.Predictors of Postpartum Depression: A comprehensive review of the last decade of evidence .Clin Obstet Gynecol. 2018 September ; 61(3): 591–603.

Доц. д-р Јана Белевска
Факултет за психологија, МСУ
Република Северна Македонија

ФАКТОРИ НА РИЗИК ЗА РАЗВОЈ НА ПОСТПАРТАЛНА ДЕПРЕСИЈА

Апстракт: Биолошки фактори на ризик на постпартална депресија се: гените, хормоните на хипофизо-гонадна и хипофизо-адреналната оска, тиреоидните хормони и имунолошките механизми. Претходна депресија или други психијатриски проблеми, депресија во тек на бременост, како и искуство со постпартална депресија при претходни бремености се значајни фактори на ризик. Во трудот е даден приказ на истражувања на факторите на ризик за развој на постпартална депресија. Во таа насока психолошкото советување и психотерапевтските интервенции се јавуваат како дополнителни и ефективни постапки во третманот на постпарталната депресија, но студиите која ја мерат превентивната ефикасност на овие постапки се актуелно поле од научно истражувачки интерес.

Клучни зборови: фактори, ризик, постпартална депресија

RISK FACTORS FOR THE DEVELOPMENT OF POSTPARTUM DEPRESSION

Abstract: Biological risk factors of postpartum depression are: genes, hormones of the pituitary-gonadal and pituitary-adrenal axis, thyroid hormones and immunologic mechanisms. Previous depression or other psychiatric problems, depression during pregnancy, as well as experience with postpartum depression during previous pregnancies are significant risk factors. The paper presents research on risk factors for the development of postpartum depression. In that direction, psychological counseling and psychotherapeutic interventions appear as additional and effective procedures in the treatment of postpartum depression, but studies that measure the preventive efficiency of these procedures are a current field of scientific research interest.

Keywords: factors, risk, postpartum depression

ВОВЕД

Факторите на ризик за развој на постпартална депресија имаат големо значање, најпрво за превенција, а потоа и за третман на постпарталната депресија. Овој проблем заслужува посебно внимание во научниот интерес. Од таа причина во трудот се обработени биолошките ризик фактори низ хипофизо-гонадна оска, хипофизо-адренална оска и психосоцијални и други фактори на ризик.

Биолошки ризик фактори

Биолошки фактори на ризик на постпартална депресија се: гените, хормоните на хипофизо-гонадната и хипофизо-адреналната оска, тиреоидните хормони и имунолошките механизми. Доказите за генетската основа на постпарталната депресија потекнуваат од фамилијарни студии, студии на близнаци и друг тип на генетски истражувања. Forty и сор. Според Segman, [1] потврдуваат дека помеѓу жени кои имаат фамилијарна историја на постпартална депресија 42% од нив искусуваат депресија после прв пораѓај, за разлика од контролната група каде постпартална депресија се јавува кај 15%. Генетска студија од 2010 год според Bergink, која вклучува 9 жени со дијагностицирана постпартална депресија и 10 жени во контролна група потврдува различен модел на генетска експресија, која корелира со тежината на симптомите и клиничкиот тек на болеста [2]. Ваков тип на студии го објаснуваат различниот степен на вулнерабилност и предиспонираност на одредни жени кон постпарталната депресија.

Како биолошки ризик фактори се смета и постоењето на автоимунно тироидно заболување кое го зголемува ризикот од појава на постпартална депресија. Механизмот на развивање на депресија при хипотироидната фаза на постпарталната дисфункција е нејасен. Се предвидува дека може да е сврзан со нарушена продукција на 5-хидрокситриптамин или со нарушено ослободување на цитокини, постоечка невротрансмитерна функција [3]. Нарушениот тироиден статус може да биде причина и за настанување на проблеми како што се: спонтан абортус, предвремено породување, аномалии на мозокот на плодот, намален интелектуален развој, постпартален тиреоидит, како и појава на постпартална депресија [4].

Хипофизо-гонадна оска

Интересот за поврзаноста на хормоните на хипофизо-гонадната оска и депресивноста е поттикнат од сознанието дека депресијата е почеста кај жените во однос на мажите, особено во периоди на брзи промени во нивоата на оваријалните хормони, како што е постпарталниот период [4].

Хипофизо – гонадната оска, која ја регулира продукцијата на оваријалните хормони, естроген и прогестерон, е контролирана од цикличните промени на фоликулите и развојот на corpus luteum (жолтото тело) во тек на менструалниот циклус, базирано на принципите на повратна спрега. Циркуларната регулација може да се објасни почнувајќи од гонадотропниот ослободувачки хормон (GnRH), кој секретирани од хипоталамусот ја регулира секрецијата на лутеинизирачкиот (LH) и фоликуло-стимулирачкиот хормон (FSH) од хипофизата. Од друга страна, естрадиолот по принцип на негативен фидбек ја регулира секрецијата на FSH, а по принцип на негативен и на одложен позитивен фидбек ја регулира секрецијата на LH. Промената во повратната спрега, од негативна до одложена позитивна е надополнета со зголемување на нивото на прогестерон и резултира со пораст на LH во средина на циклус, непоходен за овулација [4]. Оваријалните хормони влијаат на амплитудата и фреквенцијата на GnRH пулсевите и со тоа и посредно ја контролраат секрецијата на LH и FSH од хипофизата.

Во постпартален период доаѓа до драстичното намалување на циркулирачката концентрација на оваријалните хормони, особено по породувањето и со исфрлањето на плацентата до 10 пати, што се поврзува со појавата на депресивната симптоматологија [49]. Доказите дека постпарталната

депресија е поврзана со постпарталните промени во концентрацијата на естрадиолот и прогестеронот потекнуваат од студии кои го истражуваат ефектот на администриран егзоген естрадиол и синтетички прогестерон кај жени кои страдаат од постпартална депресија [5]. Преглед на студии направен во 2008 год. од страна на Dennis и сор. [6], кој користи ригорозна методолошка рамка и вклучува само 2 истражувања кои ги задоволуваат инклузионите критериуми на прегледот, потврдува дека администрација на синтетички прогестерон 48 часа после породување го зголемува ризикот од постпартална депресија, додека администрирација на естроген ги подобрува депресивните симптоми статистички значајно во однос на плацебо ефектите. Слични резултати даваат и студии во кои се проверува ефикасноста на терапијата со сублингвален 17-бета естрадиол и трансдермален естрадиол во редуција на постпарталните депресивни симптоми што ја потврдува вклученоста на естрадиолот во патофизиологијата на постпарталната депресија [7,8].

Естрадиолот може да влијае на депресивната симптоматологија преку повеќе механизми, вклучувајќи ги и серотонинот и домапинот. Потврдено е дека естрогените ја модулираат серотонергичката функција и жените со постпартална депресија имаат пониско ниво на серотонин во плазма во однос на контролна група [9,10]. Експериментални студии спроведени на животни потврдуваат зголемување на серотонинската невротрансмисија во дорзалните рафе јадра (nucleus raffe), во тек на бременост и нејзино опаѓање во тек на постпарталниот период [11]. Што би значело дека постпарталното опаѓање на концентрациите на естроген ја зголемува депресивната симптоматологија преку модулации во серотонинскиот систем.

Станува јасно дека како резултат на хормоналните промени доаѓа до дисбаланс во многу области на централниот нервен систем, вклучувајќи ги промените на моноамините неврони и рецептори, кои се чувствителни во однос на естрогенот и прогестеронот. Иако не е јасно утврдена поврзаноста помеѓу различните концентрации на стероидите и постпарталните нарушувања кај жените, интерес предизвикува фактот дека стероид-сензитивните алфа-норадренергични рецептори на тромбоцитите се редуцирани во случаите на « породилна тага». Ваква промена во рецепторите на централниот нервен систем би можела да е основа за афективните промени.

Хипофизо-адренална оска

Редуцирана активност (хипоактивност) на НРА оската е асоцирана со депресивната симптоматологија кај сезонската депресија, атипична депресија и постпарталната депресија, што упатува на можност за сличен патофизиолошки механизам на овие три состојби [12]. Ефектот на стероидните хормони, естрогенот, врз НРА оската е објаснет преку претходно споменатите студии за терапискиот ефект на естрадиолот [13], како и преку влијанието на естрогените врз серотонинскиот систем [14,15].

Кортикотропниот-ослободувачки хормон (CRH) од хипоталамусот, кој во тек на бременоста се продуцира и во плацентата, матката и јајниците има значајна функција во регулацијата на НРА оската [16]. Покачени нивоа на плацентарен CRH се корелираат со прееклампсија и предвремено раѓање, но исто така и со започнувањето на процесот на породување. Ваквиот физиолошки скок на продукција на плацентарниот CRH на крајот на бременоста води до транзиторна

намалена продукција на хипоталамусниот CRH постпартално, што е потенцијален ризик фактор за појава на постпартална депресија [17].

Ризикот од постпартална депресија е поврзан со дисрегулација на ниво на PA (хипофиза-надбубрежна жлезда) оската. Физиолошки, CRH се продуцира во паравентикларните јадра на хипоталамусот и ослободен во порталниот крвоток стимулира ослободување на аденкортикотропниот хормон (ACTH) од хипофизата. ACTH ја стимулира кората на надбубрежната жлезда да ослободи глукокортикоид кортизол. Jolley и сор. [18] во 2007 год. ја испитуваат реактивноста и регулацијата на хипофизо-адrenalната оска, споредувајќи ги нивоата на ACTH и кортизол кај жени со постпартална депресија и контролна група. Истражувањето потврдува дисрегулација, односно кај жените со постпартална депресија постои повисоко ниво на ACTH, а пониско ниво на кортизол, во однос на контролната група. Очекувано покачување на нивото на кортизол, со покачувањето на нивото на ACTH е најдено кај контролната група. Ваквите наоди потврдуваат дисрегулација на оската хипофиза – надбубрежна жлезда кај постпартална депресија. Дисрегулацијата на HPA оската е една од најпроминентните ендокринолошки промени кои се евидентирани кај депресијата, па често терапијата е во насока на нормализација на HPA регулацијата [19].

Дополнително, постојат сознанија дека активацијата на инфламаторниот одбранбен систем може да биде вклучена во патофизиологијата на депресијата, вклучувајќи ја и постпарталната депресија [6]. Зголемени серумски концентрации на маркерите на инфламаторен одговор – на пр., интерлеукин 6 (IL-6), кој спаѓа во групата на проинфламаторни цитокини – се асоцираат со депресија мајор [19, 20]. IL-6 е во интеракција со HPA оската и неговите серумски концентрации се значајно повисоки кај жени со постпартална депресија [6, 20], а исто така повисоко ниво на IL-6 е во цереброспинален ликвор во време на породување е поврзано со повисок ризик од појава на постпартална депресија [21].

Експлорирајќи ги биолошките фактори на ризик на постпарталната депресија, може да се заклучи дека иако нивото на естроген, прогестерон и кортизол драстично се намалуваат во рамките на 48 часа после породувањето, хормоналниот статус и степенот на промена на хормоналното ниво кај жените со постпартална депресија не се разликуваат значително од кај жените кои не развиваат депресија. Сепак, жените кои имаат претходна историја на постпартална депресија имаат поголема чувствителност при промените на хормоналната средина и почесто развиваат депресивни симптоми [16], што ја поткрепува вклученоста на репродуктивните хормони естроген и прогестерон во развојот на постпарталната депресија, како и значењето на естрогенот во превенција и третман на состојбата, за што се потребни дополнителни иследувања [17]. Како причини за појава на реактивни психогени состојби, состојби кои се реакција на одредено доживување, не треба да се превиди и општата психофизичка кондиција на поединката.

Познато е дека до намалување на прагот на индивидуалната (пре)осетливост често доаѓа во периодите на реконвалесценција, при општа исцрпеност, а посебно во биолошките критични периоди како што е пуерпериумот кај родилките [18].

Психосоцијални и други фактори на ризик

Претходна депресија или други психијатриски проблеми, депресија во тек на бременост, како и искуство со постпартална депресија при претходни бремености се значајни фактори на ризик [19]. Нискиот социо-економски статус, ниското ниво на образование, употребата на психоактивни супстанции и алкохол, лошата партнерска поддршка и невработеноста, исто така, се асоцираат со појава на постпартална депресија. Во листата на психосоцијални фактори на ризик се вбројуваат и стресни животни настани, како болест или загуба на член на семејство, загуба на работно место и промена на место на живеење [20]. Како ризик фактор испитувана е и возраста на мајките, за што постојат различни сознанија, дел од студиите сугерираат зголемен ризик кај млади мајки, други кај повозрасни, а има и такви кои не потврдуваат поврзаност. Иако многу автори бараат корелација помеѓу постпарталната депресија и возраста на родилката мајката сепак недостасуваат доволно докази за потврдување.

Многу автори тврдат дека мајките без оглед на возраста еднакво се ранливи доколку раѓаат прв пат [21].

Според други индикатори зголемени се показатели кај прворотките кои се над 30 години, поради намалени енергични ресурси за справување со раѓањето [22].

Друг тип фактор секако поврзан со настанување на постпарталната депресија се наведува енормни големи општествени шокови како економски кризи, природни и воени катастрофи. Пример во тек на Втората Светска војна, како и во периодот на економската криза во САД во тек на 1930 до 1935 година, утврден е пораст на процентот на појава на постпартална депресија [23]. Често социо-економскиот фактор се вбројува во потенцијални фактори за појава на постпартална депресија. Особено се нагласуваат несоодветните услови за живеење, слабата финансиската состојба, нискиот социо-економски статус, неадекватна поддршката од семејството, семејните проблеми или негативните шокантни настани во животот, од типот на смрт во семејството, отпуштање од работа и слично имаат поголема можност за појава на депресија после породување. Со повисока можност за појава на депресија после породување се и жените кои имаат фамилијарна анамнеза за појавено психичко растројство или депресија [14]. Додека жените со претходно појавена постпородилна депресија имаат ризик на рецидив до 90% [5]. Како големи ризик фактори се и компликациите во тек на бременоста и во чинот на раѓањето, ниското ниво на самодоверба како родител, релативно млади или сами мајки, непосакувана бременост, здравствени проблеми на детето, немање поддршка од сопругот и од семејството [7].

Како што е спомнато постпарталниот период се карактеризира со брза промена во хормоналното опкружување. Во првите 48 часа по породувањето, концентрациите на естрогенот и прогестеронот паѓаат драматично. Бидејќи овие гонадални стероиди модулираат невротрансмитерски системи вклучени во регулирањето на расположението, многу истражувачи предложиле улога на овие хормонални промени во појавата на постпартална психички проблеми. Иако се чини дека не постои постојана корелација помеѓу серумските нивоа на естроген, прогестерон, кортизол или тироидни хормони и појава на постпартално нарушување на расположението, некои истражувачи хипотезираат дека постои подгрупа на жени кои се особено чувствителни на хормоналните промени по породувањето [7]. Оваа популација на жени може да биде поранлива на постпартална депресија и други хормонални нарушувања на расположението,

како оние што се случуваат во текот на предменструалната фаза на менструалниот циклус или за време на перименопаузата.

Други фактори може да играат улога во етиологијата на постпартална депресија. Едно од најконзистентните откритија е дека кај жените кои пријавуваат брачно незадоволство и или несоодветна социјална поддршка, постпартална депресивна болест е почеста. Неколку истражувачи, исто така, докажаа дека стресните животни настани што се случуваат или за време на бременоста или близу времето на породување, ја зголемуваат веројатноста за појава на постпартална депресија [8].

Додека сите овие фактори можат да дејствуваат заедно за да предизвикаат постпартална депресија, појавата на ова нарушување веројатно рефлектира основна ранливост на афективно заболување. Жените со историја на депресија или биполарно растројство се поранливи на постпартална депресија, а жените кои развиваат постпартална депресија, честопати ќе имаат повторливи епизоди на депресија, неповрзани со бременост или породување[20]. Сите жени се ранливи на постпартална депресија, без оглед на возраста, брачниот статус, нивото на образование или социоекономскиот статус[20]. Иако е невозможно да се предвиди кој ќе развие постпартална депресија, идентификувани се одредени фактори на ризик, вклучувајќи: Претходна епизода на постпартална депресија; Депресија за време на бременоста; Историја на депресија или биполарно нарушување; Нови стресни животни настани; Несоодветна социјална поддршка; Брачни проблеми [21]. Психолошкото советување и психотерапевтските интервенции се ефективни во третманот на постпарталната депресија но студиите која ја мерат превентивната ефикасност на овие постапки се лимитирани и се поле од научно – истражувачки интерес [22].

ЗАКЛУЧОК

Психолошкото советување и психотерапевтските интервенции се јавуваат како дополнителни и ефективни постапки во третманот на постпарталната депресија. Биолошките ризик фактори низ хипофизо-гонадна ооска, хипофизо-адренална ооска и психосоцијални и други фактори на ризик имаат големо значење посебно за превенција на проблемот на постпартална депресија, на што во иднина треба да се посвети значително поголемо внимание како во смисла на теоретски, така и апликативни истражувања.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Segman, R. H. et al. Blood mononuclear cell gene expression signature of postpartum depression. *Molecular Psychiatry*, 2009; (15): 93-100, 102.
2. Bergink V, et al. Prevalence of autoimmune thyroid dysfunction in postpartum psychosis. *British Journal of Psychiatry*. 2011; 198:264-268.
3. Борисова АМ. Препоръки на Европското друштво по ендокринологија “Грижи за тиреоидната дисфункција през бременоста и постпартално” – скрининг за тиреоид-на дисфункција по време на бременост. – *Ендокринологија*. 14(1); 2009.
4. Young E.A., Korszun A. The hypothalamic–pituitary–gonadal axis in mood disorders Elizabeth A. *Edocrinol Metab Clin N AM*, 2002; 31:63-78

5. Karsch F.J. et al. A role of estradiol in enhancing LH pulse frequency during the follicular phase of the estrous cycle of sheep. *Endocrinology* 1983;113:1333-9.
6. Norhayati MN, Hazlina NH, Asrenee AR, Emilin WM, Magnitude and risk factors for postpartum symptoms: a literature review. *J Affect Disord* 2015; 175:34
7. Bloch M, et al. Effects of gonadal steroids in women with a history of postpartum depression. *The American Journal of Psychiatry*. 2000; 157 (6).
8. Dennis C.L., Ross L.E., Herxheimer A. Oestrogens and progestins for preventing and treating postpartum depression. *Cochrane Database Syst Rev*. 2008; 8(4)
9. Ahokas A et al. Estrogen deficiency in severe postpartum depression: successful treatment with sublingual physiologic 17beta-estradiol: a preliminary study. *J Clin Psychiatry*. 2001; 62(5):332-6
10. Gregoire A.J., et al. Transdermal oestrogen for treatment of severe postnatal depression. *Lancet*. 1996; 6;347(9006):930-3
11. Au A, Feher A, McPhee L, Jessa A, Oh S, Einstein G . Estrogens, inflammation and cognition. *Frontiers in Neuroendocrinology*. 40: 87-100., 2016.
12. Gu, H., et al. Changes and significance of orphanin and serotonin in patients with postpartum depression. *Zhonghua Fu Chan Ke Za Zhi*. 2003; 38, 727-728.
13. Klink, R., Robichaud, M., & Debonnel, G. Gender and gonadal status modulation of dorsal raphe nucleus serotonergic neurons. Part II. Regulatory mechanisms. *Neuropharmacology*. 2003; 43:1129-1138.
14. Tsigos C, Chrousos GP. Hypothalamic-pituitary-adrenal axis, neuroendocrine factors and stress. *J Psychosom Res*. 2002 Oct;53(4):865-71.
15. Kammerer M, Taylor A, Glover V. The HPA axis and perinatal depression: a hypothesis. *Arch Womens Ment Health*. 2006 Jul;9(4):187-96.
16. Jolley S.N. et al. Dysregulation of the hypothalamic-pituitary-adrenal axis in postpartum depression. *Biol Res Nurs*. 2007; 8(3):210-22
17. Brummelte S., Galea L.A. Depression during pregnancy and postpartum: contribution of stress and ovarian hormones. *Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry*. 2010; 34(5):766-76.
18. Maes M, Lin AH, Ombet W, Stevens K, Kenis G, De Jongh R, et al. Immune activation in the early puerperium is related to postpartum anxiety and depressive symptoms. *Psychoneuroendocrinology*. 2000; 25(2): 121-37.
19. Maes M., et al. Increased plasma concentrations of interleukin-6, soluble interleukin-6, soluble interleukin-2 and transferrin receptor in major depression. *J Affect Disord*. 1995;34(4):301-9. 153.
20. Sluzewska A. et al. Interleukin-6 serum levels in depressed patients before and after treatment with fluoxetine. *Ann NY Acad Sci*. 1995;762:474-6.
21. Maes M, Lin AH, Ombet W, Stevens K, Kenis G, De Jongh R, et al. Immune activation in the early puerperium is related to postpartum anxiety and depressive symptoms. *Psychoneuroendocrinology*. 2000; (2): 121-37.
22. Papanicolaou D.A. et al. The pathophysiologic roles of interleukin-6 in human disease. *Ann Intern Med*. 1998;128(2):127-37.
23. Boufidou F. et al. CSF and plasma cytokines at delivery and postpartum mood disturbances. *J Affect Disord*. 2009 May;115(1-2):287-92.

Доц. д-р Вангелица Гаврилова
Проф. д-р Ѓорѓина Ќимова
Факултет за психологија, МСУ
Република Северна Македонија

БРАЧНА ЗАЕДНИЦА И ПОСЛЕДИЦИ КОИ ПРОИЗЛЕГУВААТ ПРИ НЕЈЗИНО РАСКИНУВАЊЕ

Апстракт: Денес, факт е дека се помалку се почитува важноста на семејството отколку во минатото, а со самото тоа и важноста на бракот. Во текот на животот во семејна заедница, многу брачни парови се соочуваат со конфликти, поради што се одлучуваат за разделба или раскинување, развод на нивниот брак. Разводот е потежок особено кога тии имаат и деца, а конфликтите често се манифестираат пред нив, не водејќи сметка за нивните чувства. Раскинувањето не е само крај на брачната врска, туку и почеток на нова фаза во животот на поранешните сопругници.

Клучни зборови: брак, семејство, конфликти, деца, развод, последици.

MATRIMONIAL UNION AND CONSEQUENCES ARISING FROM ITS DISSOLUTION

Abstract: Today, it is a fact that the importance of the family is respected less and less than in the past, and with it the importance of marriage. During life in a family union, many married couples face conflicts, because of which they decide to separate or break up, divorce their marriage. Divorce is more difficult especially when they have children, and conflicts are often manifested in front of them, not taking into account their feelings. The breakup is not only the end of the marriage relationship, but also the beginning of a new phase in the life of the ex-spouses.

Keywords: marriage, family, conflicts, children, divorce, consequences.

ВОВЕД

Сериозното нарушување на брачните односи, во поголем број на случаи се карактеризира со прекин на комуникацијата помеѓу сопругниците, трае долго и е без можности да се поправат односите. Во многу општества низ минатото државата покажувала голем интерес за бракот и семејството, бидејќи стабилноста на самата држава зависела од нивната стабилност. Во таа смисла, бракот е посакувана општествена институција, така што државата традиционално негува заштитнички однос кон него. Со пропишување бројни ограничувања на полето на разводот, па дури и целосна забрана на разводот во одредени историски епохи и незначително мал број на држави во денешно време, државата трајно настојувала да го држи разводот под своја контрола, а особено негативниот третман кој е резервиран за разводот со согласност. Имено, како модел на развод во кој согласноста на брачните другари има доминантна улога во распаѓањето на брачната заедница,

консензуалниот развод е означен како причина за неконтролирано зголемување на бројот на разводи во едно општество и стигматизиран како непријател на бракот и семејната стабилност. Затоа, се негува амбивалентен однос кон овој облик на развод, така што го немало во сите историски епохи и во сите разводни закони.

Библијата го открива Божјиот план за брак во првите поглавја од Битието. Целиот извештај за создавањето во Битие се занимава со создавањето на маж и жена во перспектива на брак. Тука се сака да се нагласи дека бракот е Божјо дело и на тој начин се спротивставува на искривеното разбирање на древните источни народи, кои всушност го искривуваат правилното разбирање на бракот во Израел. Во третото поглавје, Јахве ни ја прикажува драмата на човечката историја, падот на првиот човек и неговите последици. Светото писмо, особено Новиот завет, ни ја открива љубовта како нешто суштинско во брачната љубов, а тоа е љубов која е посветена, со давање подароци, почитување на вредностите и достоинството на другиот, партнерот како личност, додека Стариот завет го покажува идеалот на бракот во Книгата на Тобит, во идеалната љубов на еден маж и жена, Тобијас и Сара¹.

Што се однесува до Европскиот и меѓународен пристап во разводот на бракот, првиот впечаток е дека промените во европскиот и меѓународниот пристап во однос на разводот на бракот се очигледни. Бракот повеќе не се смета за главен столб на семејството, кое може да биде и вонбрачна заедница на маж и жена, како и заедница на лица од ист пол. Европска конвенција за заштита на човековите права и основните слободи од 1950 година не содржи дефиниција за семејство туку гарантира заштита на приватниот и семејниот живот (член 8). Концептот на приватен и семеен живот е многу поширок од концептот на брак и вклучува различни форми на семејни односи. Тоа не значи само брачни односи и односи меѓу оженети родители и деца, туку и односи меѓу вонбрачни партнери и вонбрачни родители и деца, како и хомосексуални и транссексуални односи итн. (на пр. заштита на правото на личен контакт помеѓу детето и лицето со кое е воспоставена блиска емотивна врска). Наведената Конвенција го штити правото на брак и основање семејство во согласност со националното право кое го регулира остварувањето на тоа право (член 12), но експлицитно е нагласено дека правото на брак и основање семејство им е загарантирано на мажите и на жените кои ја достигнале соодветната возраст, а воедно се гарантира и на лица од различен пол².

Последиците кои разводот ги остава врз сопругниците и децата се долготрајни, а некои кои оставаат најмногу траги во целиот процес се стресот, односно губењето на односите во семејството и нарушените врски во него, фазата на тагување, губење на идентитетот, што често предизвикува лутина, бес, депресија и губење на самовербата, постои чувство на грешност, осаменост, беспомошност. Разводот сериозно го нарушува здравјето на сопругниците, ја загрозува и ја нарушува сликата за себе во социјалната димензија на животот³.

Во целиот овој процес исчезнува заштитната димензија на бракот, а се губи и поддршката на партнерот. Најголеми извори на стрес се тужбите, распределбата на децата, поделбата на имотот, барањето станови, работни места, организацијата на економскиот живот... Разводот ги погодува и двајцата партнери во психолошката и емоционалната, социјалната и религиозната сфера. Докажано е дека кај повеќето индивидуи исчезнува позитивната контрола на семејниот

1. Adams, J. (1986) Marriage, Divorce, and Remarriage in the Bible, Harper Collins, стр. 21

2. Murphy, J. (2010) Marriage and Divorce, Xlibris Corporation LLC, стр. 50

3. Parkinson, L. (1987) Separation, Divorce and Families, Macmillan International Higher Education, стр. 15

систем, па се јавува поголема нервоза, алкохолизам, други нарушувања, а со тоа и поголема консумација на дрога. Така, се истакнуваат невролошки, психијатриски и психолошки проблеми. Стапките на смртност за венчаните мажи се повисоки отколку за венчаните жени. Разведените мажи имаат повисока стапка на смртност од жените во иста старосна група. Помеѓу 20 и 24 години, разведените мажи умираат 7,5 пати повеќе од жените⁴.

Освен што разводот има влијание врз здравјето на двајцата партнери, влијае и на здравјето на децата. За децата овој процес не е безопасен, туку трауматичен и долго ги погодува. Тие носат многу чувства во себе, како страв, осаменост, гнев, со различен интензитет, во зависност од возраста, полот на секое дете поединечно. Децата погодени од развод често стануваат несигурни, страдаат од некои психолошки проблеми, стануваат депресивни, агресивни, асоцијални, а некои дури и се обидуваат да се самоубијат. Децата го имаат ова чувство на несигурност, токму поради тоа што добиле љубов и грижа од родителите, таа љубовна сигурност исчезнува, идилата на брачниот и семејниот систем пропаѓа, па самиот концепт на брак и семејство станува нејасен. Децата погодени од родителски развод подоцна полесно се прибегнуваат кон развод, бидејќи потекнуваат од разведени семејства. Причината е непозната, иако некои ќе речат дека разводите се вообичаени поради семејната лоза, и се пренесуваат од колено на колено, додека некои ќе речат дека таквата тенденција е токму поради тоа што разводот се гледа како форма на решавање на конфликти и тешкотии⁵. Во овие ситуации потребно е да им се помогне на децата за да им се овозможи нормален и квалитетен живот, а за да се направи помала штета во идниот брачен живот.

За време на разводот детето наидува на потешкотии во однос на околината како и со другите членови на семејството, но и децата во пубертет создаваат погрешна слика за себе и за членовите на семејството токму преку чувството на вина поради разводот на нивните родители. Децата од разведени родители имаат поголеми можности за проблеми во однесувањето и животната средина⁶. Тие имаат повисоко ниво на лоша слика за себе, самопочит, ставови кон врсниците и остатокот од семејството, а тоа е исто така еден од главните проблеми што произлегуваат од разводот. Во овој случај најчесто се нагласуваат важноста на развојот на емоционалните врски меѓу децата и родителите за остварување на општествените односи и го сметаат нивниот недостаток како поттик за создавање на тешкотии во развојот. За време на разводот, пријателската поддршка е важна за детето. Но, ако детето се чувствува осамено и отуѓено од пријателот, се повеќе ќе се затвора во себе. Важно е поддршката од околината да е соодветна и да не предизвикува уште поголема штета на развојот на детето.

Она што влијае на приспособувањето е односот на околината кон ситуацијата на детето. На последиците од помалите деца ќе влијаат промените во околината, иако тоа зависи од возраста на детето. Меѓутоа, постарите деца веќе стекнале пријатели, а менувањето на средината за нив значи губење на околината што ја познаваат, онаа во која се безбедни.

Појавата на проблеми со однесувањето на детето се јавува за време на родителските конфликти кои се јавуваат пред и по разводот, наместо самиот процес на развод. Денес, многу истражувања укажуваат на кавги за време на разводот на родителите кои влијаат врз детето како главен стрес, а детето се

4. Newheiser, J. (2017) Marriage, Divorce, and Remarriage: Critical Questions and Answers, P & R Publishing, стр. 114

5. Ibidem, стр. 287

6. Amato, R. (2014) The Consequences of Divorce for adults and children, Društvena istraživanja 23(1), стр. 5-24

чувствува загрошено бидејќи постои страв од распад на семејството. Како што разводот создава нов начин на живот за децата и создавање на нови навики, во зависност од понатамошните одлуки на децата и родителите, меѓусебната комуникација може да ги подобри или влоши последиците. Иако има разводи во кои конфликтите се тешки, родителите треба да се фокусираат и на детето. За време на развод, родителите често или воопшто не разговараат, но има и такви кои се принудени да комуницираат по налог на Центарот за социјални работи за доброто на сопственото дете.

Wallerstein и Blakeslee (2006) го поставуваат прашањето: „Каков треба да биде односот на разведените родители?“ Некои остануваат пријатели, некои повеќе не можат да се гледаат еден со друг или да се сретнат или дури и намерно да зборуваат еден против друг. Гневот или заканите можат да траат со години, може да се намалат, сите тие се лоши или добри страни на разводот. Постојат голем број на лоши сценарија за време на разводот, оние кои завршуваат лошо за детето, но во некои случаи разводот не е толку конфликтен⁷. При комуникацијата важно е да се решаваат проблемите, па минатото и меѓусебната вина не треба да се пренесува низ секој разговор.

Но, додека многу автори ја нагласуваат помошта од семејството и пријателите во стресната ситуација на развод, родителската комуникација за време на разводот е дел во кој останатите членови од семејството не треба да се мешаат. Взаемното почитување за време на разговорот може само да ја подобри идната комуникација во корист на детето. Најмалку што можат да направат родителите е да не се расправаат, да го почитуваат мислењето на другата страна и да решаваат што помалку конфликти пред децата. Варшак (2008) смета дека времето пред и по разводот е најнестабилното време и зборува за оцрнување, блаженство и перење мозок. Тој го опишува ова како обвинување на родителите за она што детето несвесно го вклучува слушајќи ги кавгите на поранешните партнери. Ваквиот начин на комуникација ја намалува самодовербата на детето затоа што навредите од еден до друг родител ги чувствува како напад врз него⁸. Во зависност од периодот што поминал од разводот, детето на некој начин се помирило со новонастанатата ситуација и промени во животот и колку и да е тешко, прифатиле дека семејството е поделено. Детето со првата реакција не потврдува како разводот ќе влијае на неговата иднина и како ќе се чувствува во иднина. Детето понекогаш преладно реагира на развод и затоа е многу важно правилно да се забележат реакциите на детето бидејќи ќе има потешкотии во иднина. По разводот понекогаш се менува односот родител-дете, најмногу односот со родител кој повеќе не живее со детето. Но, детето понекогаш го испушта својот гнев врз родителот со кој живее и одбива да го види оној со кој не живее. Многу е важно родителот да разговара со детето, да му дозволи да каже што мисли, какви се неговите чувства.

Родителите прибегнуваат кон можноста за терапија доколку детето и по неколку години не може да се помири со разводот на родителите. Во овој дел најмногу се истакнува промената на комуникацијата родител-дете предизвикана од разводот што е добро, лошо или прикриено. Детето исто така може да создаде одредено ниво на блискост со родителот слушајќи го, тешејќи го. Но, родителите можат погрешно да го проценат и преоптоварат детето. По разводот, децата често

7. Wallerstein, S., Blakeslee, J. (2006) A što s djecom?: odgoj djece prije, za vrijeme i nakon razvoda, Planetopija, Zagreb, стр. 38

8. Warshak, A. (2008) Otrov razvoda, Zaštita odnosa između roditelja i djeteta od osvetoljubivog bivšeg partnera, Algoritam, Zagreb, стр. 71

наидуваат на конфликти меѓу нивните родители, што може да има емоционално лошо влијание врз детето бидејќи тоа ги сака двајцата родители подеднакво, без разлика со кого живее. Родителите се единствените кои можат на детето да му пружат целосна грижа, љубов и разбирање, но грижата за социјалниот и емоционалниот развој зависи од емоционалната зрелост на родителот.

По разводот, многу родители очекуваат детето да биде по самостојно, да го остават на себе и да ја занемарат родителската одговорност. Ништо не може да го расипе односот родител-дете освен самите тие. Промените во животниот стил влијаат на однесувањето на родителите кон детето, а со гневот и нервозата кон детето му наштетуваат на врската која родителите често ја запоставуваат. Во овој дел се истакнуваат трите должности на родителите со цел да се направи по релаксиран односот помеѓу родителите и децата, а тоа е да се биде пријател, учител и квалитетен пример за детето. Детето ќе постапи во согласност со достапниот пример на родителите, што е најважно за време на семејните проблеми⁹. Во зависност од тоа дали е позитивно или негативно, детето ќе апсорбира се што гледа и слуша од родителите и затоа родителот може да стане многу добар учител за детето во адолесценцијата, насочувајќи го кон добро или лошо кога е можно. Она што е важно за време на процесот на развод е родителите и децата да се пријатели. Примарно е важно самите родители да бидат пријатели, што ќе има влијание за одржување на квалитетен однос родител-дете, а родителот како пријател на детето може да помогне да се надмине проблемот. По разводот, родителите можат да го злоупотребуваат и придобијат детето со пријателски однос и негативно да влијаат на односот на детето со другиот родител, што е форма на манипулација по разводот. По одлуката за развод, многу е важно родителите да се грижат за себе, да размислат што се случува, бидејќи при разводот во повеќето случаи има промени во односот родител-дете. Затоа родителите со погрешен пристап ги занемаруваат чувствата и потребите на своето дете, а со тоа им ја отежнуваат и онака тешката ситуација. Колку и да се чувствува гнев или омраза еден кон друг, родителите имаат многу важни задачи кон детето. Кога родителите конечно ќе решат да се разведат, многу е важно како да им кажат на децата бидејќи тоа е важна транзиција во животот за секое дете. На децата треба да им се обезбеди соодветна заштита и безбедност бидејќи веќе чувствуваат дека нешто се менува, но за да не се влоши ситуацијата, на децата треба да им се каже пред да се распадне семејството.

Разводот е стресен настан во животот на детето, за време на кој приспособувањето на детето кон разводот трае со години, почнувајќи од конфликт додека семејството е целосно до целосна разделба. Приспособувањето на детето на развод на родителот може да потрае долго време, во зависност од темпераментот, личноста и развојот на детето, и важно е да му се даде чувство на сигурност и љубов, почит, соодветно прифаќање и време за себе и неговите активности¹⁰. Некои од прилагодувањата се оние на новиот живот, како што е различната финансиска ситуација, во некои случаи промена на живеалиштето или потребата за помош што се јавува при грижата за детето, а е предизвикана од недостаток на родителско време. Понекогаш промената нема добро влијание врз детето и не може да се помири со неа без разлика кога била.

9. Falusi, T. (2017). *The Decade After: Surviving Thriving After Divorce*, Createspace Independent Publishing Platform, стр. 65

10. Bujišić G. (2005) *Dijete i kriza*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, стр. 8

Разводот е една од најголемите кризни ситуации во животот на детето и потребни се прилагодувања со денови, месеци и години кои може да бидат тешки за детето. Во зависност од детето, неговата фаза на развој, возраста и многу други фактори, зависи од тоа како разводот ќе влијае на неговите животни ситуации.

ЗАКЛУЧОК

Вообичаена и најчеста причина за разводот меѓу партнерите се акумулираните несогласувања, конфликтите и недостатокот на меѓусебна комуникација, почит, нетрпеливоста, брзото темпо на живеење кои се повеќе се таложат со текот на времето. Раскинувањето на брачната заедница е уште потешко за децата. Тие секојдневно се во проблемите предизвикани од тој виор, иако некои од родителите се обидуваат тивко да го надминат проблемот. Иако детето никогаш не е подготвено за развод затоа што двајцата родители ги смета за негово целосно семејство, со соодветна комуникација, родителите можат да ги ублажат негативните последици, а за тоа често пати е потребна и адекватна стручна помош како за детето така и за родителите. И покрај тоа што постојат негативни последици од разводот, во некои случаи, а ги има се почесто, тој е единствениот излез од пеколот, особено кога се присутни одредени форми на семејно насилство.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Adams, J. (1986) *Marriage, Divorce, and Remarriage in the Bible*, Harper Collins
2. Bujišić G. (2005) *Dijete i kriza, Golden marketing, Tehnička knjiga*, Zagreb
3. Falusi, T. (2017) *The Decade After: Surviving Thriving After Divorce*, Createspace Independent Publishing Platform
4. Koprek, I. (2015) *Razarajući čimbenici braka i obitelji*, Bogoslovska smotra, 85 (3),
5. Munsinger, H. (2019) *The History of Marriage and Divorce: Everything You Need to Know*, Archway Publishing
6. Murphy, J. (2010) *Marriage and Divorce*, Xlibris Corporation LLC
7. Newheiser, J. (2017) *Marriage, Divorce, and Remarriage: Critical Questions and Answers*, P & R Publishing
8. Parkinson, L. (1987) *Separation, Divorce and Families*, Macmillan International Higher Education
9. Wallerstein, S., Blakeslee, J. (2006) *A što s djecom?: odgoj djece prije, za vrijeme i nakon razvoda*, Planetopija, Zagreb
10. Warshak, A. (2008) *Otrov razvoda, Zaštita odnosa između roditelja i djeteta od osvetoljubivog bivšeg partnera*, Algoritam, Zagreb

373.3.091.214-047.74(497.7)“2021-2022”

Бети ДенковВеликотрновски универзитет „Св. св. Кирил и Методиј“
Република Бугарија

ВОСПИТНО – ОБРАЗОВНИ ПРЕДИЗВИЦИ ОД ВОВЕДУВАЊЕТО НА НОВАТА КОНЦЕПЦИЈА ЗА ОСНОВНО ОБРАЗОВАНИЕ И НОВИТЕ НАСТАВНИ ПРОГРАМИ

Апстракт: На прашањето дали требаше да се случат промени во образовниот систем, особено кога се однесува на ученици за кои образованието е задолжително и со Закон загарантирано право и обврска, одговорот е ДА-требаат иновации, треба различен пристап, не соодветствуваат наставни програми од 2007 година и конечно, ученикот треба да биде во фокусот на образовниот процес. Треба да биде активен учесник во активностите, не само слушател, ученикот треба да учи на прилагоден начин (индивидуализиран пристап), а не целата настава да биде иста за сите затоа што можностите, потребите, афинитетите и интересите на сите ученици се различни.

Клучни зборови: Концепција, наставни програми, образовен систем, компетенции, стандарди, интеграција

EDUCATIONAL CHALLENGES FROM IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT FOR PRIMARY EDUCATION AND NEW CU- RRICULA

Abstract: Regarding the question whether changes in the educational system should have happened, especially when it applies to students for who the education is compulsory and by law guaranteed right and obligation, the answer is YES- innovations are needed, different approach is needed, the educational programs from 2007 are not suitable and finally the student should be in the focus of the educational process. He should be an active participant in the activities, not only listener, the student should study in adjust way (individual approach) instead of having an entire teaching the same for everyone because the abilities, needs, affinities and interests of all students are different.

Key words: Concept, curricula, educational system, competences, standards, integration

ВОВЕД

Воведувањето на Новата Концепција за основно образование предвидува нови образовни програми кои бараат нов начин на планирање, организација и реализација на наставата (планирања на ниво на час-сценарија, неделни и тематски планирања, современи техники, методи, инструменти и средства за работа, различен пристап-во фокус е ученикот, не наставникот, меѓупредметна

интеграција, рефлексija, постигнување стандарди наместо цели, основа на учењето се постигнувањата на резултати, вклучување на училиштето со раководниот и стручен кадар, петчасовен престој на децата во училиштето и сл.).

Цел на истражувањето е да се испита дали Новата Концепција за основно образование (2021) и новите наставни програми за учениците (2021-2022) од основно образование се соодветни да одговорат на предизвиците, т.е потребите на учениците и современиот начин на живот, а истовремено дали наставниците се професионално компетентни за реализација на новитетите кои се делегирани во овие документи.

Современо основно образование трба да подразбира развој на критичкото мислење и логичко заклучување, креативност, селекција на информации-точни/неточни, мотивираност за учење, употреба на ИКТ, развој на комуникациски вештини, современ пристап во наставата, соработка, развој на компетенции за доживотно учење, содржани во Националните стандарди, секојдневна примена на наученото и обратно-учењето да биде врз база на искуството, а најважно од се е дека ваквиот развој и учење и поучување треба да бидат интегрирани во секоја наставна програма по секој наставен предмет и наставниците да бидат компетентни за реализација на современа настава.

Воспитно-образовниот процес и дејноста на основното образование се уредуваат со Законот за основно образование. Актуелниот Закон за основно образование го утврдува правото на образование на секое дете и ги утврдува начелата врз основа на кои се развива основното образование: најдобар интерес и целосен развој на ученикот; еднаквост, достапност, пристапност и инклузивност; општообразовен карактер на основното образование; обезбедување квалитетно образование и меѓународна споредливост на знаењата на учениците; активно учество на учениците во животот на училиштето и заедницата; подготвување на ученикот за доживотно учење; прифаќање на различностите, мултикултурализам и интеркултурализам; грижа за физичката безбедност и здравје; автономност, компетентност и одговорност и партнерство помеѓу училиштето, родителите, односно старателите и единиците на локалната самоуправа. Законот ја нагласува заштитата од дискриминација и промоцијата на еднаквост, како и инклузивниот карактер на основното образование.

Новиот концепт за основно образование нуди промени во повеќе сфери што се однесуваат на интегрирање на наставата и наставните предмети, на избор на предмети од интерес на ученикот, на учење преку истражување и проекти, намалување на оптовареноста на наставните материјали со фактографски податоци, на прилагодување на наставата кон потребите на сите ученици, на користење на разновидни наставни материјали, на активно учество на учениците во животот на училиштето, на соработка и професионален развој на наставниците и нивно мотивирање со кариерен развој, овозможувајќи на тој начин можност за градење на училиште по мерка на децата.

Секој чинител во образованието-МОН, БРО, ДИЦ, ДПИ, локалните заедници, директорите на училиштата, советите на родители, училишните одбори, наставниците, учениците и родителите треба да се заложи и посвети во остварувањето на насоките и предложените решенија од Концепцијата.

Во Националните стандарди за основното образование се вградени клучните компетенции за доживотно учење што се опфатени во Препораката на Советот на Европската Унија од 2018 година и препораките од меѓународни студии,

а со цел да се усогласат образовните системи во Европа. При дефинирањето на компетенциите кои се вклучени во Националните стандарди е користена Европската рамка на квалификации, согласно која клучните компетенции претставуваат комбинација од знаења, вештини и ставови.

Компетенциите во Националните стандарди се групирани во осум подрачја: Јазична писменост, Користење други јазици, Математика и природни науки, Дигитална писменост, Личен и социјален развој, Општество и демократска култура, Техника, технологија и претприемништво и Уметничко изразување и култура.

Националните стандарди се вградени во наставниот план преку застапеноста на наставните предмети и воннаставните активности, а во наставните програми преку преточување на компетенциите во очекувани резултати од учењето и на крај во стандардите за оценување.

МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО

Методолошката рамка на истражувањето вклучува основни аналитички методи: метод на анализа (анализирање на сите селектирани материјали од домашна стручна литература), метод на специјализација (создавање сопствени ставови врз база на прочитана литература), синтеза (синтетизирање на сите причитани материјали во сопствени заклучоци), метод на дедукција (извадоци од општи констатации кон посебни заради отребите на трудот) и основни синтетички методи: метод на индукција (од поединечни и посебни констатации се создаваат општи констатации), конкретизација (од апстрактно се гради конкретен став) и генерализација (од конкретни ставови се создаваат генерални ставови со широко поле на делување).

РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Користењето на новите наставни програми и новата Концепција во наставата од стана на наставниците во континуитет бара професионални компетенции, професионален и кариерен развој, соработка со колегите, стручните служби, раководните структури во училиштето, а посебно сородителите. Затоа, истражувањето покажа дека голем број од наставниците (како се воведувааше Концепцијата и новите наставни програми во училиштата по одделенија-сукцесивно) беа обучени од советници од Бирото за развој на образованието, а беа реализирани и советодавно-стручни посети за да се контролира работењето и исправат грешките со директни повторни средби на наставниците со советниците од БРО.

Новиот Концепт за основно образование подразбира современи средства и материјали за работа-смарт табли, лцд телевизори, проектори, Интернет, табли и креди во бои, нови учебници, употреба на современи методи, техники, средства и инструменти во наставата, нов пристап, оценување со многу инструменти за следење на напредокот-формативно и сумативно, а исто така бара и огромна поддршка од училиштето за одржување воннаставни, додатни и дополнителни активности, слободни изборни предмети/активности и други активности. Секако, се подразбира и петчасовниот престој на учениците во училиштето.

Сепак, најголеми промени од воведувањето на Концепцијата чувствуваат учениците затоа што освен во неколку проекти („Чекор по чекор“, „Учење со размислување“, „Училиште по мерка на детето“ и сл.), за прв пат се во фокусот на наставата и учат на индивидуализиран пристап-според интересите, можностите,

афинитетите, потребите. Учат во училиштето и тоа преку проекти, истражувања, експерименти, игра, учат искусствено, со сопствено темпо, на прилагоден за нив, начин. Наставните програми, т.е стандардите и резултатите од учење се базирани исклучиво на Блумовата таксономија.

ЗАКЛУЧОЦИ

Основни начела на Новата Концепција за основно образование се: инклузија, мултикултурализам/интеркултурализам и еднакви права. Различноста вградена во нашиот систем на основно образование, сфатена во различни контексти, исто така, е предизвик за квалитетни промени и развивање интегрирано и квалитетно основно училиште за сите деца.

Потребата од квалитетно образование и градењето на образовниот систем бараат промени во основното образование кои треба да овозможат концепциско поврзување и суштинско усогласување на предучилишното, основното и средното образование во поглед на сите аспекти кои ја определуваат функцијата и природата на образованието, земајќи ја предвид природата на детскиот развој и нејзината релација со процесот на учење. Промените во основното училиште треба да се насочат кон настава и учење во кои се развива аналитичко и критичко мислење, се поттикнува креативност, се учи како да се препознаваат вистинити и неvistинити информации, наставата е мотивирачка и на учениците им нуди вештини кои се релевантни и неопходни за успех како во училиште така и во вонучилишната реалност. Компетенциите за доживотно учење преточени во Националните стандарди, а посебно оние кои се однесуваат на вештините за креативно изразување, критичко размислување, комуникација и соработка треба да бидат интегрирани во сите наставни програми и да бидат дел од секој час.

Евидентно е дека со Концепцијата за основно образование по долг период во образовните институции се враќа и воспитната компонента покрај образовната и дека под учење не се подразбира само меморирање и интерпретација на научени и запомнети информации и содржини. Учењето е многу покомплексен процес во кој развојот на личноста на детето е еднакво важен, а најважно е како сознанијата ќе ги применува во секојдневието. Не помалку е значајно дали пристапот е индивидуален или индивидуализиран, дали се учи во група, пар или секој за себе, дали се учи фактографски или искусствено, дали ученикот е во центарот на процесот или наставникот. Градењето на ставови, мислења, верувања е исто значаен како и учењето на факти, градењето на вештини и знаењето.

Заклучокот е дека новата Концепција за основно образование и новите наставни програми се позитивни за учениците и начинот на кој учат но, многу е важно како се применуваат. Дали наставата само се планира според нивните начела или се реализира навистина современ воспитно образовен процес во училиштата.

ЛИТЕРАТУРА

1. (2021). Концепција за основно образование. Достапно на: <https://mon.gov.mk>
2. (2020). Презентација на новата Концепција за основно образование. Достапно на: <https://www.fakulteti.mk>
3. (2019). Закон за основно образование. Достапно на: <https://mon.gov.mk> › stored › document
4. (2022). Правилници за кариерен развој на наставниците. Достапно на: <https://dip.gov.mk>
5. (2020). Збирка на добри практики за планирање и реализација на наставна содржина со примена на критичко размислување, решавање проблеми (КРПП) и кодирање. Достапно на: <https://britishcouncil.mk>
6. (2019). Индикатори - British Council. Достапно на: <https://www.britishcouncil.mk>
7. (2020). Биро за развој на образованието. Упатство за начинот на реализација на наставата по изборните предмети во основното образование во учебната 2020/2021 година. Достапно на: <https://bro.gov.mk>
8. (2021). Национални стандарди за основното образование. Достапно на: <http://osnovnoobrazovanie.mon.gov.mk>
9. (2020). Концепција за инклузивно образование. Достапно на: <https://mon.gov.mk>
10. (2019). Концепција за воннаставни активности во основното образование. Достапно на: <https://www.bro.gov.mk>
11. Закон за заштита на децата. Достапно на: https://www.mtsp.gov.mk/WBStorage/Files/deca_precisten.pdf

М-р Билјана Вуковиќ

Факултет за психологија, МСУ

Република Северна Македонија

ЗНАЧЕЊЕТО НА РАЗВОЈНИТЕ ТРАУМИ ВО РАЗВОЈОТ НА ПСИХОПАТИЈАТА

Апстракт: Развојот на психопатијата, како дел од антисоцијалното растројство на личноста, најчесто се објаснува со биолошки односно генетски фактори, што и е извесно доколку се работи за примарна психопатија. Меѓутоа се повеќе студии и истражувања укажуваат на тоа дека срединските фактори се пресудни кога е во прашање секундарната психопатија. Генетските и невролошките објаснувања тврдат дека одредени абнормалности и дефицити во нервната поврзаност кои се јавуваат во различни региони на мозокот (на пример, паралимбичните региони) влијаат на интеграцијата на информациите, што доведува до неправилности во моралното однесување, когнитивната и афективната обработка, што може да биде основа на појавата на психопатска личност. Во однос на социјалните и срединските фактори, се чини дека може да има потенцијална врска помеѓу проблеми со нарушување на однесувањето, импулсивност, виктимизација (злоставување) во детството - трауми, а подоцна и психопатски особини. Родителска антисоцијалност и негативноста исто така се смета за предиктор за психопатија кај возрасните поради негативното влијание што го има за развојот на детето. Развојната траума може да има значајно влијание врз развојот на поединецот, вклучувајќи го и нивното психолошко функционирање и однесување. Додека психопатијата претставува сложено растројство на личноста кое е под влијание на различни фактори, вклучително и генетиката и срединските фактори, постојат докази кои укажуваат на врска помеѓу детската (развојната) траума и развојот на психопатските особини. Од друга страна психопатијата се смета за акутна манифестација на девијантно однесување кое доведува до поголем општествен проблем.

Клучни зборови: психопатија, развојна траума, траума од предавство, антисоцијална личност, злоставување

THE SIGNIFICANCE OF THE DEVELOPMENTAL TRAUMA ON THE DEVELOPMENT OF PSYCHOPATHY

Abstract: The development of psychopathy, as part of the antisocial personality disorder, is usually explained by biological or genetic factors, which is certain if it is primary psychopathy. However, more and more studies and researches indicate that environmental factors are crucial when it comes to secondary psychopathy. Genetic and neurological explanations indicate that certain abnormalities and deficits in neural connectivity occurring in different regions of the brain (eg, paralimbic regions) affect the integration of information, leading to abnormalities in moral behaviour, cognitive and affective processing, which can be the basis of the emergence of a psychopathic personality. In terms of social and environmental factors, it appears that there may be a potential link between conduct disorder problems, impulsivity, victimization (abuse) in childhood - trauma, and later psychopathic traits. Parental antisociality and negativity is also considered a predictor of psychopathy in adults because of the negative impact

it has on child development. Developmental trauma can have a significant impact on an individual's development, including their psychological functioning and behaviour. While psychopathy represents a complex personality disorder that is influenced by a variety of factors, including genetics and environmental factors, there is evidence to suggest a link between childhood (developmental) trauma and the development of psychopathic traits. On the other hand, psychopathy is considered an acute manifestation of deviant behaviour that leads to a significant social problem.

Key words: psychopathy, developmental trauma, betrayal trauma, antisocial personality, abuse

ВОВЕД

Иако споделува некои особини со антисоцијалната личност, психопатијата се смета за поширок концепт кој не се осфрнува само на однесувањето туку на еден поширок опсег на особини на личноста. Тука спаѓаат типовите на личност кои се сместени во Кластерот Б според DMS-5, и покрај антисоцијалното пореметување на личноста го вклучуваат нарцизмот, граничното и хистрионичкото пореметување на личноста. Психопатијата се карактеризира со асоцијално однесување, недостаток на емпатија, плиток афект, манипулација со другите, грандиозност, лоша контрола на однесувањето и импулсивност. Генерално психопатијата опфаќа четири аспекти, групирани во два подтипови, од кои првиот ги опфаќа интерперсоналните односи и афективното однесување, а вториот животниот стил и антисоцијалноста. Првиот подтип претставува опис на примарната психопатија која вклучува планирана агресија, грандиозност и недостаток на афект Додека вториот подтип, секундарната психопатија, ги вклучува реактивната агресија, импулсивноста и антисоцијално однесување. Примарната психопатија првенствено претставува отсуство на емпатија односно отсуство на признавање и препознавање на емоциите на другите, секундарната психопатија се соочува со емоционална дисфункционалност и функционални предизвици. Корените на примарната психопатија се бараат во билошките и гентските фактори, додека корените на секундарната психопатија с почесто се корелираат со срединските фактори односно со неповолните услови во периодот на растење и развојните трауми во детството. Од тие причини секундарната психопатија се смета за „стекната“ психопатија (Blackburn, Logan, Donnelly & Renwick, 2008; Kerig & Becker, 2010; Yildirim & Derksen, 2015). Според Американското здружение на психолози, траумата се дефинира како емоционален одговор на вознемирувачки настан, како што е физички напад, сексуална злоупотреба или природна катастрофа (Американско здружение на психолози, 2016 година). DSM-V го дефинира трауматското стресно растројство како изложеност на непосредна опасност или закана од смрт, сериозна повреда или сексуално малтретирање. Траумата може да биде директно доживеана, повторувана изложеност на опасност и закана по сопствениот живот, сведоштво за таква закана и опасност по животот на другите, дознавање за таква опасност и закана по животот на близок член на семејството или пријател. Развојната траума, ги опфаќа сите трауматски искуства кои се случуваат во детството и се однесуваат на несакани настани кои се повторуваат и траат. Теоријата за детска траума тврди дека децата се особено изложени на ризик за тешки, долгорочни нарушувања во однесувањето и емоционалните нарушувања и се вели дека тие реагираат различно

од возрасните, по изложување на траума. Траума се смета дека има најголем негативен ефект во првата деценија од животот. Во овој контекст би ја споменала Траума од предавство (Betrayal Trauma) како специфичен вид на развојна траума бидејќи најчесто злоставувачот е близок роднина, родител или старател, некој кому жртвата му верувала и од кого зависела (Freud, 1994). Концептуалната врска помеѓу траумата и психопатијата е јасна бидејќи кај двете имаме афект и дисрегулација на однесувањето, агресија, импулсивно преземање ризик, грешки во атрибуцијата и лошо прилагодени обрасци на размислување и однесување, како и проблеми во меѓучовечките односи.

КОРЕЛАЦИЈА НА РАЗВОЈНАТА ТРАУМА СО ПСИХОПАТСКИТЕ ОСОБИНИ

Истражувачките студии утврдија корелација помеѓу доживена развојна траума и присуството на психопатски карактеристики во возрасната доба. Почетоците на увидување на оваа корелација може да ги најдеме кај Џон Болби (John Bowlby, 1907-1990, американски развоен психолог) и Мери Ејнсвор (Mary Ainsworth, 1913-1999) во рамките на нивната Теорија за афективна поврзаност. Афективната поврзаност се дефинира како специфичен, неравноправен однос кој се формира од најраната возраст помеѓу мајката и детето и трае целиот живот, а потребата од мајка, Болби ја дефинира како примарна потреба еднаква на потребата за храна или сексуалниот инстинкт. Имено, основните постулати на оваа теорија имплицираат дека околностите во кои растеме, живееме и работиме се директно поврзани со начинот на кој размислуваме, се однесуваме и твориме односно дејствуваме. Работејќи во прифатилиште за проблематични деца, Болби доаѓа до заклучок дека децата кои во раното детство се на подолг период одвоени од мајките формираат психопатски склоп на личноста. Болби ја разработува понатаму оваа првична идеја за поврзаноста на раната сепарација на детето од мајката и психопатската структура на личноста и своите истражувања ги насочува во таа насока, првично со тврдења дека штетите од таквата сепарација се иреверзибилни, од што понатаму до некаде ретерира со нагласување на сериозноста на штетата која може да настане. Мери Ејнсвор неговите теориски поставки успева емпириски да ги потврди. Меѓутоа, не е само отсуството на мајка или старател кај детето она што може да доведе до искусување на траума и непоправливи штети од истата, траумата во најголем број случаи ја создаваат присутните родители, старатели или блиски роднини со своето однесување и начинот на кој го третираат детето. Развојните трауми, кои вклучуваат физичка и емотивна злоупотреба, малтретирање, занемарување, или присуство при домашно насилство, можат да го попречат формирањето на сигурна афективна приврзаност помеѓу детето и родителот/старателот. Ова попречување може да доведе до потешкотии при емоционалната регулација и интерперсоналните односи, кои се карактерни одлики на психопатијата. Утврдено е дека, интеракција помеѓу ниската детска анксиозност и ниското ниво на родителска топлина и поддршка, како и неконзистентноста во казнувањето односно поставување на правила, создаваат личности кои се бесчувствителни и неемоционални, односно со таканаречените CU (Callous-unemotional) особини. Карактеристиките на CU се слични на афективниот дефицит забележан кај психопатичните индивидуи и представува предиктор на психопатија кај возрасните.

Оваа корелација сугерира дека индивидуите кои искусиле развојна траума имаат поголема веројатност да демонстрираат психопатски тенденции како што се бесчувствителност, недостаток на емпатија и манипулативно однесување.

Детската (развојната) траума може да го наруши нормалниот развој на обработка на емоциите и развојот на емпатијата. Трауматските искуства водат до емотивна отупеност и одвоеност (расцеп) како одбрамбен механизам, инхибирајќи ја способноста да се препознаат емоциите на другите луѓе и соодветно да се одговори на истите. Емоционална оштетеност или несоодветност е честа карактеристика кај психопатите.

Како одговор на трауматското искуство, децата може да развијат маладаптивни стратегии за справување како механизми за преживување. Понатаму во текот на животот истите продолжуваат да бидат употребувани од страна на возрасната единка, која сега веќе не е безпомошна и чие делување има влијание врз останатите луѓе во нејзината околина. Овие стратегии вклучуваат манипулација, измама, агресија, и недостаток на каење, кои стратегии се повторно карактеристични за психопатијата од една страна, а од друга страна се опис на карактеристиките на девијантното, криминогено и престапничко однесување. Од таму и повеќето студии за истражувањето на психопатијата се спроведуваат главно во казнено поправните установи, или на форензички психијатриски пациенти во обид да се утврди врската помеѓу развојната траума и траумата од предавство со психопатијата и нејзините компоненти. Без оглед дали се работи за примарна или за секундарна психопатија која се развила треба да се спомене дека и кај едниот и кај другиот подвид присутни се (според одредени студии во над 80% од испитаниците) присуството на развојна односно траума на предавство. Понатаму важно е да се напомене дека видот и сериозноста на траумата, како и фактот дали е доживеана една или повеќе видови на трауми од страна на една индивидуа, влијаат на развојот на психопатијата, во една или во друга форма. Траумата од предавство, односно траумата предизвикана од страна на родител/старател во детството придонесува до одсуство на развој на довербата. Комбинацијата на предизвици со афективната приврзаност и одсуство на доверба (проблеми во развојот на довербата на детето кон возрасните) доведува до проблеми со однесувањето, агресија, деликвенција, како и други предизвици кои се поврзани со психопатијата. Физичката траума, според истражувањата, е одговорна за реактивната агресија и проблеми со емоционалната регулација и импулсивно антисоцијално однесување, и како такви се карактеристични за секундарната психопатија, меѓутоа сериозноста на физичката траума и комбинацијата на повеќе видови на доживеана траума води до развој на примарна психопатија. Ова имплицира дека тешка физичка траума може да доведе до влошување на наследни примарни особини на психопатија и да влијае на појавата на секундарни особини на психопатија, по пат на различни механизми. Одредени истражувања сметаат дека сериозноста на траумата е поврзана со повисоки нивоа на психопатија, и тоа повисоки нивоа на импулсивност и емоционална нестабилност кај секундарната психопатија. Тешката физичка траума е поврзана со повисоки нивоа на психопатија кај примарната психопатија. Кај примарната психопатија, во која мера ќе се развие истата зависи не само од генетските фактори туку и од срединските. Се смета дека децата со таков потенцијал уште во раното детство почнуваат да демонстрираат разлики во темпераментот, како на пр. СУ особини на неомоционалност и бестрашност. Родителството преставува однос помеѓу две единки, а таквите деца може да бидат тешки за справување и да предизвикаат негативни и неконзистентни практики на родителство кои вклучуваат тешко физичко малтретирање (во воспитни цели) и истите да доведат до уште помала емоционална респонсивност кај детето.

Емоционалната злоупотреба од друга страна е совршена средина за развој на секундарната психопатија. Развојната траума предизвикува неуробиолошки промени. Таа може да влијае на развојот на мозокот и неговото функционирање. Студиите покажуваат дека раните трауматски искуства водат кон структурални и функционални промени во деловите на мозокот кои се одговорни за обработка на емоциите, донесувањето на одлуки и контрола на импулсите. Овие невролошки промени може да придонесат до развој на психопатски карактеристики.

Постои родова разлика во развојот на психопатијата како резултат на искусена траума. Литературата вели дека психопатијата е значително повеќе застапена кај машкиот пол, и додека сите видови на траума (најмногу физичката) кај машкиот пол се поврзани со развојот, било на примарна, било на секундарната психопатија, кај женската популација високите нивоа на психопатија корелираат со сексуалната злоупотреба во детството. Тука исто така е клучно времето на траумата, имено доколку сексуалната злоупотреба се случила на возраст помала од 15 години, тоа преставува силен предиктор на психопатија во возрасната доба.

ЗАКЛУЧОК

Од исклучителна важност е да се потенцира дека траумите во детството може да бидат ризик фактор за развој на психопатски карактеристики, меѓутоа не ја одредуваат судбината на индивидуата. Многу други фактори, како што се гентските предиспозиции, влијанието на околината, и индивидуалната резилентност, исто така имаат значајна улога во развојот на психопатијата.

Покрај мултифакторното објаснување на причините за развојот на психопатијата, развојните траумите од детството, заедно со траумата од предавството се одвојуваат како потенцијално многу значајни врз создавањето на личност со психопатски карактеристики. Потенцијалните психопатски карактеристики се развиваат во мера во која средината и срединските фактори ќе бидат 'поволни' за нивен развој. Основните елементи за развој на психопатско растројство на личноста во средината ги наоѓаме пред сè во семејното и блиското опкружување, во ликот на родители/старатели кои не успеваат да развијата стабилна афективна врзаност со детето, во злоупотребата (емотивна, физичка, сексуална) која детето ја доживува или сведочи, во отсуството на постојан родител/старател, во отсуството на обезбедување на егзистенцијалните, примарни потреби на детето. Коренот на психопатијата го наоѓаме во развојните трауми, доживевани, пред сè, во првата деценија од животот, 'овозможени' од страна на оние кои треба да бидат столбот на сигурноста, оние кои треба да сакаат безусловно и да се грижат, оние кои треба да влеат и да научат на доверба. Карактеристиките на психопатијата, особено на секундарната психопатија, се развиваат како психолошки заштитни механизми кои служат за преживување во особено неповолни и тешки услови за развој. Проблемот настанува кога истите механизми се користат и 'усовршуваат' во возрасната доба и доведуваат до девијантно, криминогено, престапничко и општествено штетно однесување.

Важно е да се потенцира дека не сите индивидуи кои имаат искусено траума/и во детството ќе развијат психопатија, и не сите психопати имаат доживеано трауми во детството. Психопатските карактеристики е можно, во соодветни услови, фино да се сублимираат и да резултираат во општествено корисна единка, на пр. во одличен доктор-хирург.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Ainsworth, M. D. S., Bieha M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Hillsdale, N J: Erlbaum.
2. Ainsworth, M. S. (1979). Infant–mother attachment. *American Psychologist*, 34(10), 932. doi:10.1037/0003-066x.34.10.932
3. Ainsworth, M. S. (1989). Attachments beyond infancy. *American Psychologist*, 44(4), 709. doi:10.1037/0003-066x.44.4.709
4. American Psychological Association (2016). Retrieved from <http://www.apa.org/topics/trauma/> on 11th August 2016.
5. Blair, R. J. R. (2003). Neurobiological basis of psychopathy. *The British Journal of Psychiatry*, 182(1), 5–7. doi:10.1192/bjp.182.1.5
6. Blair, R. J. R., Peschardt, K. S., Budhani, S., Mitchell, D. G. V., & Pine, D. S. (2006). The development of psychopathy. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(3-4), 262-276. doi:10.1111/j.1469-7610.2006.01596.x
7. Blonigen, D. M., Sullivan, E. A., Hicks, B. M., & Patrick, C. J. (2012). Facets of psychopathy in relation to potentially traumatic events and posttraumatic stress disorder among female prisoners: The mediating role of borderline personality disorder traits. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 3(4), 406. doi:10.1037/a0026184
8. Borja, K., & Ostrosky, F. (2013). Early traumatic events in psychopaths. *Journal of Forensic Sciences*, 58(4), 927-931. doi:10.1111/1556-4029.12104
9. Blackburn, R., Logan, C., Donnelly, J. P., & Renwick, S. J. (2008). Identifying psychopathic subtypes: Combining an empirical personality classification of offenders with the Psychopathy Checklist-Revised. *Journal of Personality Disorders*, 22(6), 604-622. doi:10.1521/pedi.2008.22.6.604
10. Coid, J., & Ullrich, S. (2010). Antisocial personality disorder is on a continuum with psychopathy. *Comprehensive Psychiatry*, 51(4), 426-433. doi:10.1016/j.comppsy.2009.09.006
11. Coid, J., & Yang, M. (2011). The impact of psychopathy on violence among the household population of Great Britain. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46(6), 473-480. doi:10.1007/s00127-010-0212-4
12. Coid, J., Yang, M., Ullrich, S., Roberts, A., & Hare, R. D. (2009). Prevalence and correlates of psychopathic traits in the household population of Great Britain. *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(2), 65-73. doi:10.1016/j.ijlp.2009.01.002
13. (Blackburn, Logan, Donnelly & Renwick, 2008; Kerig & Becker, 2010; Yildirim & Derksen, 2015)
14. Freyd, J. (1994). Betrayal trauma: Traumatic amnesia as an adaptive response to childhood abuse. *Ethics & Behaviour*, 4(4), 307-329. doi:10.1207/s15327019eb0404_1
15. Kerig, P. K., & Becker, S. P. (2010). From internalizing to externalizing: Theoretical models of the processes linking PTSD to juvenile delinquency. In S. J. Egan (Ed.), *PTSD: Causes, symptoms and treatment* (pp. 33–78). Hauppauge, NY: Nova.
16. Kerig, P. K., & Becker, S. P. (2015). Early abuse and neglect as risk factors for the development of criminal and antisocial behaviour. In J. Morizot, & L. Kazemian (Eds.) *The Development of Criminal and Antisocial Behaviour* (pp. 181-199). Springer International Publishing. doi:10.1007/978-3-319-08720-7_12

17. Kerig, P. K., Bennett, D. C., Thompson, M., & Becker, S. P. (2012). "Nothing really matters": Emotional numbing as a link between trauma exposure and callousness in delinquent youth. *Journal of Traumatic Stress*, 25(3), 272-279. doi: 10.1002/jts.21700
18. Kiehl, K. A. (2006). A cognitive neuroscience perspective on psychopathy: Evidence for paralimbic system dysfunction. *Psychiatry Research*, 142(2), 107-128. doi:10.1016/j.psychres.2005.09.013
19. Neumann, C. S., Hare, R. D., & Pardini, D. A. (2015). Antisociality and the construct of psychopathy: Data from across the globe. *Journal of Personality*, 83(6), 678-692. doi:10.1111/jopy.12127
20. Nørbech, P. B., Crittenden, P. M., & Hartmann, E. (2013). Self-protective strategies, violence and psychopathy: Theory and a case study. *Journal of Personality Assessment*, 95(6), 571-584. doi:10.1080/00223891.2013.823441
21. Schimmenti, A., Di Carlo, G., Passanisi, A., & Caretti, V. (2015). Abuse in childhood and psychopathic traits in a sample of violent offenders. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 7(4), 340-347. doi:10.1037/tra0000023
22. Schimmenti, A., Passanisi, A., Pace, U., Manzella, S., Di Carlo, G., & Caretti, V. (2014). The relationship between attachment and psychopathy: a study with a sample of violent offenders. *Current Psychology*, 33(3), 256-270. doi:10.1007/s12144-014-9211-z
23. Yildirim, B. O., & Derksen, J. J. L. (2015). Clarifying the heterogeneity in psychopathic samples: Towards a new continuum of primary and secondary psychopathy. *Aggression and Violent Behaviour*, 24, 9-41. doi:10.1016/j.avb.2015.05.001
24. Stacey A. Bedwell and Charlotte Hickman Effects of childhood trauma in psychopathy and response inhibition, Published online by Cambridge University Press: 25 January 2022
25. Psychopathy and trauma: Exploring a potential association; Ireland, Jane Louise, Mann, Sophie, Lewis, Michael, Ozanne, Rebecca Louise, McNeill, Kimberley and Ireland, Carol Ann Available at <http://clock.uclan.ac.uk/31338/>
26. Emocionalni Razvoj Licnosti - Tatjana Stefanovic Stanojevic, (2004) Nis

Доц. д-р Валентина Клопчевска
 Меѓународен Славјански Универзитет
 Република Северна Македонија

АЛКОХОЛИЗМОТ КАЈ МЛАДИТЕ ВО ДЕБАР И ВЛИЈАНИЕТО НА УЧИЛИШТЕТО И СТРУЧНИТЕ СОРАБОТНИЦИ ВО ПРЕВЕНЦИЈА

Апстракт: Во овој труд ќе бидат обработени податоци за влијанието на училиштето појават на алкохолизмот кај младите во Дебар, воспитната работа на училиштето и влијанието на стручните соработници во превенција. Училиштето претставува значаен фактор кој влијае за појавата на алкохолизмот, кој несомнено е најраширена болест на зависност. Се нарекува „болест број три во светот“. Цел на овој труд е да се направи анализа колку средношколската младина од Дебар консумираат алкохолни пијалоци, причината и влијанието на училиштето во превенцијата.

Клучни зборови: алкохол, превенција, училиште, болести на зависност, стручни соработници, ефекти од воспитната работа.

ALCOHOLISM AMONG YOUNG PEOPLE IN DEBAR AND THE INFLUENCE OF THE SCHOOL AND PROFESSIONAL ASSOCIATES IN PREVENTION

Abstract: This paper will process data on the influence of the school on the occurrence of alcoholism among young people in Debar, the educational work of the school and the influence of the professional collaborators in prevention. School is a significant factor influencing the occurrence of alcoholism, which is undoubtedly the most widespread disease of addiction. It is called “disease number three in the world”. The purpose of the paper is to analyze how much high school youth from Debar consume alcoholic beverages, the reason and the influence of the school in prevention.

Key words: alcohol, prevention, school, addiction diseases, professional associates, effects of educational work.

ВОВЕД

Образованието претставува општествен процес во кој младите членови на општеството стекнуваат знаења и вештини кои се значајни за нивните идни активности во општеството, пред се во сферата на трудот, во општествената комуникација, во усогласување на сопственото однесување со другите членови на општеството и слично на тоа.¹

Со образованието младата популација стекнува знаења, умеења и навики кои може да ги користи во понатамошниот живот.

1. Илија Ацевски, Социологија, Филозофски факултет, Скопје, 1998 год, стр 240.

Во Република Македонија од своето осамостојување (8 Септември 1991 год), се случила бројни транзициони промени, со цел да се изгради општеството по моделот на Западно-европските земји.

Негативното поведение на младите отсекогаш привлекувало општествена реакција. Во најраната фаза на човековото општество, реагирањето на кршењето на општествените прописи имало исклучително ретрибутивен, односно приватен карактер(крвна одмазда), за да потоа поприми карактер на општествена (јавна) одмазда. Меѓутоа уште во Античка Грција се среќаваат идеи за превоспитување и поправање на деликвантите со потреба од прилагодување на постапката спрема нивната возраст. И покрај тоа, со до крајот на 19 век општествената реакција имала исклучително ретрибутивен- репресивен карактер, односно малолетниот деликвент бил третиран како деликвент во минијатура.

Влијанието на семејните проблеми и воспитувањето се клучни фактори за појавата на алкохолизмот и болестите на зависност. Алкохолизмот како социјален проблем во повеќето земји на светот е на прво место. За жал алкохолизмот е болест на зависност која изразито многу е раширена кај младите генерации.

Нема автор кој го проучува алкохолизмот, а да не се задржи на факторите:семејство и училиште. Поради тоа повеќе внимание ќе им биде обрнато во овој труд.

ДЕФИНИРАЊЕ НА ОСНОВНИТЕ ПОИМИ-АЛКОХОЛИЗАМ

Според Светската здравствена организација, алкохоличар е лице кое ексесивно зема алкохолни пијалоци и чија зависност од алкохол е толку голема што покажува отворени душевни растројства или манифестации кои го зафаќаат неговото тело и здравје, ги расипуваат неговите односи со другите лица и ја доведуваат во прашање неговата благосостојба.

Во дијагностиката на алкохолната болест, покрај вообичаените медицински методи како што се:

- » алкохолната анамнеза;
- » податоци за пиењето;
- » клинички преглед;
- » лабараториски испитувања;
- » Мичигенски тест се користи и
- » Глатова шема на алкохолизмот.

УЧИЛИШТЕ И СЕМЕЈСТВОТО КАКО ФАКТОРИ ЗА РАЗВОЈ НА МЛАДАТА ЛИЧНОСТ

Училиштето како фактор е многу важен за формирање и развој на младата личност воопшто. Токму за тоа не треба да го занемариме при проучување на алкохолизмот кај младите, неговото штетно влијание на младиот организам,иако настанувањето на овој проблем ја има својата основа уште од детството т.е. во семејството и семејните односи во кои младата личност се развива.

На ученикот не треба секој пат да му даваме готови знаења и да го подучуваме туку да му даваме задачи, податоци, информации и некои приоди и пристапи за неструктуриран и структуриран начин за мобилизирање и активирање, да му овозможиме развивање на процесот на создавање и учење, развивање на скриените потенцијали во некое подрачје на дејствување, достигнувајќи го

индивидуалниот максимум.²

Во воспитно-образовниот , наставниот процес треба да им овозможи на учениците да имаат голем старт во воспитанието и образованието, да можат да имаат подобра основа за целосно и перманентно учење. Имено на сите ученици треба да им овозможиме да ги развиваат и дополнуваат своите знаења, вештини и навики, а особено потребите за создавање и учење, како и потребите за живот и работа., напоредно со тоа треба да се афирмира критичко-логичко мислење, да сев реализира повисок степен на творечко мислење, да им се овозможи дивергентна продукција и оригинална флуентност што е основа за изразување и манифестирање на креативноста и творештвото.

Семејството се дефинира како основна општествена клетка и како една од најсложените, најстарите и најтрајните општествени групи.Топлината и прифаќањето кои владејат во семејствоти се во позитивна корелација со успешната социјализација на младата личност.

Најважниот момент во формирањето на младата личност е чувството на сигурност, љубов и грижа. Недостатокот на овие чувства водат до развој на агресивност, непријателски однос кон средината, повлекување, пасивност, алкохолизам и др.

НОРМАТИВНА ОСНОВА

Република Македонија обезбедува посебна грижа и заштита на семејството. Правните односи во бракот, семејството и винбрачната заедница се уредуваат со закон. Родителите имаат право и должност да се грижат за издржување и воспитување на децата. Децата се должни да се грижат за старите и изнемоштени родители. Република Македонија обезбедува посебна заштита на децата без родители и децата без родителска грижа.³

Најчесто пиењето на алкохол започнува во раната младост. Според поновите податоци кои укажуваат дека некаде до 18-та година многу млади луѓе имаат искуство со алкохолот, со пијанствата па имаат дури и последици од пиењето на алкохолни пијалоци, кој може да остават трајни последици по здравјето на младите. Заради кривката на младиот организам и немањето кондиција, се случува пијанството да биде со тешки последици, како губење свест, кома и грчеви во телото. Ако не се превземат соодветни мерки може да дојде до зависност од алкохол, кома и фатални последици. По отрезнувањето се јавува амнезија.

Во суштина се работи за биопсихички, социјално и емоционално недоволно созреана личност, која не може да ги сообрази своите желби и однесувања со општоважечките општествени норми, меѓу другото и поради се уште неоформениот систем на вредности.Оттаму тие не се способни да оценат што е добро, а што лошо, недоволно ги познаваат нормите и не знаат што е дозволено морално однесување.⁴

За да согледаме колку младите употребуваат алкохол, направивме истражување во Гимназијата «Здравко Чочковски» во Дебар, ги добивме следните резултати. Од вкупно анкетираниите 70 ученици, 27 ученици конзумираат алкохол или 38,56%, од кои 14 машки или 34,28 и 3 женски ил 4,28.

Како што може да се види од приложените податоци од анкетираниите

2. Никола Петров, Просветно дело 2013, стр 12

3. Устав на Р.М. Сл Весник на Р.М. бр.52/1991, член 40.

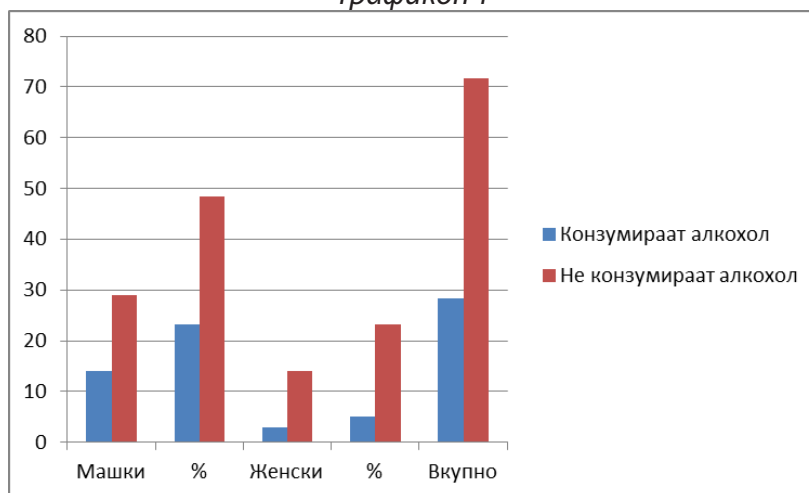
4. Љ.Чонева, Малолетничкиот криминалитет во транзицијата во Република Македонија, ИСППИ, Скопје, 2007, стр.61

средношколци, изјавиле дека употребуваат алкохол, но изненадува податокот дека алкохол употребуваат и припадничките на понежниот пол. Податоците од анкетањето можеме да ги видиме на следната табела:

Табела 1

	Машки	%	Женски	%	Вкупно
Конзумираат алкохол	24	34,28	3	4,28	38,56
Не конзумираат алкохол	29	41,42	14	20,00	61,42

Графикон 1

Според Центарот за социјална работа во Дебар ги добивме податоците претставени во Табела 1 и Табела 2.

Табела 2. Асоцијални однесувања кои се регистрирани во Центарот за Социјална работа во Дебар за 2014 година.

Возраст	Македонци	Албанци	Турци	Роми	%
15-17	1	3	1	4	50%
18-20	/	2	2	5	50%
Вкупно	1	5	3	9	100,00

Табела 3. Малолетничка деликвенција до 18 години

Малолетници	Машки	%	Женски	%
До 14 години	3	23,07	1	50%
14-16 год.	5	38,46	1	50%
16-18 год	5	38,46	/	/
Вкупно	13	100,00	2	100,00

Превентива на алкохолизмот не може да се обезбеди со прохибиција на алкохолот. Младите уште од најрана возраст треба да бидат запознаени со штетното дејство на болестите на зависност врз организмот на луѓето.

Едукација на нашето подрачје треба да биде усмерена кон радикалните промени на навиките, обичаите и ритуалите кои се длабоко со векови присутни во свеста на луѓето во едукацијата на младите треба да бидат вклучени социолозите во училиштата и другите стручни соработници.

Семејството има важна улога во поглед на воспитувањето и на воведување на младиот човек во животот, почнувајќи од неговото најрано дејство, односно овде почнува примарната социјализација. Младата личност во семејството ги стекнува првите искуства и претстави за животот, своите погледи, морални норми, навик и склоности, кои влијаат врз неговото подоцнежнo однесување. Семејството покрај позитивно, може да има и негативно влијание врз формирање на младата личност, немање доволно време на посветување на своите деца, занемарување, давање на поголема количина пари, наместо родителска љубов.

БОЛЕСТИ НА ЗАВИСНОСТ, ПОСЛЕДИЦИ И ВОСПИТНАТА РАБОТА ВО УЧИЛИШТЕТО И УЛОГАТА НА СТРУЧНИТЕ СОРАБОТНИЦИ ВО ПРЕВЕНЦИЈА НА БОЛЕСТИТЕ НА ЗАВИСНОСТ

Со подолготрајно и континуирано конзумирање на алкохолни пијалоци, доаѓа до телесни оштетувања на внатрешните органи, психички потешкотии со нарушување на менталните функции. Степенот на нарушеноста зависи од должината на траењето на зависноста од алкохолни пијалоци, предиспозициите на личноста, употребата на алкохол во член од семејството, генетската предиспонираност и од видот на алкохолот што го употребуваат младите.

Алкохолни оштетувања на здравјето:

- » Соматоневролошки нарушувања кај алкохолната болест,
- » Оштетувања на дигестивниот трак,
- » Цироза на црниот дроб,
- » Оштетувања на кардиоваскуларниот систем,
- » Бубрежни оштетувања,
- » Промени на кожата
- » Алкохолна полинеуропатија
- » Алкохолна епилепсија.

Овие болести ја нарушуваат внатрешната рамнотежа на на нејзиниот духовен живот на младите и комуникацијата во средината. Се јавуваат и психички последици кои се однесуваат на менталното здравје и на квалитетот на живеењето на младите

Сите овие заболувања негативно влијаат врз развојот на младите. Посебно тешка социјална компликација е социјалната изолација. Таа се изразува со избегнување на пријателите и роднините кое е често обострано. Во таа социјална изолација запаѓа целото семејство, кое е стигматизирано од средината.

ЗАКЛУЧОК

Според анализираните податоци можеме да заклучиме дека конзумирањето на алкохол кај младите е во пораст. Во училиштето од страна на воспитниот кадар се бара да ги исполни училишните обврски кои доколку зависно од интелектуалните способности на учениците не ги совлада, кај поединецот почнува да се јавува

отпор спрема училиштето, бегане од часови, конфликт со наставничкиот кадар и стручната служба, употреба на алкохолни пијалоци и др.

Алкохолот претставува најголем причинител на различни несреќи и повремени пиенења (акутни интоксикации). Голема заблуда е дека алкохолот релаксира, помага при спиењето или решава било каков проблем.

Алкохолот не е средство кое младите ги воведува во светот на возрасните и машката, рамноправноста, ниту е средство кое охрабрува. Алкохолот е замаглувач на правец.

Превентива на алкохолизмот не може да се обезбеди со прохибиција на алкохолот. Секое пиенење на алкохолни пијалоци е штетно. Лекување на алкохоличарот не е срамота туку потреба.

Едукацијата на нашето подрачје треба да биде усмерена кон радикалните промени на навиките, обичаите, ритуалите кои се длабоко присутни во свеста на луѓето. Токму затоа училиштето треба да биде институција каде што младата личност ќе биде правилно насочена. Во него би требало да ги научи моралните норми на однесување доколку тоа не било направено во семејството. И затоа оние кои го водат воспитно-образовниот процес би требало да му помогнат на адолесцентот да ги надмине кризите и тешкотиите кои се нормални во тој период.

Семејството ја има примарната улога во поглед на воспитувањето на младата личност, почнувајќи од неговото најрано детство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ацевски,И,(1998)Социологија,Институт за Социологија, Скопје.
2. Арнаудовски,Љ,(1983), Предавања по социјална патологија, НИО, Студентски збор,1983.
3. Камбовски,В, Правна држава и организираниот криминал, Правен факултет, Скопје, 1996.
4. Бошковиќ,Мило (1999), Криминолошки лексикон, Нови Сад:Матица српска, Универзитет во Нови Сад.
5. Вотерс Малком (2003), Глобализација, Скопје, Институт за демократија, солидарност и цивилно општество.
6. Гиденс,Ентони(2002),Забеган свет:Како глобализацијата ги преобликува нашите животи,Скопје, Филозофски факултет.
7. Георгиевски Петре,(1972), Социјалното потекло и животната ориентација на средношколската младина, ИСППИ, Скопје.
8. Група автори(1998), Социологија, Скопје, НИП "Студентски збор".
9. Јовев Јордан (1994), Болести на зависност, Новинска издавачка организација, Скопје.
10. Петров,Н,(2013), Просветно дело, Скопје,
11. Стојановски, Н,Сулејманиов З,(2002), Социјална патологија, Југореклам, Скопје.
12. Тодоровиќ,Л (1989), Деликвенција младих, Загреб, Глобус.
13. Фром Ерих(1989), За непослушноста и други есеи, Скопје, Комунист.

Проф. д-р Ибиш Кадриу
 Универзитет во Тетово
 Република Северна Македонија

СОЦИЈАЛИЗАЦИЈАТА НА МЛАДИТЕ ВО ТЕТОВСКИОТ РЕГИОН КАКО ПРОЦЕС НА ВОСПИТУВАЊЕ И ВКЛУЧУВАЊЕ НА ЛИЧНОСТА ВО ОПШТЕСТВОТО

Апстракт: Постојат деца кои не се доволно социјализирани, односно не се комуникативни и одбиваат соработка со врстници. Училиштето претставува значаен фактор за социјализацијата на децата, посебно за децата кои растат во руралните средини на тетовскиот регион.

Социјализацијата е процес со кој децата и возрасните учат од другите. Започнува од првите денови на животот и трае низ целиот живот. Човекот е социјално битие извесен степен на социјализација е неопходен за нормален и квалитетен живот. Цел на трудот: Да се направи анализа за влијанието на училиштето за развојот на учениците и асоцијалноста т.е. (несоцијализираност) која е карактеристика на многу ментални пореметувања и психопатски личности.

Клучни зборови: социјализација, млади, асоцијалност, воспитување, училиште.

THE SOCIALIZATION OF YOUNG PEOPLE IN THE TETOVO REGION AS A PROCESS OF EDUCATION AND INCLUSION OF THE PERSON IN SOCIETY

Abstract: There are children who are not sufficiently socialized, that is, they are not communicative and refuse to cooperate with peers. The school is a significant factor for the socialization of children, especially for children who grow up in the rural areas of the Tetovo region.

Socialization is the process by which children and adults learn from others. It starts from the first days of life and lasts throughout life. Man is a social being, a certain degree of socialization is necessary for a normal and quality life.

Purpose of the work: To make an analysis of the impact of the school on the development of students and antisociality, i.e. (unsocialization) is a characteristic of many mental disorders and psychopathic personalities.

Keywords: socialization, youth, antisociality, upbringing, school.

ВОВЕД

Социјализацијата е процес преку кој учиме да станеме членови на општеството, преку интернационализација на нормите и вредностите на општеството, но и преку учење. Од раѓање, едно лице е опкружено со различни луѓе, така што може да се тврди дека е дел од социјална интеракција...

Постојат повеќе дефиниции на поимот социјализација. Имено поимот социјализација се употребува за со него да се означи подготовката на поединецот

и човекот за учество во општествениот и културниот живот. Република Северна Македонија ја гарантира заштитата на етничкиот, културниот, јазичниот и верскиот идентитет на сите заедници. Припадниците на заедниците имаат право да основаат културни, уметнички, образовни институции како и научни здруженија заради изразување, негување и развивање на својот идентитет.¹

Образованието е исто толку филозофски колку што е и социолошки концепт со кој се опфаќаат идеологиите, курикулумот и педагошките техники за всадување и менаџмент на знаењата и за општествена репродукција на личностите и културите.

ПОИМ, ДЕФИНИЦИЈА, ЕТАПИ И ЕФЕКТИ НА СОЦИЈАЛИЗАЦИЈАТА

Постојат повеќе дефиниции на поимот социјализација. Имено поимот социјализација се употребува за со него да се означи подготовката на поединецот и човекот за учество во општествениот и културниот живот. Овој поим за прв пат го употребил социологот Георг Зимел во 1895 година дефинирајќи ја социјализацијата како процес на формирање на групи и развиток на облиците на здружување. Подоцна поимот социјализација го прифаќаат и американските социолози Е. Рос и Ф. Гидингс. Рос социјализацијата ја определува како обликување на поедините чувства и желби за тие да одговараат на групата, додека пак Ф. Гидингс социјализацијата ја дефинира како развиток на општествената природа, односно општествената состојбана умот на поединецот на кој се здружува. Францускиот социолог Емил Диркем кога зборувал за социјализација и нејзината суштина, овој термин го поистоветувал со воспитувањето.

Во 1916 година социологот Барџас за прв пат навел дека треба да се прави разлика во процесот на социјализација кој поим според него треба да се определи и од аспект на групата и од аспект на поединецот. Така доколку како основно поаѓалиште се земе групата во тој случај социјализацијата е психичка артикулација на поединецот во општествените активности, додека од гледна точка на поединец социјализацијата се однесува на неговото учество согласно со духот и целите, со знаењето и методите, како и со одлуките и однесувањето во групата.

Според Џ. Клаузен, социјализацијата ги опфаќа обрасците на општественото учење кои се пренесуваат преку подигање, негување, оспособување, учење на јазикот и индивидуалното јас, како и учењето на општествените улоги и моралните норми. Детската социјализација претставува општествено ориентирање (насочување) на детето и неговата некултурација, најпрво во малиот свет на семејството а подоцна во поширокиот свет и култура.

ЦЕЛИ НА СОЦИЈАЛИЗАЦИЈАТА

Основна цел на социјализацијата е неговите членови на друштвото по пат на учење и интеракција со родителите, воспитувачите, наставниците и личностите од културниот и јавниот живот, како и личностите од нивната околина и поширокото семејство, се научат на оној начин на однесување во меѓучовечките односи кои се карактеристични за дадената култура и да се адаптираат на животната средина и нејзините услови.

Во текот на социјализацијата поединецот не е пасивен, односно не мора сите сфаќања, норми, принципи и примери на однесување да го прифати. Во текот на животот, пред се по пат на школување, човекот развива критичко и самокритичко мислење во изградувањето на сопствените ставови и мислења.

1. Устав на Република македонија. Сл.Весник на Р.М.,бр.52/1991.Член 48

Преку социјализацијата од човекот кој е роден како беспомошно и потполно зависно суштество од другите, се развива во општествено суштество со голем број на вариетети на вештини и знаења, вредности и примероци на однесување. Таа претставува долготраен процес на учење каде индивидуата ги усвојува нормите и правилата на својата култура, со која стануваат способни да дејствуваат во општеството. Културните вредности се пренесуваат од генерација на генерација со илјадници години. Со социјализацијата човекот се формира во личност. Социјализацијата трае целиот животен век, но со текот на времето се менуваат нејзините задачи и цели, односно содржината на нормите и вредностите. Таа влијае на развојот, на обликувањето на личноста, му помага на поединецот да се оспособува за живот и функционирање во општеството.

ТИПОВИ НА СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА

1. *Природна социјализација*
  - » се случува кога доенчињата и младите истражуваат, играат и го откриваат светот околу нив. Тоа се гледа кај младите на речиси сите цицачи.
2. *Планирана социјализација*
  - » се случува кога другите луѓе превземаат активности дизајнирани да ги учат другите. Планираната социјализација е главно човечки феномен.
3. *Позитивна социјализација*
  - » тип на социјално учење кое се базира на пријатни и возбудливи искуства.
4. *Негативна социјализација*
  - » се случува кога другите користат казна, груби критики или лутина.
5. *Антиципативна социјализација*
  - » насочена е на идната улога на поединецот.
6. *Развојна социјализација*
  - » поединецот мора да се прилагоди на новите околности во моментот кога превзема нова улога.
7. *Професионална социјализација*
  - » не подготвува за работа овозможувајќи ни да се стекнеме со знаење и културна основа за да бидеме успешни во нашата идна работна околина.
8. *Обратна социјализација*
  - » процес кога новата генерација и помага на постарата да биде во чекор со светот кој заврзано се менува.
9. *Ресоцијализација*
  - » се случуваат промени кои наметнуваат учење на потполно нови начини на однесување и делување.

Денес се смета дека социјализацијата не е врзана исклучиво за детството иако нејзините примарни агенсии се семејството и училиштето. таа продолжува во текот на целиот живот. исто така е прифатен ставот дека таа не е еднонасочен процес во кој поединците научуваат како да се вклопат во општеството бидејќи луѓетоможат да ги редефинираат сопствените улоги и обврски. Оттука секое сфаќање за социјализацијата мора да го земе предвид фактот како таа е поврзана со социјалната промена.

Што придонесува за социјализација на една личност?

Едно лице е под влијание на голем број фактори кои ги обликуваат неговите вредности, концепти и став кон светот. Социјалната адаптација започнува со рано детство кога родителите всадуваат и физички и ментални вештини.

Образованието се одвива од градинка до универзитет. Како резултат на тоа, се акумулира различно знаење, благодарение на што се спознаваат светот, општеството и така натаму.

Самоконтрола во социјализацијата на една личност има голема важност, бидејќи едно лице мора да има квалитети за правилна реакција во различни ситуации. Важно психолошка заштиталичност, придонесувајќи за подобро разбирање на разликите помеѓу внатрешниот и надворешниот свет.

СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА ВО АДОЛЕСЦЕНЦИЈАТА

Во современите култури адолесценцијата најчесто се вклопува со пубертетот. Таа е следната фаза после детството. Според некои социолози, поважна карактеристика на адолесценцијата е влегување во светот на возрасните. Адолесценцијата е фаза на развој на повеќе и важни промени на когнитивно, социјално, емоционално, морално и афективно ниво. Промени што претставуваат адолесцент портата до зрелоста и крајот на детството. Ова е доста амбивалентна фаза, во која тие веќе не се деца, но тие не се ниту возрасни.

Како родители, мора да имаме во предвид дека во оваа фаза на толку многу промени, пријателите играат многу важна улога во развојот на адолесцентите. Тие им помагаат да се прилагодат на физичките промени на пубертетот, да го бараат личниот идентитет или да ја зајакнат својата самодоверба. Пријателството презема важност што го немаше порано, и е основен елемент во тој премин од детството во возрасниот живот и во социјализацијата на најмладите.

Функциите што групата пријатели ги исполнува во адолесценцијата:

- » Нуди поддршка за да се прилагоди на социјални промени од оваа фаза, како на пример, премин доинститутот.
- » Служи како референца за личен идентитет. Нивните колеги и пријатели минуваат низ истите работи како нив, така што тие се референца за нив.
- » Пријателите помагаат да се дефинираат сопствените вредности.
- » Тие се извор на разбирање и поддршка пред физичките и емоционалните промени во оваа фаза.

За овој период од развојот на поединецот порано не се зборувало, а во многу култури со приметивен материјален развој единствено постоеле и се уште постојат свечени обреди на иницијација (воведување, внесување) на момчињата а поретко на девојчињата во светот на возрасните. Тоа се обреди со кои момчињата стануваат мажи а девојчињата стануваат жени. Адолесценцијата е многу важна етапа во социјализацијата. Таа за младите луѓе е значајна од повеќе причини а имено социјализацијата во адолесценцијата е важна затоа што придонесува за општествената рамнотежа и чувството за заедништво, во адолесценцијата се развива поимниот и хипотетичкиот начин на мислење кај поединецот, во овој период комплексите што ги стекнал човекот или слабеат или зацврстуваат (т.н. секундарна афективна инвестиција), во адолесценцијата можат да се појават нови комплекси и во овој период за младиот човек е значајно да може да ја афирмира својата личност и да стекне можност да ги надмине тесните групни рамнки.

СОЦИЈАЛИЗАЦИЈА ВО ВОЗРАСНОСТАТА И ГРУПАТА ВРСНИЦИ

Процесот на социјализација се продолжува и се одвива и откако ќе ссе стекне социјална зрелост. Тој процес ссе одвива низ сите општествени процеси и односи во кои учествуваат поединецот како што се работата, семејните односи, роднинските односи, учеството во пошироката општествена заедница и сл. Во периодот на возрастоста, припадноста кон одредени формални и неформални групи влијае врз формирањето на личноста, а тоа посебно може да се согледа при формирањето на ставовите. Овде не е значајно само формалното или стварното членство туку и идејното ориентационо членство, т. е. она кон кое се стреми секој поединец. Тоа е важно заради што поединецот нема да ги усвои само нормите на оние групи и организации во кои е член, туку ќе ги усвои правилата и нормите и на оние групи кон кои се стреми да стане член.

Влијанието на групата врсници во социјализацијата и воспитувањето на децата не е доволно проучувано, меѓутоа главно преовладува сфаќањето дека групата врсници имаат негативно влијание во процесот на социјализација на поединецот. Кај малите деца играњето во групи нема никакво влијание во процесот на социјализација. Во овој период децата почнуваат да ги сфаќаат желбите на другите, да ги истакнуваат своите желби, но се до поаѓањето на училиште не постои организираност на групата и никакво влијание внатре во групата.

При преминот во адолесценција најзначајна улога имаат групите врсници каде постојат одредени стандарди и правила на однесување, при што секоја група има своја субкултура, стил на однесување, посебни елементи и вредности на јазикот, кој што најчесто е различен од оној на пошироката општествена заедница. При тоа одредени стандарди кои се изградуваат во рамките на групата можат дури и да бидат приоритетни во однос на семејството.

Групата врсници нема непосредни воспитни цели, но нејната активност, авантури, заеднички искуства, меѓусебна доверба може да има слини влијанија врз социјализацијата. Оправдано може да се смета дека групите врсници имаат се поголемо влијание затоа што семејството и училиштето се во криза и ги имаат испуштено сите општествени функции.

ЗАКЛУЧОК

Ефектот на социјализацијата се дефинира како создавање и изградување на поопштествена, култивирана и целосно оформена личност, бидејќи во спротивност доколку поединецот не се вклучи во процесот на социјализација, истиот воопшто нема да се вклучи во општествените процеси на потрошувачка и комуникација и сиздавање на духовни творби кои се очекуваат од една зрела личност. Со комуникација и создавање на духовни творби кои се очекуваат од една зрела личност. Со социјализацијата се влијае на поединецот, на насочување на неговите чувства, мотиви, желби и потреби и нивно усоглаговање во општественото прифатливо однесување. Всушност преку социјализацијата се врши воспитување на поединецот, развој на чувство на солидарност со другите и самостојност, свест за проблемите со кои ќе се сретне човекот во животот и можностите за нивно разрешување. Социјализацијата продолжува во текот на животот - од раѓање на личност до смрт. Многу научници сугерираат дека средината на социјализацијата треба да се смета за возраст од три години - до тоа време дружењето асимилира околу половина од сопствените квалитети. Врз основа на ова, најважните за социјализација се првите години од животот на една

личност. Одамна е забележано дека малите деца брзо стекнуваат способност да го зборуваат својот мајчин јазик, додека возрасните, дури и ако се преселат во земјата на јазикот што се изучува и секојдневно ќе контактираат со мајчин јазик, ќе поминат години и децении за да го совладаат јазик.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Оксфордски речник по Социологија од Горно Маршал, Книгоиздателство МИ-АН, Скопје 2004 година.
2. Социологија на образование од Петре Т. Георгиевски, Скопје, март 1999 год, Институт за социологија при Универзитетот Св. Кирил и Методиј, Скопје.
3. Социологија на образование од Златко Жоглев, 2002, Битола, Универзитет Св. Климент Охридски, Битола.
4. Emile Durkhem, An Introduction to Four Major Works, Beverly Hills, CA- Sage Publications Inc. 1986 from Robert Alun Jones.
5. Talcott Persons, Talcott Persons on Institutions and Social Evolution.

Biljana Vukovikj, MSc
International Slavic University
Republic of North Macedonia

THE IMPACT OF CHARACTER, STRESS AND SCONDARY TRAUMA ON THE WORK OF JUDGES AND OTHER SHAREHOLDER IN THE JUDICIARY SYSTEM

Abstract: Within the framework of our daily activities, regardless of what profession we are engaged in, we all make decisions that, in addition to being based on our professional competence, education and experience, largely depend on our cognitive properties and perception. Our professional education is not the only thing that influences professional decisions. Man with all his characteristics, capacities, personality traits and experience, is the one who makes the decision, one way or another. Within certain professions, such as those within the judiciary system, where they are expected to uphold the legality, ensure the rule of law and ultimately deliver justice, which is symbolically depicted as blind to all influences except the righteousness and the truth, the question arises as to how much those who hold the scale have an influence on which side will prevail, taking into account their personality traits.

Key words: stress, secondary trauma, personality traits, judges, judiciary system, decision making

INTRODUCTION

Does legal training and experience insulate judges from common cognitive errors? Is legal education a guarantor of avoiding common human errors in assessing a situation, person or evidence, especially when the stakes are extremely high. Namely, a judge makes decisions that directly affect the life (and sometimes death, where the death penalty still exists) of a person, or entire families, indirectly, i.e. they decide to limit one of the basic human rights, which is the right to freedom. All people are born free, so says the Universal Declaration of Human Rights of the United Nations, and whether everyone will remain free throughout life, in modern societies, judges decide. Criminal acts are described in detail in the respective laws on the basis of which the judges make their decisions, but the committed crimes always differ in terms of the perpetrator, his motives, the circumstances, the evidence provided, etc. This means that the application of legal norms is not always simple, neither in the part of determining the guilt, nor in the part of measuring the punishment. And even if it is not only a matter of verdicts in criminal cases, for example the awarding of custody of children after a divorce, the decision of the court is something that changes the life for everyone involved in the procedure. In the following text, we will consider the basic characteristics of judicial character, temperament, the challenges they face in the workplace, such as stress and secondary trauma, and to what extent they affect the judgements that are made.

JUDGE'S PERSONALITY-TEMPERAMENT AND CHARACTERISTICS

What prompted me to write about this topic is that I came across several studies (Landsman and Rakos, 1994, Wistrich, Guthrie and Rachlinski (2005)) in which respondents (judges and jurors) are divided into two groups who have to make a decision for a hypothetical case. The control group is presented with evidence that was legally obtained and that can be used in court, the second group is presented with evidence that falls into the confidential communication between lawyer and client, communication that the prosecution had in an attempt to conclude agreement with the defendant, and other information that is not allowed to be used in court as evidence, and the members of this group were told that this information should be ignored as inadmissible. So these second participants in the study learned facts that legally could not be taken into account; and were instructed that the information was inadmissible and should be disregarded. The control group did not receive the illicit information. Compared to the control group, the illegal information had a negative impact on the decisions of judges and jurors from the second group, namely they could not ignore the information they learned, even though it was obtained illegally. This clearly speaks to the fact that legal education and knowledge of laws and rules of conduct is not a guarantee of their consistent observance. One might think that it is more important to find out the truth than to observe the form of gathering evidence. However, the form is here to provide the essence, ie the truth, and not to manipulate it. It is the form of collection of evidence that ensures that any doubt about the veracity of the evidence is removed. The judges from the study above must have known that, but still they could not get rid of the impression of illegally collected information, in other words they succumbed to speculation. Or maybe not, after all!

On the other hand, we all know the story of the "Nuremberg Trials" which describes the trial of those who participated in the Nazi crimes in the Second World War. However, perhaps unknown is the fact that the judges who administered justice during the Nazi era were also on the dock. What was astonishing about the prosecutors and judges at the Nuremberg Trials was how the judges in Nazi Germany at the time did nothing to stop the injustices being done to the Jews and in a way became complicit in the exodus. Judges tried to justify their crimes by saying that they were following what they believed to be the highest concept of their profession, which was to sacrifice their own sense of justice to the authority of the legal order and to consistently apply the law regardless of whether it meant justice as well. It is a bit frightening that "Hitler's Nazi justice" was simply the enforcement of legal acts duly enacted by a legitimately elected executive or legislative branch. That those judges were just doing their job, enforcing the law that said that the property of the Jews should be confiscated, that they should be sent to concentration camps, that fellow Jewish lawyers and judges should be prohibited from practising their activities and excluded from all associations...etc, laws which culminated in the deaths of 6 million people. The question is, where were the judges, the lawyers, the jurists to raise their voice in case of abuse of basic human rights? The answer to this question is that there was no 'tradition of challenging authority' at that time.

Judges in the time of Nazi Germany describe the legal and political culture at that time in history as very different from the one today, yet, certain characteristics remain. We are still afraid to challenge the authorities and their legal solutions, we are afraid for our jobs and have a completely clientelistic approach to work, and history says that those judges who are afraid of the representatives of the executive or legislative

power cannot guarantee justice. If in the tripartite political system power is divided into legislative, executive and judicial, and the point in such a division of power is the supervision that all these powers have over each other, in that case the role of judges as part of the judicial power is much greater than simple application of legal norms.

From there it follows that the judicial temperament should possess wisdom or integrity to establish an appropriate balance between law and justice, and to review legal norms whenever their implementation threatens justice. Integrity in judges is a complex construct made up of patience, open-mindedness, courtesy, tact, courage, punctuality, firmness, understanding, compassion, humility, wisdom and common sense. And not only that, integrity implies the possession of ethics, morality, social responsibility, high intelligence, ability to communicate, clear and concise expression, and even oratorical abilities.

In psychology, the term character or personality traits refers to relatively stable individual trait-level differences in emotional habits that underline the ways in which different people react and deal with similar situations. This way of thinking about human temperament is the key to understanding the judicial personality.

By the time they are old enough to sit on the bench, judges already have a relatively coherent, stable set of strengths and weaknesses underlying their character traits. Those traits revolve around two factors: habitual patterns of emotional experience (say, a propensity for positive emotions like pleasure and compassion, or negative ones like fear or anger) and emotional regulation (for example, tendencies to express and, suppress feelings, or their expression). In general, the most favourable personality profiles will reflect moderate to high levels of positive emotionality, combined with moderate to high levels of self-regulatory capacities. It is assumed, with some certainty, that such qualities help judges to cope with the many challenges of the workplace related to resilience, above all, and to ensure that they are armed constantly with patience, compassion, respect, impartiality and openness. In general, the most unfavourable profiles will reflect high levels of negative emotionality, along with low levels of regulatory capacity. Such traits are predicted to foster poor handling of a variety of courtroom situations, namely that judges demonstrate impatience, disrespect, contempt, instability, and bias (and, in some cases, indecisiveness and lack of courage).

There is no fixed template, but it would be ideal for judges to work on themselves and their behaviour before sitting in the courtroom, so that they could be measured in their reactions and even kind (it is not easy for anyone who has entered a courtroom, in whatever capacity he is there) and demonstrate at least a moderate capacity for self-regulation and self-control in order to avoid extremes in behaviour, specifically the display of negative emotions (especially anger). Judges should adopt certain qualities that are characteristic of psychotherapists, which is above all the ability to actively listen, not to express their own views and opinions during the evidence process, no bias, prejudices or behaviour that can inhibit the parties in the presentation on his statements and evidence, and all with the aim, similar to the psychotherapist, to arrive at the truth. The truth is important to making the right decision, both for the client of psychotherapy and for the judge. And not only for the judge, the truth can be cathartic for both the accused and the victims, leading to faster resocialization for some, and healing for others. Judges can improve aspects of their character traits, but cannot be expected to fundamentally reorient, change or overcome them. Character traits are an important determinant of a judge's behaviour, their relative importance varies depending on whether they are exercised in a strictly regulated environment,

where stress is low, or in an environment with weak constraints and high stress. So environmental factors play a big role in behaviour, certainly in interaction with character traits. Namely, this is not characteristic exclusively for the judicial profession, but also for all other professions. The work environment is the result of “the complex interaction between the characteristics of the professional (the leader) and the situation” (Fiedler). This, in other words, means that courts should also be places that are organized in a way that maximizes the appropriate character traits of judges and that encourages and supports desirable behaviour characterized as the temperament of judges.

Character traits are not the only thing that judges bring to the courtroom, habits, motivation, discipline, different levels of intellectual capacity and legal qualifications also come into play. And, not to mention how much the decision-making process itself is influenced by the various beliefs that judges carry with them, patterns and programs of behaviour, openness to diversity and the declarative or real commitment to equality. A judge’s abilities and beliefs are vital to maintaining the perceived and actual fairness of the courts, but they are not rooted in temperament.

Judicial temperament should therefore be understood as a deep-seated, relatively stable set of specific personal traits—separable from intellect, training, and ideology—that, in dialectic with the specific judicial environment and predictable needs of the trial, foster behaviour that affects how justice is delivered and how it is perceived.

SECONDARY TRAUMA AMONG JUDGES

In most professions, it is notable that the greatest stress at the workplace does not come from the nature of the work itself, but that it originates from interpersonal relationships, relationships between colleagues, superiors, and mobbing to which employees are exposed. In the case of judges, things are quite the opposite, the main stress comes from the essence of the work itself (making decisions every day that have an impact on many human destinies and people, including children), from the fact that each judge is independent in his work, he cannot and may not share information with his fellow judges.

The isolation that comes with being a judge, the fear of appearing incompetent, dealing with burnout, understanding bias and preventing it, dealing with the isolation that comes from cutting ties with social circles and friends, and surviving the trauma of victims is what ensures the judge is constantly stressed.

The research I found on this topic often mentioned the so-called secondary trauma as a significant source of judicial stress. Secondary trauma refers to the impact of exposure to testimonies, photographs and other evidence, as well as the behaviour of victims and the behaviour of perpetrators. In most research, the percentage of judges who answered affirmatively to the question of whether they experienced secondary trauma at the workplace ranges between 45%-50%, but what the research points out is that that percentage would be much higher, that is, a larger percentage of them would identify it the condition as experienced if they were trained to recognize the symptoms of secondary trauma. Making decisions (judgements) can also be a source of stress for judges and is associated with secondary trauma. For example, judges are tasked with determining which parent should have custody of the parties’ children. The judges know that their decision will change the lives of family members, and consequently they continue to be troubled by the weight of that decision, mainly due to its deep implications and its meaning to both parties. Burnout syndrome is a condition that very often affects judges and it “is a psychological syndrome that

appears as a prolonged response to chronic interpersonal stressors in the workplace", which manifests as "excessive exhaustion, feelings of cynicism and detachment from work, and feelings of ineffectiveness and lack of achievement." Such fatigue is also associated with frequent sick leaves and absences from work. In a study published in *Judicature*, it is said that more than 25% of judges reported missing ten or more days of work during the year due to stress. The effects that fatigue has on judgement and mood should not be underestimated, not in the judicial profession. The results of a study in Israel, which took into account 1112 decisions of judges who were members of the Parole Board over a ten-month period, clearly show that the decisions made by judges in the morning tend to be favourable and to grant parole. release, but that tendency steadily diminishes until the lunch break. After lunch, the positive trend was again very high, but it decreased by the mid-afternoon break. After the break, it was high again, but with a sharp decrease towards the end of the working hours. These tendencies were present in various cases involving decisions to release or modify conditions of parole regardless of the seriousness of the crimes.

CONCLUSION

If we summarize the above, to possess a generally good judicial temperament or character partly means to have a relatively high tendency towards positive affectivity which is expressed by desirable behaviour and a relatively low tendency towards negative emotional states and their expression. Judges with a high level of positivity are best positioned in this regard. They are more likely to exhibit resilience and open-mindedness, and to feel and project calmness and patience, to treat others with respect, understanding and compassion, and to feel satisfied by accomplishments large and small. In contrast, judges high on the trait anger continuum are more likely to feel and project anger, irritation, frustration, and contempt, experience situations as personally offensive, and engage in aggressive and inappropriate behaviour. Those high in trait fear are less likely to maintain the courage needed to make difficult decisions and may find it extremely challenging to cope with the demands of the position over time. The stress and secondary trauma experienced in the workplace affects behaviour, as well as the overall decision-making process. Judicial temperament is real and deserves attention because the stakes are very high when choosing those who will perform this profession, it is a profession that guarantees the administration of justice. Being a good judge, conscientious and with integrity does not only require a good knowledge of the law and legal acts, but it is crucial to be a good person first. A good judge is a lawyer who decides cases without fear and without favours to anyone. In order to achieve that, it is necessary to work on yourself, something similar to psychotherapy or at least attending appropriate training in the field of psychology. In connection with the stress that judges are exposed to during their work, and especially taking into account the secondary trauma, it is also necessary for judges to have an obligation of a certain number of hours of psychotherapy annually, mandatory, with the aim of raising awareness of the things they deal with and purifying the decision-making process.

REFERENCES

1. Psychological peculiarities of judge professional activity and decision-making Zholdybai T.Uspanov a and Dana S.Turabayeva aKazakh Academy of Labour and Social Relations, Almaty, KAZAKHSTAN
2. Judicial Temperament, Explained by Terry A. Maroney, Summer 2021

3. The good judge of personality: Characteristics, behaviors, and observer accuracy Author links open overlay panel Tera D.Letzring
4. The Qualities of a Good Judge <https://www.apursuitofjustice.com/the-qualities-of-a-good-judge/>
5. Does Judicial Philosophy Make a Difference? 2022 Edition <https://www.apursuitofjustice.com/does-judicial-philosophy-make-a-difference-2022-edition/>
6. The Role of the Judge in Our Society <https://www.apursuitofjustice.com/the-role-of-the-judge-in-our-society/>
7. What personality traits do judges have? <https://www.careerexplorer.com/careers/judge/personality/>
8. Qualities of a Good Judge According to A Pursuit of Justice by Steven Platt Psychology & Law Research Research Based on The Intersection of Psychology and the Law
9. The Psychology of Judicial Decision Making David E. Klein (ed.),Gregory Mitchell (ed.)Published: 8 January 2010
10. PSYCHOLOGY OF THE COURTROOM (FROM PSYCHOLOGY OF CRIME AND CRIMINAL JUSTICE, 1979, BY HANS TOCH - SEE NCJ-52371)
11. Psychology and Law <https://blog.ipleaders.in/psychology-and-law/>
12. Jerome Kagan & Nancy Snidman, The Long Shadow of Temperament3 (2004).
13. 13. Edward J. Devitt, Ten Commandments for the New Judge, 65 Am. Bar Ass'n J. 574, 574 (1979).
14. 14. Denny Chin, Sentencing: A Role for Empathy, 160 U. Pa. L. Rev. 1561, 1580 (2012).
15. 15. Jeremy D. Fogel, Mindfulness and Judging, Fed. JudicialCtr. (2016).
16. 16. Stress and Resiliency in the U.S. Judiciary - David Swenson, Ph.D. L.P.; Joan Bibelhausen, J.D.; Bree Buchanan, M.S.F, J.D.; Hon. David Shaheed & Katheryn Yetter, J.D.
17. 17. Stress - What It Does to Judges, and How It Can Be Lessened - I M Zimmerman,
18. Date Published 1981, Judges' Journal Volume: 20 Issue: 3 Dated: (Summer 1981) Pages: 4-9,48-49
19. The occupational stress of judges - J M Rogers 1, S J Freeman, P LeSage 1991 Jun;
20. Where stress presides: predictors and correlates of stress among Australian judges and magistrates. Schrever C, Hulbert C, Sourdin T.Psychiatr Psychol Law. 2021 May 24;29(2):290-322. doi: 10.1080/13218719.2021.1904456. eCollection 2022.PMID: 35755152
21. Occupational stress. Warshaw LJ.Occup Med. 1988 Oct-Dec;3(4):587-93. PMID: 3067392
22. Introduction to Psychology – 1st Canadian Edition (Stangor & Wallinga, 2014), part of the B.C. Open Textbook Project, available at: <https://opentextbc.ca/introductiontopsychology/>
23. What Are Personality Traits? (With Examples) Jamie Birt Updated February 23, 2022, Published April 20, 2021
24. Judges are stressed by their decisions, and 20% have at least one depressive symptom, survey finds BY DEBRA CASSENS WEISS JANUARY 7, 2021, <https://www.abajournal.com/news/article/one-in-five-judges-surveyed-report-at-least-one-symptom-of-depressive-disorder>

Аница Златевска
Светлана Глигоровска
Елена Нојкова Видановска
 ОУ „Коле Канински“ - Битола
 Република Северна Македонија

РАЗРЕШУВАЊЕ НА МЕЃУВРСНИЧКИ КОНФЛИКТИ

Апстракт: Меѓуврсничките конфликти во основното образование се однесуваат на конфликти што се јавуваат меѓу учениците на иста возраст во училиштата. Овие конфликти можат да се однесуваат на различни аспекти на учењето, социјализацијата и интеракцијата помеѓу учениците. За да се справиме со меѓуврсничките конфликти во основното образование, важно е да се развиваат и промовираат вештини за решавање на конфликти, како што се комуникациските вештини, тимската работа, емпатијата и решавањето на проблеми. Исто така, наставниците и стручните лица во училиштето треба да имаат проактивна улога во спречувањето на конфликти и во содржинската и емоционалната поддршка на учениците. Извори на конфликтни ситуации помеѓу врсниците се: погрешна перцепција и недоволно разбирање во комуникацијата што доведува до нарушување на односите, дискриминација по различни основи, влијание на стереотипи, предрасуди и говор на омраза.

Клучни зборови: меѓуврснички конфликти, видови на конфликти, разрешување на конфликт.

RESOLVING PEER TO PEER CONFLICTS

Abstract: Peer to peer conflicts in primary education refers to conflicts that occur between students of the same age in the same school or in interaction with other schools. These conflicts can relate to various aspects of learning, socialization and interaction between students. To deal with peer to peer conflicts in primary education, it is important to develop and promote conflict resolution skills such as communication skills, teamwork, empathy and problem solving skills. Teachers and professionals in the school should have an proactive role in preventing conflict and to give content and emotional support for students. Sources of conflict situations between peers are: misperception and lack of understanding in communication that leads disruption of relations, discrimination on various grounds, influence of stereotypes, prejudices and hate speech.

Key Words: peer to peer conflicts, type of conflicts, resolution of conflicts.

ВОВЕД

Во основните училишта се почесто се случуваат меѓуврснички конфликти, односно конфликти помеѓу учениците кои што учат во исто одделение или во други одделенија во истото училиште и други училишта.

Современиот начин на живот и развојот на технологијата доведуваат до тоа да училиштата се потешко се справуваат со конфликтите помеѓу учениците. Затоа што, има повеќе видови на меѓуврснички конфликти кои се поврзани со новиот

начин на живот на децата. Имајќи предвид дека конфликтите и постигнувањето подобри ученички резултати се во силна корелација потребно е да се изгради системска рамка во училиштето преку која ќе се дејствува врз нивното негативно влијание. Колку повеќе конфликтите се намалуваат толку повеќе се зголемува постигнувањето на училиштето во целина. Конфликтите не може и не смее да се запостават или игнорираат.

ВИДОВИ НА МЕЃУВРСНИЧКИ КОНФЛИКТИ

Еве неколку примери на меѓуврснички конфликти што можат да се јават во основното образование:

- » Конфликти поради различности во интереси: Учениците можат да имаат различни интереси, желби и хоби, што може да доведе до конфликти меѓу нив. На пример, ако еден ученик сака математика, а другиот повеќе сака уметност, може да се случат ситуации во кои се поставуваат еден против друг.
- » Конфликти поради различности во мислење или уверувања: Учениците можат да имаат различни мислења и уверувања, што може да предизвика конфликти помеѓу нив. Ова може да се случи околу теми како политика, спорт, уметност, религија, раса или култура.
- » Конфликти поради непријателство или завист: Некои ученици можат да развијат непријателски односи помеѓу нив поради завист или желба за надмоќ. Ова може да се проави преку непријателско однесување, преку погрдливи коментари или актови кои го оштетуваат другиот ученик. Сето тоа доведува до вклучување на социјалните мрежи и сајбер насилство.
- » Конфликти поради недоверба или непостапливост: Кога учениците немаат доверба помеѓу нив или кога не се постапливи едни кон други, може да се случат конфликти. Ова може да се однесува на случаи кога ученикот не го исполнува предвидените обврски или не се однесува со почит кон другите ученици.
- » Страв од изолација или одбивање: Децата во основното образование можат да се сретнат со конфликти поради страв од изолација или одбивање од нивните врсници, кое може да доведе до социјална анксиозност. Ова може да се случи ако некое дете не е вклучено во групата, не се чувствува прифатено или е мета на насилно или испадничко однесување од страна на другите ученици.
- » Различен стил на учење и комуникација: Учениците во основното образование имаат различни стилови на учење и комуникација. Некои можат да бидат визуелни ученици, додека други предпочитаат аудио или кинестетички начин на учење. Ова може да предизвика конфликти меѓу учениците, особено ако не се задоволени нивните потреби за учење или ако наставниците не ги прилагодуваат своите методи за учење на различните стилови.
- » Конфликти околу ресурсите: Учениците можат да се сретнат со конфликти околу ресурсите, како што се играчките, книгите или просторот. Кога ресурсите се ограничени или кога учениците имаат различни потреби, може да се јават конфликти и незадоволство. Овај конфликт најчесто произлегува од различните социо економски услови на семејството, типовите на семејства и функционалноста на семејствата.
- » Конфликти што произлегуваат од сајбер насилство: Како резултат на

постојаното изложување на врсничко насилство, има многу можни негативни последици со кои децата може да се соочат во контекст на нивното индивидуално, семејно и училишно живеење. Големата изложеност на младите на насилство (преку ТВ, видео игри, социјални мрежи, општиот социо-културен контекст во кој што живеат) ги десензибилизира за насилство и последиците од него. Спуштен е прагот на толеранција, и отвореното и прикриено насилство како и насилна комуникација, стануваат начин на живеење и комуницирање. Голем дел од учениците не се свесни дека тоа што го прават е насилство. Неколку примери на сајбер насилство од кое произлегуваат конфликти во основното образование се: ширење на лаги или објавување засрамувачки фотографии од некој на социјалните медиуми, испраќање пораки што може да повредат или закани преку платформите за размена на пораки, преземање на туѓ идентитет и праќање на зловни пораки до другите во нејзино/негово име.

За да се справиме со меѓуврсничките конфликти во основното образование, важно е да се развиваат и промовираат вештини за решавање на конфликти, како што се комуникациските вештини, тимската работа, емпатијата и решавањето на проблеми. Исто така, наставниците и стручните лица во училиштето треба да имаат проактивна улога во спречувањето на конфликти и во содржинската и емоционалната поддршка на учениците.

Студија на случај на меѓуврснички конфликт со физичко и сајбер насилство

Меѓуврсничкиот конфликт започна во седмо одделение помеѓу ученички од различни одделенија. Изворот на меѓуврсничкиот конфликт беше симпатии на ученичките кон еден соученик. Од првичниот конфликт произлегоа и физичка пресметка помеѓу ученичките и од тоа и сајбер насилство, односно споделување на засрамувачки фотографии на една од ученичките и испраќање на заканувачки пораки на социјалните мрежи. Одделенскиот раководител откако беше информирана за случајот од страна на други соученици пријави кај директорот и стручната служба. Ние како стручните соработници, педагог, психолог и социјален рехабилитатор и едукатор сериозно пристапивме кон конфликтот и применивме неколку стратегии кон разрешување на истиот. Стратегиите беа следните: индивидуално интервју со секоја ученичка, советување со родители, советување со учениците исто така, ние стручната служба реализиравме работилница со наставниците за меѓуврснички конфликти и насилство. Сите овие стратегии имаат за цел да го намалат конфликтот и да создадат подобра средина за учење во основното образование.

Студија на случај на меѓуврснички конфликт поради недостаток на внимание

Недостаток на внимание може да предизвика различни видови меѓуврснички конфликти, кои може да се јават во односите со пријателите, во семејството или во другите сфери на животот. Постојаните случаи на недостаток на внимание предизвикаат загуба на доверба меѓу врсниците. Кога се има чувство дека некој не е заинтересиран или не ги цени потребите и мислењата на другите, се создава отежнатост. Ако некои врсници добиваат предимство и повеќе внимание во однос на другите, врсниците се чувствуваат дискриминирани и неправедно третирани и тоа предизвика гнев и непријатност. Недостатокот

на внимание може да ги поддржи лошите комуникациски навики и да создаде разделување меѓу врсниците.

Нашата служба се соочи со ваков пример на меѓуврснички конфликт кој се појави поради недостаток на внимание. За да се намали конфликтот поради недостатокна внимание, еважно да се посвети време и внимание на комуникацијата, да се биде свесен за потребите и очекувањата на другите и да се развие ефективен начин на управување на времето и задачите. Комуникацијата и прашањето за повратна информација се клучни за разбирање на потребите и преференциите на другите врсници и за поддршка на конструктивна и споделувачка работна и лична средина. Важно е да се има во предвид дека врсниците реагираат различно на недостаток на внимание и дека причините и последиците на конфликтите можат да варираат. Комуникацијата и почитувањето на потребите и чувствата на другите, може да помогне во превенција и разрешување на конфликтите поради недостаток на внимание која во нашиот студија на случај резултираше ефикасно .

СТРАТЕГИИ ЗА ПРЕВЕНЦИЈА НА МЕЃУВРСНИЧКИ КОНФЛИКТИ И НАСИЛСТВО

Според современите теориски сознанија за примена на стратегии за превенција се: Позитивна училишна клима, воспоставување социјални норми и вредности меѓу врсниците, меѓу учениците и наставниците како и меѓу родителите и наставниците во најдобар интерес на учениците, следење на типичните развојни процеси кај учениците од страна на родителите и наставниците со стручна поддршка од стручните соработници, негување на емпатија и алтруизам, подигнување на свеста за важноста на превенцијата на меѓуврсничките конфликти и сите видови на насилство, вклучување на стручни лица од сите области кои што ја третираат оваа проблематика.

ЗАКЛУЧОК

Основното училиште како микрокосмос на општеството, обединува различни погледи на светот, размислување и стил на живеење, со што е простор за претставување на општествените разлики каде што секојдневно се случуваат различни видови на конфликти. Видовите на конфликти кои се случуваат во основното образование, се разликуваат од училиште до училиште. Исто така, конфликтите се разликуваат во зависност од развојните фази на учениците. Тимската работа во основното образование, доведува до конструктивното решавање на меѓуврсничките конфликти, а со тоа се подобрува училишната клима, довербата, асертивноста, комуникацијата и емпатијата.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Петроска-Бешка В., Поповски М., Абдулаи Ј., (1997) Разбирање на конфликтите. Филозофски факултет, Скопје
2. Кочанковски, С. (2004) Стилски на учење, типови на личност и училиштен успех. Педагошки факултет, Битола
3. Шапиро Д.- Конфликт и комуникација: Водич низ лавиринтот на справување со конфликти – Open society institute, New York, USA

Марина Томска

Република Северна Македонија

Проф. д-р Мирослав Пендаровски

Факултет за психологија, МСУ

Република Северна Македонија

ЕФЕКТИВНОСТА НА ТЕРАПЕВСКИОТ ПРИСТАП КОНСТЕЛАЦИИ

Апстракт: Овај труд има за задача да ја дискутира ефективност на терапевскиот пристап Констелации. Целта му е да покаже колку лесно клиентот се соочува со неразрешените прашања кои доаѓаат од минатото, најчесто прашања кои доаѓаат од претходните генерации. Констелациите со својот уникатен пристап, укажуваат на траума од претходните генерации кои влијаат врз сегашниот живот на клиентот. На останатите терапевски пристапи им недостига оваа потентност. Овај труд има за цел да докаже дека терапевскиот пристап, Констелации, со употребата на полето, обезбедува точни информации за клиентот за состојбата на целото семејство, и во минатото и во сегашноста. Специфичната информација ја покажува траумата и заплеткувањата во која претходните генерации се заплеткале себе си и му дава на клиентот јасни показатели како да излезе од таа траума. Најпотентниот момент на овај метод е ослободувањето кое доаѓа за клиентот, во моментот додека ја гледа констелацијата во полето.

Клучни зборови: семејна констелација, семејство, констелација, поле, траума, емотивно заплеткување во траума, ослободување

THE EFFECTIVENESS OF THE THERAPEUTIC METHOD CALLED CONSTELLATION

Abstract: This paper has a purpose to discuss the effectiveness of the therapeutic method called constellation. Its aim is show how easily it faces the client with the unresolved issues that derive from the past, in most instances unresolved issues from the previous generations. Constellation, with its unique approach, points out traumas from the previous generations that influence clients lives up to the present day, that simply other therapeutic approaches are impotent to do it. This paper aims to prove that the therapeutic approach constellation, with the use of the field, the client can get fast answers that give accurate information about the condition of the whole family, past and present. This information is specified and it shows the trauma that past generation entangled itself up in it, and it gives vivid pointers to the present generation, in most cases, the client, how to get unstuck in trauma. The most potent moment of this methos is that the relief comes to the client, at the moment of seeing the representatives in the field.

Key words: familial constellation, family, constellation, representative, field, trauma, emotionally stuck in trauma, relief

ВОВЕД

Констелации се една од најефективната и најбрзата терапевска метода на денешницата. Констелациите се трудат да одговорат на две прашања, што е семејство и што е поле? Во овај пристап семејството се разгледува како група на луѓе, кои се меѓусебно поврзани и влијаат на судбините едни на други. Кристина Бучер во своето дело "Излечи ја сегашноста од минатото" тврди дека "семејството е систем на членови кои меѓусебно се зависни еден од друг" (Бучер, 2022). Џекоб Роберт Шнајдер во делото "Семејни Констелации: Основни Принципи и Процедури" тврди "Констелациите ги откриваат врските во душата, кои се поврзани со настани и судбини во рамките на семејството и поголеми групи". (Шнајдер, 2020). Констелациите го разгледуваат семејството како систем. "Сите ние живееме во систем, мал колку нашето тело или семеен систем или голем како државен систем, екосистем на планетата Земја или систем како Унивезрумот" (Чиу, 2022) тврди Нетра Чиу во делото "Системски Семејни Констелации: Основни принципи и терапевски практики." "Бучер дополнува "Семејните констелации даваат длабок поглед на тоа како се движела констелацијата и луѓето кои се присоединети кон неа. Ни даваат можност да ја разгледаме димамиката и околноста под кои овие личности научиле да бидат во интеракција едно со други. Втората цел на оваа терапија е да најде ослободување на личноста која ја работи. Брза терапија е и обично ослободувањето се случува брзо за личноста која работи на оваа терапија." (Бучер, 2022)

Свагиато Либермастер во делото "Корените на љубовта" тврди "никој човек не е остров. Сите ние ги носиме нашите емотивни семејни врски". Либермастер продолжува со своето излагање за свеста. Свеста ја разгледува како инструмент кој ги води нашите постапки, онај кој оценува што е правилно, а што погрешно, што е добро, а што лошо. "Механизам на умот, кои знае кој вредности треба да се следат, а кои не треба" (Либермајстер, 2006, лок 248). За овие вредности сепак учиме од одредени социјални групи, семејство, нација, религија и културата на која припаѓаме. "Главната социјална група, главниот инструмент за пренесување на овие вредности е семејството, особено нашите родители. (Либермајстер, 2006, лок 248). Во минатото, кога нашите предци ќе се одалечеа од племето, групата, значеше смрт или соочување со смртна опасност, затоа предците научиле дека да се припаѓа на групата е од животна важност. Потребата да се припаѓа, која се пренесува мултигенерациски, означува и преживување." Ние сме родени во состојба на беспомошност и незнаење, затоа нашите родители сакаат да ние преживееме, за се осигуруваат дека додека ние растеме го знаеме правилниот пат, правилното однесување и ставови и дека го правиме правилното нешто. Сакаат да се вклопиме и да бидеме прифатени како нови членови на нивната група" (Либермајстер, 2006, лок 256). Совеста е како социјалаен барометар, ако се чувствува релаксирано, невино и удобно, знаеме дека ги следиш правилата и правото да се припаѓа е загарантирано, но ако се чувствува виновно, знаеме дека си направил нешто против правилата", продолжува Либермастер. Совеста започнува да се појавува во детството. Потекнува од потребата да се припаѓа на родителите или пак од чувството на припадност на родителите. Но, детето не останува само во семејството. Во моментот кога ќе ја прошири својата група, потребата да се припаѓа се проширува, бидејќи се проширува неговата свест. Либермастер тврди дека "оваа потреба да се биде дел од социјалното колективно (дел од поголема група), од личниот избор на пријатели, до светските религиозни организации, ја задоволува нашата потреба и чувство дека имаме место и позиција

во светот.“ (Либермајстер,2006, лок 288). А, “секоја група е систем, кој создава чувство на припаѓање, управуван од нашето чувство на правилно и неправилно, добро или лошо” продолжува Либермајстер. Знаеме да направиме многу работи за да го осигураме нашето преживување. И во моментите која нашата совест ќе не нападне, знаеме да направиме се за да избегаме од неа, на најразлични начини, специфични за секој човек, но пред се мотивот на било која постапка е гарантирањето дека нема да бидеме исклучени од групата. Кога ќе формираме врска или било каков однос со групата, започнуваме да чувствуваме и чувство на припаѓање и лојалност кон групата. Од овие причини, лојалноста и чувството на припаѓање се најголеми кон семејството, односно потребата да се припаѓа, се најголеми кон нашите родители.

Во секој од нас, во свеста на секој од нас постои, исто така, и потребата за баланс. Либермајстер тврди дека “балансот е за реципроцитетот. Значи, на пример, ако ти дадам подарок, чувствуваш потреба да ми дадеш нешто за возврат. Ако ми дадеш нешто за возврат, можеби ќе чувствувам потреба да ти дадам нешто повеќе.” (Либермајстер,2006, лок 305). Доколку на ваков начин се задоволуваат потребите во семејството, тогаш врската помеѓу членовите на семејството ќе се прошири, ќе стане цврста и нераскинлива. “Кога ќе добиеме подарок, не е невообичаено да сакаме да се благодариме за возврат. Се додека не се благодариме на онај кој ни го даде подарокот, не мачи чувството на незавршеност. Еднакво на тоа, доколку сме ние тие кои сме дале подарок имаме чувство на ентајталмент да добиеме “благодарам”, и ќе чувствуваме дека нешто недостига, доколку не го добиеме, продолжува Либермајстер. (Либермајстер,2006, лок 309) Дополнително, Либермајстер тврди дека “балансот се манифестира и негативно, исто како што се манифестира и позитивно. Исто како што сакаме да дадеме љубов и внимание кога ни се покажани, потребата за реципроцитет и поправка се појавува кога се чувствуваме повредени. Тие од нас, што биле сериозно повредени можат да го разберат човечкиот апетит за да го “изедначи резултатот”, примитивна и замајувачки силната компулсија која може да не прогонува во текот на целиот наш живот”. (Либермајстер,2006, лок 317).

Додека свеста на личноста има моќ да ја направи личноста да се чувствува виновна за милисекунди, или па не натера да бараме начини да се извниме и да ја корегираме грешката, или пак, дава опција да преговараме со нашите постапки, преку давањето и земвањето во односите со другите, колективната свест покажува целосно поразличен карактер. За постоењето на оваа колективна свест најчесто поединците не се ни свесни дека постои. Либермајстер тврди дека “колективната свест оперира од внатре во семејството, како целина, и како што веќе е покажано, дејствува без и поединците да знаат за тоа. На истиот начин на кој може да ја идентификуваме електричната енергија по начинот на кој дејствува на светилката, ние може да ја препознаеме колективната свест само по начинот на кој дејствува врз однесувањето на поединците.” (Либермајстер,2006, лок 341)

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ЗАДАЧИ

Констелациите имаат за задача да ја идентификуваат колективната свест, да ја извлечат од темнината траумата која се случила во минатото, да го излечат дисбалансот во семејниот систем и да му помогнат на клинетот да разбере дека случувањата кои се случуваат во денешниот ден во неговиот живот, всушност се случиле пред неколку генерации. Колективната свест, односно фамилијарното

несвено кое не интересира во семејните консталации има три принципи: припаѓање, хиерахија и давање и земвање. Според Бучер "консталациите всушност се темелат на разбирањето дека за да тече љубовта во семејниот систем, потребно е да се почитува поредокот на љубовта" (Бучер, 2022)

Припаѓање 2. Хиерахија 3. Давање-земање

Под принципот на припаѓање, во Констелациите се разбира дека секој член на семејството припаѓа на семејството. Иако, логично, луѓето покажуваме тенденција да ги казнуваме поединците кои сметаме дека направиле нешто со кое ја загрозиле личната или колективната свест, а казната е скоро секогаш сурова. Казнуваме со исклучување на тој поединец од групата. Преку исклучувањето, некако како да се оградуваме од грозните дела кои личноста ги извршила, како да кажуваме на групата, јас не сум таков каков што е тој/таа. Затоа, зловната личност која се осмелила да ги наруши правилата на колективот, мора да биде најсурово казнета, преку исклучување од колективот. Исклучувањето исто така подразбира и престанување да се идентификуваме со таа личност. На ваков начин, групата го обезбедува своето преживување и задржување на добрите вредности на групата, кои ја гарантираат дека групата нема да биде исклучена од колективната група. Сепак, интересот на фамилијарното несвесно е спротивен од интересот на групата, бидејќи се грижи да ниту еден член од семејството не биде исклучен. Исклучувањето на членот на семејството претставува траума. Таа траума, загарантирано ќе се повтори во наредните поколенија. Бидејќи исклучувањето претставува нарушување на принципот на припаѓање, односно создава дисбаланс во семејството, кој мора да биде коригиран, за да се врати балансот во семејството. "Траумата се случува како скршен диск, и доаѓа циклично, во кругови. Ги препознаваме како симптоми. Повторливи се, често деструктивни шеми на однесување.", тврди Бучер.

Либермајстер тврди дека "секој има еднакво право да биде дел од семејството. Секој член од семејството, без разлика кој е, кога пристигнал или што направил, има еднакво право на своето место." (Либермајстер, 2006, лок 347). Дополнително, Бучер додава "Потребата да се припаѓа е вродена потреба. Оваа потреба не врзува со судбината на другите. Несвесно може да направиме се за да припаѓаме, дури и да умреме, само со тоа да припаѓаме на некоја група, некому. Преку внатрешна конструкција, (фамилијарното несвесно) семејството се грижи да никој не остане невиден или неслушнат, или оставен надвор од системот. Исклучувањето се случува кога исклучуваме член на семејството од нашите срце, и само повторното соединување со ова поединец, може одново да ја врати хармонијата на системот." "Ние сме блиску конектирано со семејството. Степенот на оваа конекција е над имагинацијата и когницијата на разбирањето на нашиот ум." вели Нерта Чиу. (Чиу, 2022, лок 209)

"Според принципот на хиерахија, членовите на семејството се рангираат според времето кога пристигнале. Така да, "оние членови кои дошле порано се со повисок ранк од оние кои дошле подоцна. Постарите деца имаат приоритет пред помладите, првата сопруга треба да биде запаметена дека е прва, втората сопруга треба да се помне дека дојде пред третата итн. Кој дојде прв, дојде прв, (на свет) кој дојде подоцна дојде подоцна, хронолошкиот ред има апсолутен приоритет." ((Либермајстер, 2006, лок 352). "Приоритет му се дава на секој еден кој дошол пред нас, и нивното критикување е форма на ароганција и не задржува заплеткани во

нивната судбина." додава Бучер.(Бучер, 2022) Овај редослед, иако логичен, често го нарушуваат децата кога преземваат одговорност за своите родители, односно кога заради нивната љубов према родителите започнуваат да се грижат за своите родители, да се жртвуваат себе и своите потреби, поточно пак кога ова го прават за да го корегираат бракот или кариерата на родителите, или пак преземваат одговорност да се грижат за своите браќа и сестри.

"Принципот на давање-земање се заснова на идејата дека "секоја неправда која е направена од член на семејството, или извршен преку член од претходните генерации, мора да биде балансиран преку дела на подоцнежните членови на семејството, односно наредните генерации, во истото семејство...има моќна сила која го движи семејниот систем. Не замајува да платиме не само за нашите дела, туку и за делата на нашите предци. Какво и да негативно дело се случило во семејниот систем во минатото и за истото никој не презел одговорност, делото ќе се манифестира во подоцните генерации-исто како вирус кој се наоѓа во телото, за болеста да се појави подоцна...Значи, совеста ќе не принуди да балансираме погрешно нешто кое ние сме го направиле. Колективната свест не замајува и принудува, без ние да сме свесни за тоа, да балансираме погрешно нешто кое некој наш член на семејството го направил некој кој ние веројатно, не го ни познаваме." тврди Либермајстер (Либермајстер, 2006, лок 361). Бучер пак тврди дека "успешната врска со некој е зависна од постојаната размена на давање и земање. Исклучок настанува во врската помеѓу родителот и детето. Родителот дава, а детето зема, се додека не дојде времето да детето започне да дава, во периодот кога и самото тоа ќе стане родител. Имаме инстинктивна потреба за баланс. Се чувствуваме ослободени, кога ќе вратиме нешто некому, кој нас ни дал нешто. Но, не е наше да ние го носиме товарот на друг член од семејството. Кога се трудиме да го направиме тоа, да земем на себе нечиј друг товар, тогаш ги ослабуваме нив и ја земаме нивната моќ. Кога ова потреба станува болест? Или, предвремена смрт? Кога ја балансираме, пак, загубата како отплаќање, и обратно, го искусуваме ова, кога сметаме дека другите ни нанеле зло." (Бучер, 2022)

Бучер продолжува "Природниот закон, кој владее во семејните консталации, следи трага од трауми, причинети од исклучувањето на еден или повеќе членови од семејството, кои за возврат биле исклучени од семејството исто така (предците нив ги исклучиле, останало во системот и исклучувањето се повторува), заради убиство, робство, несоодветна поделба на наследство итн. Потоа, системот "случајно" ќе назначи некој друг, за да се воспостави поредокот. Бидејќи, системот не прифаќа никакви исклучоци. "Бучер дополнува "Кога еден или повеќе поредоци ќе се нарушат, тогаш се случува заплеткување. Заплеткувањето започнува да се меша со судбините на невини луѓе, и се заплеткуваат судбините на овие луѓе со судбините на луѓето кои биле исклучени од семејниот систем. Заплеткувањето настанува кога член од семејството ја заплеткува својата судбина, во минатото на своето семејство. Овај член од семејството започнува да ја искусува судбината на некој член од семејството, кој бил исклучен од семејниот систем, како своја. Така да, член од семејството, кој не е непосредно инволвиран (трангенерациско пренесување) ќе ги сноси последиците од однесувањето на друг член на семејството. Подоцна, овај член на семејството, може да се разболи, дури и да умре. Несвесно и без своја волја овај член на семејството, не може да разбере дека преставува друг член во семејството. Системот започнува да влече во оваа насока, со цел да се создаде несвесен линк помеѓу одреден член од семејството и

неговиот репрезентативец. Репрезентацијата ќе биде силно привлечена да изврши одредена услуга во системот, преку идентификација со предците. Оваа личност ќе започне да се идентификува со предокот, кој бил исклучен од семејниот систем, ќе започне да се чувствува и однесува како него/неа, со цел да ја врати таа личност во системот. Исклучувањето се случува кога исклучуваме член од семејството, преку чувството на гнев, преку нивно судење или преку непроцесирана загуба, свесно или несвесно.”

“Бучер тврди “Се заплеткуваме во туѓите животи кога се создава дисбаланс преку сепарација и исклучување; кога член од нашето семејство се исклучува, како да не припаѓа. Во овај вид на терапија, се смета дека животите на членовите на семејството се взаемо поврзани и зависни еден од друг, преку социјално поле кој ги регулира животите на семејните системи и нашите, кој регулира како живееме и како победуваме или не во животот. Овај дисбаланс ќе се премести преку генерациите, кои се заплеткуваат помеѓу себе, во семејниот систем, преку себедеструктивни емотивни шеми и однесувања. Оваа шема продолжува се додека некој не се реши да погледни во минатото, во исклучувањето кое предизвикало болка и страдање, да го испочитува минатото за она што е, минато; без да сака или бара повеќе од сето тоа, да го прифати минатото и да продолжи понатаму на најздрав можен начин. Кога се обновува поредокот во овие системи, се обновува и мирот и животната шема.” (Бучер, 2022)

МЕТОДОТ НА КОНСТЕЛАЦИЈА

Пред започнувањето на констелацијата, вообичаено е фасилитаторот и клиентот да разменат информација, каде клиентот дава информација за семејството и поставува прашање кое сака да го разгледа. Понекогаш малку информација се дава на почетокот од констелацијата, но тој процес се случува за време за констелацијата. “Хелингер (основачот на терапијата) вели дека дозволени се само три реченици за објаснување. Се друго е наменето да го збуни фасилитаторот” тврди Либермастер (Либермајстер, 2006, лок 2431). Нареден чекор е да се идентификува проблемот, кој важно е да биде јасно идентификуван.

СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ

Клиентот Наташа, 41, го идентификува својот проблем во вид на прашање-зошто врските ми се повторуваат, и кој аспект од нив е проблематичен. Сакам да го видам.

Тука и лежи хипотезата на овај труд- дали семејните констелации ќе дадат одговор на прашањата на клиентот?.

Традиционално, констелацијата се поставува лесно, клиентот избира репрезентативци за членовите на семејството. Се започнува од најважниот член во семејството, вообичаено мажот, кој се смета дека го обезбедува и заштитува семејството. Понекогаш може да се случи и промена, семејството да смета дека најважна е жената, бидејќи таа, традиционално, се грижи за здравјето на членовите на семејството.

Наташа ги постави своите родители на одалеченост, но свртени лице в лице. Кога репрезентативците во констелацијата ќе бидат свртени лице в лице, во констелации, тоа означува дека се важни еден за друг. На средината, помеѓу родителите Наташа го постави својот брат, кој го дефинира како личност со нарцисоидно ментално растројство. Бучер објаснува дека ваквата поставеност

на репрезентативците, означува дека во врската помеѓу партнерите стои детето, односно детето се меша во врската на родителите и со тоа ја попречува. Во констелација, ваквата поставеност означува дека одговорноста која ја имаат родителите, како партнери и единствени одговорни за својата врска, не ја преземваат, туку предале дел од својата одговорност на својот син, кој се навикнал да ја носи оваа одговорност.

Бучер објаснува дека, во констелациите, секој пар има 50% одговорност за својата врска. Но, понекогаш децата толку многу ги сакаат родителите, што мислат дека можат да направат чуда со своето магично мислење. Преземваат одговорност што не е нивна, примерно ги слушаат родителите, ја вршат нивната работа дома, се грижат за децата итн. На ваков начин, децата стануваат родители на своите родители. Во констелации, ова се нарекува децата стануваат големи, а родителите мали, односно си ги менуваат местата. Бучер додава “Кога се трудиме да се грижиме за нашите родители, од идејата дека знаеме подобро, стануваме арогантни. Го рушиме поредокот на хиераргијата и се заплеткуваме во нивните судбини.” (Бучер, 2022). Ваквото нарушување на принципот на хиерахија всушност и го разболи братот на Наташа.

Родителите на Наташа се далеку, не можат да се потпрат еден на друг, бидејќи синот тоа го попречува, но свртеноста еден кон друг, во терапискиот пристап укажува на потреба за другиот партнер. Наташа својот репрезентативец го поставува на средината, исто така, но е свртен со грб со репрезентативецот со братот. Репрезентативците иако се свртени со грб, сепак нивните грбови се потпираат. Ваквата поставеност на репрезентативците, објаснува Бучер, во констелациите укажува на проблематичен однос помеѓу братот и сестрата и желба да се игнорираат еден со друг, односно да не се гледаат, но и на желбата на Наташа да го игнорира своето семејство.

Репрезентативецот на партнерот на Наташа, Наташа го постави лице в лице со себе.

Нареден чекор е да фасилитаторот ги праша репрезентативците како се чувствуваат. Либермастер тврди “фасилитаторот оди од репрезентативец кон репрезентативец (откога се стекна со свој впечаток за семејството) и го прашува секој еден, како се чувствува во позицијата во која е поставен и дали е свесен за некои телесни сензации или чувства во однос на другите членови од семејството. Овај фидбек е ефективен, затоа што секој репрезентативец е поврзан со енергетското поле на семејниот систем” (Либермајстер, 2006, лок 2494). Фасилитаторот е заинтересиран за позицијата на членот на семејството, а не неговата личност.

(Бидејќи самиот пристап користи репрезентативци за членовите на семејството, во понатамошниот текст се користи само членот на семејството, а се подразбира дека станува збор за репрезентативци)

Прв одговори партнерот на Наташа, кој се изјасна дека се чувствува неверојатно доминантен врз неа. Во констелации, чувствата на репрезентативците се сметаат за чувства на личноста која ја репрезентираат. Редовна појава во констелации е самата личност да ги препознае своите несвесни мисли во својот репрезентативец. Наташа се изјасна дека чувствува недоволно храброст да се искажи како се чувствува, и што сака да превземе во иднина, бидејќи не очекува да биде прифатено од страна на партнерот. Братот се изјасни дека се чувствува инфериорно, отфрлено, но дека не го засега. Родителите пак објаснија дека се чувствуваат пријатно на позицијата на која се, иако постои видлива дистанца помеѓу

нив. Фасилитаторот им дава слобода да се преместат од позицијата во која се. Оваа тактика е нормална за фасилитаторот, бидејќи слободата која фасилитаторот им ја дава на репрезентативците брзо и ефективно ќе ја покаже семејната динамика, семејните улоги, како и чувствата, желбите и потребите на секој еден член од семејството. Прва се изјаснува Наташа, која вели дека се чувствува вознемирена, не многу ја засега нејзиното оригинално семејство, и дека единствено важен е само партнерот, дури дека и не слушала што зборуваат, но кога тие започнаа да зборуваат чувствува немир. Оваа нејзина постапка ја одредува нејзината позиција во семејството, како и нејзините чувства кон него. Констелациите даваат брз увид на динамиката на членовите на семејството, односот помеѓу нив, како и на семејната функционалност преку позиционирањето на нивните членови во морфичкото поле. Морфичкото поле не е тема на оваа дискусија.

Партнерот на Наташа објасни дека чувствува силна желба да Наташа гледа само во него. Со раце и ја зеде главата и ликот и го сврти кон неа, без да и даде можност да гледа во која било насока, освен во него. Објасни дека се чувствува доминантен и агресивен кон неа. Наташа пак објасни дека нема доволно храброст да ги изрази нејзините потреби и дека нема храброст да го гледа в очи. Позиционирањето, како и чувствата на репрезентативците, и начинот на кој ги објаснуваат семејните улоги, во констелации, ја објаснува динамиката на врската помага Наташа и партнерот.

Фасилитаторот ги преместува репрезентативците, каде го поставува оригиналното семејство на едната страна, мајката, таткото и братот поставени еден до друг, а до нив Наташа и нејзиниот партнер. Наташа се изјасни дека се чувствува подобро. Не ја чувствува вознемиреноста, но кажа дека ја чувствува вознемиреноста само кога ги слуша членовите од семејството, но дека се концентрира на партнерот, и дека ги занемари нив, односно толку силно се концентрира на партнерот, што не мисли на своето семејство, но тогаш анксиозноста поминува. Бучер не учи дека ваквата поставеност на репрезентативците се толкува како одредување на внатрешната состојба на клиентот. Наташа преку ваквата поставеност на репрезентативците, укажува на тоа дека оригиналното семејство во неа поттикнува анксиозност. За таа анксиозност да исчезне, Наташа наоѓа партнер, на кој толку силно се фокусира, што заборава на своето оригинално семејство и односот со истото. Кога заборава на своето семејство и проблемите кои ги има со него, таа се изолира, односно се исклучува од семејството. Не го решава проблемот со семејството, туку едноставно ги исклучува своите родители и братот, од својот внатрешен и надворешен свет.

Партнерот се изјаснува дека на оваа позиција, подалку од оригиналното семејство, а Наташа блиску до своето семејство, не може да се чувствува дека е доминантен, и дека доминацијата му е важна. Бучер објаснува дека ваквата поставеност на репрезентативците, во констелации означува дека Наташа со близината до семејството стекнува сила, а излоацијата од него ја прави податлива на лица кои сакаат да ја манипулираат и контролираат. Партнерот ја преместува Наташа и ја става свртена лице в лице со него и ја држи главата, свртена кон себе. Наташа пак, се уште нема храброст да го гледа партнерот в очи.

Фасилитаторот одново ги преместува, со што ги поделува на една страна мајката, таткото и братот, а на другата страна Наташа и партнерот, бидејќи таа е природната тенденција на констелацијата, со цел поделеноста да стане впечатлива и за клиентот и им дава слобода да самостојно се преместат. Одново, мајката и

таткото се оделени, а на средина е братот. Фасилитаторот ги преместува мајката и таткото заедно, еден до друг, а го сместува братот веднаш до нив. Сите членови на семејството гледаат на иста страна, мајката, таткото и братот гледаат во истата насока. Бучер објаснува дека во констелациите ова укажува на смрт во семејството, абортус или спонтан абортус. Кога фасилитаторот ја прашува Наташа дали знае нешто во врска со смрт, абортус или спонтан абортус во семејството, Наташа длабоко изнедадена кажува дека не знае. Истовремено, мајката ја наведнува главата кон земјата, односно гледа во смртта, кое укажува на абортус. Оваа позиција, во констелациите, гледањето на репрезентативците во земјата укажува на смрт во семејството, која семејството нема пронајдено емотивен капацитет да ја надмине и болката останува се уште присутна во семејниот систем, односно семејството гледа во смртта. Мајката, од некоја причина, немала можност да жали за смртта на ова дете и останува на тоа место. Бидејќи е тајна во семејството, го разорува семејството. Во констелации, основна причина за заплеткување се смета тајната, се она за кое во семејството се зборува, не е причина за заплеткување.

Во овај момент Наташа се изјаснува дека веќе го загуби интересот за партнерот и дека сега од кога се намести семејството во оваа позиција сака да ги гледа, особено мајката. За клиентот стана "бледило", исчезна веќе желбата за партнерот. Посака да се премести кон своето оригинално семејство и така и направи. Се премести до мајката, а партнерот остана сам. Чувствува дека мајката има многу работи, кои треба да и ги кажи. Партнерот, пак, искажа дека чувствува желба да ја премести Наташа од семејството, бидејќи нејзиното внимание се премести кон семејството и посака да направи нив да ги снеса, да не и се во види. Посака и да ја изолира, за да може да доминира. Но, партнерот кога ја виде Наташа соединета со семејството, разбра дека таа дава отпор, односно дека не сака да замине со него, а додаде и дека тоа му создава агресија. Бучер објаснува дека ваквата позиција на репрезентативците, укажува дека кај Наташа основна пречка за солидна комуникација со родителите е нивниот однос кој го имаат со нејзиниот брат. Кога родителите се блиску до неа, таа губи интерес за се друго и се фокусира на нив, пријатно и е во своето семејство, но заради нејзиниот брат се чувствува дека е исклучена. Бидејќи нејзиниот брат не преземва никакви чекори за да ја исклучи од семејството, туку едноставно се позиционира помеѓу своите родители, место за кое смета дека му следува, станува јасно дека заради нејзината перспектива на семејството, Наташа самата себе си се исклучува од семејството. За да се случи промена во нас, треба да се случи промена на перспективата со која ги гледаме родителите е една од основните постулати на оваа терапија.

Мајката се преместува до братот, каде одново мајката и таткото се оделени, а братот е на средина. Таткото не сака да ја промени позицијата, задоволен е од оваа поставеност. На братот му е добро, кога мајка му е до него.

Фасилитаторот и предлага на Наташа да се премести до семејството, во позиција во која таа ќе ја избери. Наташа одговара дека не сака веќе да се премести до семејството, бидејќи многу ја повреди начинот на кој мајка и се премести далеку од неа, до братот. Искуството го опиша како болно. За партнерот клиентот се изјасни дека веќе го заборави.

Наташа ја заврши констелацијата далеку и од семејството, далеку и од партнерот, без желба да се придвижи ниту кон семејството, ниту кон партнерот.

Мајката изгуби дете. Ова останува тајна и за ова не се зборува, а она за кое не се зборува преставува заплеткување во семејството. Кристина Бучер го разгледува

заплеткувањето како “Кога еден или повеќе поредоци ќе се нарушат, заплеткување настанува во семејниот систем и тоа влијае на судбините на невини членови на семејството. Заплеткувањето започнува со исклучување на член на семејството, и се случува за да се врати поредокот во семејството, за да се балансира системот кој веќе не е во баланс, за одново да се припаѓа. Причини за заплеткување, во семејните консталации се сметаат:рана смрт на дете, родител, баба/дедо, исклучување во вид на црна овца, посвојување, мртво родени деца, спонтани абортуси, посвојување, убиство, самоубиство, пролонгирана хоспитализација, исклучување на самиот себе, семејни тајни, нечесно заработени пари, ропство, претходни важни интимни врски, парентификација и емотивен инцест.”

Мајката на Наташа абортира дете. Ова е заплеткување. Тајна е, па не знаеме, но ова е уште едно заплеткување. Во семејството има многу тајни. Комуникацијата е на ниско ниво, а тоа обично е комуникација која има јазик на зајадување, навреди, пасивна агресија. Мајката немала време или одбила да се соочи со болката за изгубеното дете. Таа болка ја носи се уште. Со тоа, таа станува емотивно недостапна за своите деца. Таткото покажува индиферентност кон оваа тема. Родителите на Наташа се заглавени во траума. Не можат и не ја процесирале оваа траума, тоа ги прави емотивно недостапни за двете деца. Братот на Наташа, првото дете, според познатата хронологија на семејството, се труди да земе дел од овај товар на родителите. Според поставеноста на репрезентативците, ја преземва одговорноста за родителите, и со нив го носи товарот на траумата. Сака да биде видлив за своите родители. Затоа, братот на Наташа станува голем, а тие остануваат мали. Тој се навикнал да добива внимание на таков начин, со тоа што тој ќе е голем, а тие мали, со тоа што тој ќе е одговорен за траумата, за случувањата, а тие нема да се. Се додека ја носи одговорноста за случувањата, тој е виден, добива внимание, може да биде жив. На ваков начин родителите ја избегнуваат одговорноста да бидат присутни родители, кои емотивно се достапни за децата и присутни во нивните животи. Според гледиштето на братот, се е подобро од емотивната празнина на родителите, од нивната индиферентност и нивната емотивна ладност. Но, не разбира дека на таков начин, и тој останува заглавен во траума. На овај начин братот се разболил.

Наташа е заплеткана со абортираното дете, се идентификува со него. Нејзините емотивни реакции се посебно силни, кога мајката гледа во земјата, односно во смртта. Детето е исклучено од семејството, затоа и Наташа го наоѓа секој начин да самата се исклучи од семејството. Емотивната празнина на родителите, нивната недостапност ја натерале да таа самата се обвинува што не добива љубов и внимание од нив, и смета дека заслужува да биде исклучена. Не разбира дека нејзините родители се заплеткани во траума и од таа причина не се достапни за неа, тоа нема никаква врска со неа. А, со заедно со нив во траумата е заглавен и братот. Така, Наташа наоѓа нов начин да се заплетка самата во траума, а со неа и наредните генерации.

Од информации, дадени од неа знаеме дека заради недостапноста на родителите, братот бил најчесто тука, кој се грижел за неа, односно братот ја преземва одговорноста на родителите. Родителската фигура која ја има Наташа е онаа на братот, затоа и бира партнери кои се со сличен карактер на братот.

Наташа ги исклучува во целост родителите, а заедно со нив и братот. Кога нешто отфрламе, тоа се појавува во сите настани и наши врски, за да се стекнеме со шанса да го прифатиме. Кога ги отфрла родителите, Наташа ги отфрла и

партнерите. Заглавена е во конфликтот да биде прифатена од нив, бидејќи тоа е од животното прашање за секој еден, и многу болно искуство за било кого. Но, кога се приближува кон нив, анксиозноста се поттикнува. За да ја прекине анксиозноста, го прекинува контактот со нив, емотивно или физички и наоѓа партнер, на кој силно се фокусира, со цел да ја намали анксиозноста. Она што Наташа не го гледа е дека партнерот е сепак избор на фамилијарното несвесно, односно е сличен на родителската фигура на Наташа, нејзиниот брат.

ЗАКЛУЧОК

Бучер тврди “Кога сме целосни, ние сме во состојба да прифатиме кои сме ние, такви какви што сме. Ова прифаќање доаѓа кога ќе ги прифатиме нашите родители, кои ни дале живот. Секој пат кога дете доаѓа на овај свет, нов семеен систем се создава. Системите се во односи помеѓу себе и ова е она што го нарекуваме семејство. Зошто родителите се толку важни? Бидејќи тие ни дале живот, а нема поголем подарок од животот. Фундаментално за промената да се случи во нас е да го промениме начинот на кој гледаме на нашите родители. Кога ги интегрираме нашите родители во нашите срца, во нас, ние стануваме целосни. Не е важно, дали мајката не напуштила или таткото е починат, природниот закон не се грижи за таа работа. Тие ни дале живот. Најдобро е да научиме да се сакаме себе си, преку сакањето на нашите родители. Кога ги прифаќаме нив кои се, се прифаќаме и самите себе си.” Бучер продолжува “не постои начин да ги негираме нашите родители, без да се негираме самите себе си. Сепак сме, 50% од нашите татковци и 50% од нашите мајки. Кога ги негираме, критикуваме, бараме или сме во конфликт со еден од нив, или со давата родители, ние исто така се негираме, критикуваме, бараме од себе си, или живееме во конфликт со себе си. Затоа, кога ги разгледуваме проблемите кои ги имаме сега, најдобро е да изградиме нова слика за нашите родители, слика без осуда или барање.” (Бучер, 2022, лок.83).

Либермајстер тврди “основен дел од овај принцип е разбирањето дека било што (или кој) да го отфрлиме, останува силен се додека го отфрламе. Ова е затоа што самиот чин на отфрлање му дава сила над нас, му дава енергија да не гони.” (Либермајстер, 2006, лок 516)

Па, нели, и основниот принцип на психотерапијата е точно тој, се што сме исклучиле, било кој аспект од личноста да сме го отфрлиле или нешто сме потиснале, треба да биде адресиран и разрешен, да биде прифатен. Бидејќи, само преку прифаќањето доаѓа интеграцијата, само преку прифаќањето сме цели и целосни, без недостатоци и дупки, кои сакаме да ги пополниме од надворешната средина. Кога се прифаќаме себе си такви какви што сме, семејствата такви какви што се, и ситуациите во кои се наоѓаме и сме благодарни за нив, тогаш сме го пронашле нашиот остров на радост, тогаш сме станале цели и целосни.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Berna Konkoly Thege, Carla Petroll, Carlos Rivas, Salome Scholtens. (2021) The effectiveness of Familial Constellation Therapy in Improving Mental Health: A systematic review. National Library of Medicine. National Center for Biotechnology Information. June 2021
2. Christina Bucher. (2022) Heal the presence of the past. KINDLE addition
3. Francesca Mason Boring. (2018) Familial and Systematic Constellations. In a company of good people. KINDLE sample addition.
4. Jakob Robert Shnaider. (2020) Familial Constellations. Basic Principles and Procedures. KINDLE верзија. Karl Auer.
5. Netra Chou. (2022) Systematic Familial Constellation. Core Principles and training practices. KINDLE addition. Systematic awakening publishing.
6. Svagito Libermaister. (2006) Roots of love. Understanding the ties that bind us and the path of freedom. Perfect Publishers LTD, England,
7. Берна Терг, Карла пертол, Карлос Ривас, Шолтенс Саломе. (2021) Ефективноста на Семејните Консталации во подобрувањето на менталното здравје. Системстски преглед. Националната лабораторија за Медицина. Национален Центар за Биотехнолошка Информација.
8. Кристина Бучер. (2022) Излечи ја сегашноста од минатото. KINDLE верзија
9. Нетра Чиу. (2022) Системски Семејни Консталации: Основни принципи и терапевтски практики. . KINDLE addition. Систематик Авекеинг Публикација.
10. Свагито Либермастер. (2006) Корени на љубовта. Разбирање на врските кои не врзуваат и патот на ослободување од нив. Перфект Публикација, Англија,
11. Франческа Масон Боринг. (2018) Семејни и системски Консталации. Во друштво на добри луѓе. KINDLE примерна публикација.
12. Џекоб Роберт Шнајдер. (2020) Семејни Консталации: Основни Принципи и Процедури. . KINDLE addition. Karl Auer.

Марина Томска

Република Северна Македонија

КЛАСИЧНОТО И ОПЕРАНТНОТО УСЛОВУВАЊЕ КАКО СРЕДСТВО ЗА МЕНАЏМЕНТ ВО УЧИЛНИЦАТА

Апстракт: Овај труд има за цел да ја истакне моќта на класичното и оперантното условување, во примената на наставата, кај деца од 5-11 годишна возраст. Опишува како со помош на употребата на класичното и оперантното условување, во училиницата лесно се воспоставува дисциплина, без потреба од надвикување или некои други негативни модели. Дополнително, ја поттикнува мотивацијата и продуктивноста на учениците, како и создава позитивна атмосфера, која е пријатна за работа. Зависно, од употребата на класичното и оперантното условување на наставникот, овај метод, може драстично да ја подобри тимската работа, критичкото размислување, соработката, меѓусебната толеранција, успехот во паралелката итн. Важно е да се напомене дека овај метод на работа е многу моќен, и наставникот може несвесно да ги поттикне предрасудите, стереотипите, негативната конкуренција, нетолеранцијата, дури и да инкорпорира меѓуврсничкото насилство.

Клучни зборови: класично условување, наставен процес, рана училишна возраст, метод за работа во училиница, позитивна работна атмосфера, подобрување на училишниот успех

CLASSICAL AND OPERANT CONDITIONING AS A MEAN OF CLASSROOM MANAGEMENT

Abstract: This paper has a purpose to outshine the power of the classical and operant conditioning, in a classroom, with children age 5-11. It describes how with the usage of the classical and operant conditioning, positive discipline is set in the classroom, without the need of any negative models to be set, like yelling or some other form of rigid punishment. Dependent how the teacher uses the classical and operant conditioning, this method can drastically improve the team work, critical thinking, cooperation between the classmates, build up tolerance, improve the grades in the class etc. It is important to be said, that this method is very powerful and the teacher is able, without even being aware of it, to raise prejudices, stereotypes, negative competition, intolerance, even to incorporate abuse.

Key words: classical and operant conditioning, teaching process, early school age, method for classroom management, positive working environment, improvement of the grades

ВОВЕД

Денешната училица е далеку различна од онаа пред некои дваесет години, каде авторитетот припаѓаше на наставникот, и само заради авторитетот можеше да се постигнат предвидените цели во наставната програма. Во денешен ден ова не е така. Со глобализацијата и експанизајата на социјалните мрежи, не се промени само содржината и суштината на светот околу нас, туку се променија и нашите работни места, како и начинот на кој ги извршуваме нашите работни улоги и пред се идејата за тоа како треба да изгледа наставен час. Децата во 2023 година веќе го немаат истото внимание како нивните претходни генерации, ако нешто не им се допаѓа навикнати се да брзо да престанат да ја регистрираат содржината. Променети се и приоритетите, животните цели, вредностите, начинот на реакција на општествените промени, променети се многу нешта. Затоа, илузорно е да очекуваме дека денешната младина ќе се едуцира и воспитува со методи од време кое тие не го носат во себе и не го разбираат.

Од друга страна пак, методот на класичното уловување е моќна техника, која во себе носи потенцијал на енормни промени. Гарантира демократски авторитет на наставникот, онаков каков што денешната училица го подразбира тоа. Во период од глобалното време, каде индивидуалните разлики се изјаснуваат и истакнуваат, каде секоја индивидуа го искажува своето мислење, каде чувствата се јавни, каде личноста е индивидуа, а незадоволството се искажува веднаш на социјалните мрежи, и тоа како е потребен демократски авторитет во училицата. Една од најважните карактеристики на наставникот станува способноста да се менаџираат овие индивидуални разлики, каде сепак ќе се даде простор на секое лице да се искаже, но тоа да не го загрози интегритетот на тимот, наставник и ученици. Дополнително, менаџирањето на појавата и зацврстувањето на индивидуалните разлики неминовно мора да биде пропратено со наставник со силна, но љубезна рака постојано ќе ја гради и надградува тимската работа, соработката и толеранцијата помеѓу тимот, наставник и ученик. Силната, но љубезна рака треба да одбере насока и во таа насока да го движи класот, каде љубезната рака на наставникот се грижи да секој член од тимот е почитуван, ислушан, прифатен и разбран, а силната рака создава атмосфера во која владее дисциплина, авторитет и ред, атмосфера во која правилата се почитуваат, и непочитувањето на правилата носи јасни и познати последици. Бидејќи редот гарантира мир.

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ЗАДАЧИ НА УЧЕЊЕТО

Рускиот психолог Иван Павлов го проучуваше дигестивниот систем на кучињата кога забележа интересен феномен: кучињата започнуваа да се лигаваат кога човекот задолжен за нивното хранење ќе влезеше во собата, иако се уште не ја добиле храната. Павлов сфати дека кучињата се лигават затоа што знаеа дека ќе бидат нахранети, кучињата започнаа да ја асоцираат храната со пристигнувањето на техничарите, која следеше кога тие ќе влезеа во собата. Павлов започна да го истражува овај феномен. Кучињата беа изложени на звук веднаш пред хранењето. Така, Павлов го идентификува основниот асоцијативен процес на учење наречен класично условување или учење кое се случува кога природен стимул (пр. звук) станува асоциран со друг стимул (пр.храна) и тоа природно предизвикува поведение од одреден вид. Неусловениот стимул е нешто (пр.храна) кое поттикнува природен одговор, додека неусловениот одговор се случува природно (пр. лигавењето) како реакција на неусловен стимул. Уловениот стимул е природен

стимул, кој презентира повеќекратно пред безусловниот стимул, предизвикува слична реакција како и безусловниот стимул.

Откога Павлов демонстрира дека учењето може да се случи преку асоцијатација, Павлов започна да ги проучува силата и честотата на уловувањето. Утврди дека после почетната фаза на уловување, кога уловениот стимул се презентира самостојно, однесувањето значајно опаѓа-кучињата се лигавеа на звукот се помалку и помалку, се додека однесувањето целосно не исчезна. Истребување на однесувањето де однесува на намалување на одговорот, кој се случува кога уловениот стимул се презентира често без безусловен стимул. Потоа, при крајот на првиот истребувачки период на условениот стимул кога кучињата веќе не се лигавеа, ефектите од условувањето целосно не исчезнаа. Павлов откри дека дури и по пауза, по повторно презентирање на звукот, кучињата одново започнаа да се лигават, но во многу помала доза од почетниот период. Зголемувањето на одговорот на условениот стимул, по пауза после истребувањето на условувањето е познато како спонтано закрепнување.

Павлов исто така истражуваше и со презентирање на нови стимули кои се слични, но не и идентични на оригиналните условени стимули. На пример, ако кучето беше условено да биде почешано пред да пристигне храната, стимулот беше променет во тоа да биде погален. Откри дека кучињата се лигават исто кога доживуваат сличен стимул, процес познат како генерализација. Генерализација се однесува на тенденцијата да се одговори на стимул кој е сличен на оригинално условениот стимул. Обратната страна на генерализацијата е дискриминација или тенденција да се одговори различно на стимули кои се слични, но не и идентични. Кучињата на Павлов брзо научија да се лигават на специфичен звук кој му претходеше на храната, но не и на слушањето на слични звуци кои никогаш не беа асоцирани со храна.

Во некои случаи, постоечкиот условен стимул може да служи како безусловен стимул, за создавање на нов условен стимул, процес познат како второстепено условување. Во истражувањето на Павлов, тој прво ги услови кучињата да се лигават на звукот, а потоа повеќекратно создаваше пар од нов условен стимул, црн квадрат презентира истовремено со звукот. Така откри дека кучињата се лигават и на гледката на црн квадрат, без истиот да е придружен со звукот.

Додека класичното условување не ули да асоцираме нови стимули со природни одговори (пр.страв) и личноста не учи ништо ново, туку туку своето постоечко поведение го презентира кон нов сигнал, оперантното условување е учење кое се однесува на последиците од некое однесување. Ова условување се однесува кога кучето ќе започне да се превртува бидејќи било пофалено во минатото.

Од друга страна пак, психологот Торндајк беше првиот научник кој систематично го проучи оперантното условување. Тој набљудуваше мачки кои беа ставени во мозаик кутија од кој тие се трудеа да избегаат. На почетокот мачките само гребеа без идеја како да избегаат. Но, потоа случајно го притиснаа копчето и ја отворија вратата, па за нивно изненадување беа наградени со риба. Секој нареден пат, мачките се побрзо и побрзо го учеа точниот одговор и со помалку труд ја отвораа вратата.

Набљудувајќи ги мачките Торндајк го разви законот на ефектот, кој трврди дека одговорот кој типично создава пријатен резултат во одредена ситуација веројатно ќе се случи пак, додека одговорот кој создава непријатен резултат мала е веројатноста дека ќе се случи пак.

Скинер проучуваше како животните го менуваат поведението преку награда и казна. И со тоа ја оформи терминологијата за оперантно учење. Скинер го користи терминот засилување за секој настан кој ја зголемува веројатноста да поведението се зголеми. Позитивно зголемување на поведението, или награда, го засилува одговорот со презентирањето на нешто пријатно после одговорот, додека негативното засилување на поведението го засилува поведението со намалување или отстранување на нешто непријатно.

Засилувањето, позитивно или негативно, го зајакнува поведението. Казната, од друга страна, се однесува на секој настан кој ја ослабува или ја редуција веројатноста поведението да се повтори. Позитивната казна го ослабува одговорот со презентирање на нешто непријатно после реакцијата, додека негативната казна го слабее одговорот со редуцирање или отстранување на нешто пријатно.

Ватсон и Скинер беа бихевиористи кои веруваа дека целоното учење може да се случи преку усповување, или дека асоциации и само асоциациите го влијаат процесот на учење. Сепак, иако класичното и оперантното условување играат клучна улога во учењето, тие се само еден дел од големата слика.

Еден тип на учење, кој не е повзан со условувањето, се случува кога наеднаш ќе најдеме решение на некој проблем, како идејата тукушто да ни дошла во главата. Овај вид на учење се вика спознавање, или брзо разбирање на некој проблем.

Додатно, идејата за латентно учење предлага дека животните, како и човекот можат да научат и преку искусување или набљудување. Обсервационото учење или моделирање е учење преку набљудување на нечие друго однесување или на примери блиски во средината.

Условувањето, како тип на учење, креира ментална патека каде две нешта се асоцираат и во мисловниот процес на личноста стануваат пар. Така да, доколку при појавата на еден предмет се појавува некоја друга реакција од друга страна, нашиот мозок ќе ги повзе тие нешта, а потоа ќе формира очекување да истиот стимул се случува секој пат. Примерно, појавата на птицата, доколку се појавува со песна при секое појавување, нашиот мозок ќе ги асоцира птицата и песната и ќе формира пар-птица и песна. Потоа, очекува да секој пат кога ќе ја види птицата, да ја слушне и песната. Се појавуваат различни реакции кај личноста, зависно од појавата и прекинувањето на слушање на птицата.

Др. Акисис Меј, Професор по Психологија на Весиен Универзитетот, тврди дека "оперантно условување е учење на врска помеѓу тоа што го правиме и колку успешно е, што успева, а што не."

Стивен Јорденс тврди "сакам да разберете дека класичното условување не се состои само во свирка и лигавење на кучињата. Класичното условување е насекаде околу нас, во текот на целото време. Едно од местата каде се користи многу често е маркетингот" (Џорденс)

Др. Акисис Меј, Професор по Психологија на Весиен Универзитетот, тврди дека "зборовите позитивно и негативно, (засилување и казна) во овај контекст се однесуваат на тоа, дали додаваме нешто за да влијаеме на тоа однесување, или земваме нешто...Засилувањето е последица, кое резултира, во просек, со зголемување на однесувањето во одредена ситуација, а под позитивно засилување се мисли додавање кое го зголемува однесувањето. Негативното засилување се однесува на зголемување на однесувањето, преку отстранување или запирање на нешто кое пречи...Казната се разгледува како последица која резултира, со цел

намалување на некое однесување. Под позитивна казна се мисли на последици, каде се додава стимул кој пречи, додека негативна казна е намалување на однесување преку отстранување или запирање на посакуван стимул.”

ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И ЗАДАЧИ НА ПОЗИТИВНАТА ДИСЦИПЛИНА

Позитивната дисциплина се заснова на идејата дека секојдневните предизвици со кои се соочуваат наставниците и учениците, можат да се решат преку мотивирање на учениците и создавање на позитивна атмосфера во училиницата, каде индивидуалните разлики се почитуваат и охрабруваат. Позитивната дисциплина е “ за разбирањето на децата и верувањата кои го мотивираат негативното однесување. Се залага за третман на децата и наставниците со достоинство, почит и верба во нивните способности, тврди Џејн Нелсен и други во делото “ Позитивна дисциплина: Водич за наставници од А-Ш” (Нелсен, 1996,лок 191).

Позитивната дисциплина во училиницата гарантира основен принципи: охрабрување.во себе содржи методи и техники, кои поттикнуваат соработка, мотивација, насоченост на учениците, во атмосфера, каде владее почита кон сличностите и разликите кон другиот.

Нелсен и другите тврдат дека “ луѓето се справуваат подобро, кога се чувствуваат подобро. Тема од Позитивната дисциплина е тврдењето дека дете со негативно однесување е дете кое е обесхрабено. Охрабрувањето е камен темелник на Позитивната Дисциплина. Кога личноста се чувствува охрабрено, може да скокне и предуд згради-метафорички кажано-. ... Не се пречките, грешките или недостатоците она кое крајно ќе ја обликува личноста, туку начинот на кој личноста ќе реагира на тие предизвици. Но, сепак најважната состојка во образувањето на личноста се ставовите кои личноста ќе ги стекни и вештините кои ги има научено преку охрабрувањето.”(Нелсен, 1996,лок 191). Нелсен и другите продолжуваат “ Во ова време, толку многу наставници се обесхрабени и веруваат дека не можат да направат ништо, да променат ништо. Тврдат дека “ родителите ја вршат својата должност, доколку учениците повеќе почитуваат или пак се грижат за она што го учат, доколку администрацијата ги подржи (стручна служба), или пак доколку повеќе време предаваат, отколку да дисциплинираат, доколку само...овие наставници веруваат дека немаат никаков одговор или способност (забележи дека заедно овие зборови укажуваат на зборот одговорност- способност да се одговори) бидејќи се заглавени во своите проблеми. Ова ја исцрпува нивната енергија. Тешко е да недостига храброст и енергија, кога сме фокусирани на тоа што можеме да направиме. Секој наставник има влијание помеѓу четирите зида на својата училиница. Во моментот кога ќе се затвори вратата, секој наставник може да направи разлика, дури и во времетраење од 45 минути.”(Нелсен, 1996, лок 299). Нелсен и другите дополнуваат “ соработката ги охрабрува сите. Учениците во училиницата учат да соработуваат, да си помагаат едни со други и заедно да бараат решенија на предизвиците. Пофалбата и охрабрувањето се различни. Пофалба му се одава на онај кој успева. Охрабрувањето е безусловно, бидејќи прифаќа и подржува, без разлика на резултатот на ученикот, кој е охрабрен за својот труд.”(Нелсен, 1996,лок 306). Дополнително, кон учениците, наставникот може да се обраќа и наначин кој ги верификува и нивните чувства, особено во случај, кога преживеале разочарување или неуспех, каде притоа и ги охрабрува да продолжат да се справуваат со предизвиците.

Позитивната дисциплина може да се креира во училницата, кога наставникот, според Нелсен и другите “ ги подучуваат и моделираат многуте аспекти на позитивната дисциплина, како соработка, взамена почит, љубезност и цврстина, понуда на избори на учениците во задачите каде е потребно да тие одлучуваат, вреднување на луѓето, какви што се, додека им се помага на учениците да развијат вештини и ставови, кои ќе го олеснат нивниот развој.” Дополнително, Нелсен и другите продолжуваат “невербалната комуникација може да биде неверојатно охрабрувачка”. Исто така, наставникот може да открие во што ученикот е добар или ужива да прави и да го охрабри. Охрабрување може да се дава и за трудот кој ученикот го прави. Позитивната дисциплина се заснова на идејата дека учениците креираат негативно однесување, бидејќи им недостига чувство на значајност и припаѓање.

СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ

Истражувањето се спроведе во период од девет месеци, во учебната 2022/23 година, од септември 2022 до мај 2023, во с. Грешница, Битола. Испитаниците не се запознати дека се опсервирани. Во текот на целото истражување, се спроведуваат принципите, методите и техниките на позитивната дисциплина. Учениците кои во себе носеа чувство дека не припаѓаат и дека не се значајни, беа најмногу изложени на влијанието на позитивната дисциплина.

Алан Казадин, Професор по Психологија и Детска Психијатрија при Јеил Универзитетот советува “првиот чекор е да селектираме кое однесување сакаме да го развиеме и јасно да го дефинираме. Потоа, почнуваме да охрабруваме мали поведенија, со голем ентузијазам. Повторуваме неколкукратно”. Примерно, при ученик кој никогаш не носи домашна работа, наставникот избира да го промени неговото однесување. При носењето на домашна работа, која содржи дури и два збора, наставникот јасно и гласно го охрабрува ова поведење. Според Казадин, важно е, наставникот да се однесува како тоа да е добро завршена задача. Наставникот го повторува ова поведење секој пат кога ученикот ќе донесе домашна задача. Овај метод, Казадин го нарекува обликување.

Наставникот на лист хартија, јавно, го плус(+) и минус (-) го евидентира онај дел кој сака да го промени, односно онај дел кој сака да го услови. Учениците се запознати за евиденцијата. Евиденцијата е јавна и непристрасна. Се спроведува според правила кои се јасни за сите и сите ученици се запознати со правилата и процесот на евиденција. Покрај стекнувањето на знакот (+) учениците се стекнуваат со пофалба и охрабрување, додека пак учениците кои се стекнуваат со знак (-) не се здобиваат со никакво дополнително внимание, освен редовното внимание на наставникот, кое учениците го добиваат секој час, односно ученикот не се стекнува со пофалба. Пофалбата се дава во два вида, првиот е браво, со ниска интонација на гласот и невербален заинтересиран говор. Вториот вид на пофалба се дава гласно, со висока интонација на гласот и заинтересиран невербален говор.

Наставникот на почетокот на часот, јавно ги запишува присутните на часот на лист хартија и повторува дека учениците се добиваат плус(+) и минус (-) за она кое сака да го услови при учениците. Во истражувањето се евиденираше дисциплината на часот, активноста на часот и извршувањето на домашните задачи, бидејќи учениците покажуваа потешкотии во овај дел од наставниот процес. Правилата се јасно искажани и секој ученик е запознат со процесот на

евиденција, и е свесен кое поведение се одобрува, а кое не, и која е последицата за поведение кое не се одобрува, односно се стекува со минус (-) и наградата за поведение кое се одобрува, односно се стекува со (+).

Наставникот евидентира во текот на целиот час. Добивањето на плус(+) и минус (-) е јавно, така да секој ученик станува свесен кое поведение се наградува со плус(+) и минус (-). Примерно, ученикот ја завршува дадената задача и јавно добива плус(+). Учениците ги поврзуваат стимулите со однесувањето, значи завршувањето на дадената задача, за време на наставниот час, носи награда. Наградата се однесува на позитивна добивка за ученикот, во вид на охрабрување, подобра оценка, но исто така и во јавна пофалба, кое самото по себе носи бенефити. Казадин тврди “пофалбата е позната на сите. Покажува дека даваме одобрување. Пофалбата не тера да се чувствуваме подобро. Се смееме. Со здоволство ја слушаме. “Постапката се повторува за секој дел од наставниот процес, кој наставникот го условува во моментот. Подобро е да се започне само со еден мал дел од поведението кое наставникот сака да го промени. Алан Казадин советува да самото условување за промена на поведението се изврши со систематски, дефинирани чекори. Пред се го идентификуваме поведението кое сакаме да го промениме. Казадин тврди” првиот дел се однесува на тоа, што можеме да направиме пред да се појави поведението. Другиот дел е самото поведение и што ќе направиме за да го добиеме поведението кое го посакуваме. Третиот дел е последицата, односно што правиме од кога ќе се појави однесувањето.”

Дополнително, за време на истражувањето, со првото стекнување на поединец со знак минус (-), друг поединец кој паралелно на поведението на првиот ученик, се здобива со знак плус(+), односно добива пофалба за своето беспрекорно однесување. Според опсервацијата, за кратко време потоа, остатокот од паралелката се придржува кон зададената задача, и очекува пофалба за своето беспрекорно поведение исто така, и се труди да ја избегне казната. Така да, ученикот кој бил казнет, со здобивање на знак (-) се засрамува и се труди да го избегне овај стимул секој еден нареден пат. Паралелката исто така, помни дека за тоа поведение се добива минус (-) и се труди секој еден нареден пат да го избегне однесувањето кое води до минус (-) и на секој еден начин го насочува своето однесување кон поведение кое кое води до плус (+).

Наодот од истражувањето покажува дека, во првиот момент кога започнува класичното и оперантно условување, учениците започнуваат да покажуваат незадоволство. Станува јасно дека методот не им дозволува да се мрзливи и да не работат на час. Потребни беа околу двадесет минути од првиот наставен час, за учениците го разберат правилото(условувањето) и да започнат да го применуваат, а некаде по вториот или третиот наставен час, правилото, односно условувањето да се нормализира.

Кратко потоа се забележува дека учениците носат редовно домашни задачи. Според опсервацијата, она на што најмногу влијае е охрабрувањето и пофалбата на децата кои ја подготвиле домашната задача, наспроти оние кои не ја подготвиле и не се стекнуваат со никакво дополнително внимание. Децата кои започнуваат да носат редовно домашни задачи, се охрабрувани со стимулот браво, искажан гласно, каде јавно се посочува нивната добро завршена работа. Децата кои не ги подготвиле домашните задачи, добиваат минус (-) во евиденцијата, и не им се дава никакво дополнително внимание.

На крајот од учебната 2022/23 година, не сите деца носеа редовно дополнителни задали, без никакво пропуштање во правење на истото. Но, се зголеми редовноста во подготвувањето на истата. Учениците кои редовно не ги приготвуваа своите домашни задачи, станаа поредовни во подготвувањето на истите. Учениците кои само понекогаш ги поготвуваа домашните задачи, станаа поредовни во истите. Сето ова резултираше со зголемување на самодовербата и афирмирање на посилен и постабилен себе концепт, каде децата започнаа да се гледаат себе си во се попозитивно светло, каде промената се забележуваше повеќе, кај оние ученици, кои ги правеа задачите поредовно, бидејќи тие беа изложени на почест охрабрувачки стимул и јавно наградување во вид на плус (+).

Со примената на позитивната дисциплина и класичното и оперантото условување, промена се забележа и во активноста на часот, каде истата се зголеми и предизвика интерес и задоволство кај децата. Во текот на учебната година не се појавија проблеми во дисциплината, односно секој ученик се однесуваше соодветно со зададените правила во средината, односно во училницата. Атмосферата на часот, стана пријатна и желбата за работа нагло се зголеми, како и интересот кон предаваните училишни предмети. Учениците за време на истражувањето беа охрабрувани да соработуваат и да градат култура на меѓусебна толеранција, почит и љубов кон другиот. Соработката, толеранцијата, почитта и љубовта кон другиот се зголемија, кое дополнително ја засили мотивацијата за работа кај децата. За ова добиваа поголемо охрабрување и јавна награда, кое пак одново ја засили самодовербата, позитивниот себе концепт, ја зголеми соработката и толеранцијата итн.

Според опсервацијата, се појави и друг ефект. Учениците беа охрабрувани да ги следат правилата на тимот, и добиваа награда во вид на плус (+) и казна во вид на минус (-). Со тоа се зголеми и бројот на непотребни постапки, за кои се добива плус(+), примерно редовното и често прашање “дали може да го подадам моливот на другарчето?”, со цел да се зголеми бројот на добиени знаци плус (+), за време на еден час, а со тоа и позитивното чувство на добиена награда и пријатни чувства.

Според Јеил Унивезитетот, редовната употреба на овај метод, нема штетни последици за никого. Од друга страна, ја зголемува работната навика, редовноста во исполнувањето на обврските и ги учи учениците и на примената на граници, одговорно и дисциплинирано поведење. Води до редовно и исполнително поведење и ја засилува позитивната конкуренција, но пред се истакнува и појавата на следење на опши правила на една група и доминира интересот да групата, односно учениците ги запазат тие правила, бидејќи секој еден е дел од групата, бидејќи сите деца се прифатени. Методот се однесува на сите ученици и не прави исклучок за никого.

Ваквиот тип на настава гради личности, кои имаат здрава структура на личноста, каде подоцна примената и употребата на лични граници нема на им биде туѓа. Ученикот на забавен начин, преку игра, ја зголемува својата самодоверба и гради позитивен концепт за себе, додека испитува пријатни чувства за себе и за околината. Употребата на класично и оперантно условување во наставата, во вид на позитивна дисциплина, го засилува чувството на заедница, а потоа инкорпорира дух на соработка, почит и толеранција. Од друга страна, гради и позитивна конкуренција помеѓу членовите на тимот, каде желбата за истакнување на својата индивидуалност се зголемува и личната победа е сепак важна. Ова резултира со подобрување на школскиот успех.

Класичното и оперантно условување и позитивната дисциплина, гради позитивната работна атмосфера, каде проблематичното однесување на попроблематични ученици се намалува, до значително исчезнува.

ЗАКЛУЧОК

Условувањето, како тип на учење, креира ментална патека каде две нешта се асоцираат и во мисловниот процес на личноста стануваат пар. Така да, доколку при појавата на еден предмет се појавува некоја друга реакција од друга страна, нашиот мозок ќе ги повзе тие нешта, а потоа ќе формира очекување да истиот стимул се случува секој пат. Ова се нарекува класично условување. Од друга страна, за тоа како ќе се формира однесувањето и на кој начин стимулот ќе дејствува врз личноста, важно е добивањето на награда или казна за тоа однесување. Стимулот може да го засили или ослабне тоа поведење. Засилувањето, позитивно или негативно, го зајакнува поведението. Казната, од друга страна, се однесува на секој настан кој ја ослабува или ја редуција веројатноста поведението да се повтори. Позитивната казна го ослабува одговорот со презентирање на нешто непријатно после реакцијата, додека негативната казна го слабеет одговорот со редуцирање или остстранување на нешто пријатно.

Кога овие идеи ќе се приложат во вообичаениот наставен план и програм, како средство за позитивна дисциплина, се добиваат позитивни резултати. Доколку, наставникот е подготвен и има желба, да ја зголеми мотивацијата во неговата училница, класичното и оперантното условување, можат да го помогнат тој процес. Кога учениците се чувствуваат охрабрени, тие го зголемуваат својот труд. Дополнително, кога учениците добиваат јавна пофалба, за својата работа, при секој направен труд, тие ја очекуваат таа награда. Очекувањето за наградата, ја зголемува сатисфакцијата во работата, самодовербата и позитивната слика за себе и ги подобрува односите со средината. Во училницата владее атмосфера на соработка, каде личности кои се сакаат себе си и средината, наоѓаат иновативни реченија, како да се соочат со секојдневните предизвици во наставата.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Introduction into Psychology. New Bulgarian University.
1. Вовед во Психологија. Нов Бугарски Универзитет.
2. Certification on Create Behavioral Change. Weslyn University
3. Обука Креирај Бихевиорална Промена. Весилеан Универзитет
4. Certification on Everyday Parenting. ABC in raising children. Yale University
5. Обука Секојдневно Родителство. АБВ на воспитувањето на деца. Јеил Универзитет
6. Certification on Introduction into Psychology. Toronto University
7. Обука Вовед во Психологија. Торонто Универзитет
8. Jane Nelsen (1996) Linda Escobar. Ortolando Kate. Deborah Owen-Sohocki. Positive Discipline. Teacher's A-Z Guide. Three Rivers Press. New York.
9. Џејн Нелсен. Линда Ескобар. Ортоландо Кејт. Дебора Овен-Сохоки. (1996) Позитивна Дисциплина. Водич за наставници од А-Ш. Три Риверс Прес. Њу Јорк.
10. Jane Nelsen. Kelly Gfroerer. (2017) Positive Discipline. Tools for Teachers. Harmony Books. New York
11. Џејн Нелсен. Кели Грофер. (2017) Позитивна Дисциплина. Алатки за

наставници. Хармони Букс. Њу Јорк.

12. Jane Nelsen. Sheryl Erwin. Rosalin Ann Dauffy.(1998) Positive Discipline. The first three years. Harmony Books. New York
13. Џејн Нелсен. Шерил Ервин. Росалин Анн Дафи.(1998) Позитивна Дисциплина. Првите три години. Хармони Букс. Њу Јорк.

М-р Елизабета Куновска

Институт за социјална работа и социјална политика
Филозофски факултет – Скопје
Република Северна Македонија

ВАЖНОСТА НА ИНТЕРВЕНЦИИТЕ ВО РАНИОТ ДЕТСКИ РАЗВОЈ

Апстракт: Интервенциите во раниот детски развој нудат ретка можност да се инвестира во нешто кое е во исто време и исплатливо и праведно, исплатливо во смисла на тоа дека има можност на овој начин да се добие квалификувана и способна работна сила во иднина, а и праведно во смисла дека оваа интервенција дава најдобри резултати за децата кои живеат во неповолни услови и немаат соодветна стимулација. Најсоодветен начин за излез од кругот на сиромаштијата е токму инвестирањето во човечкиот капитал на населението.

Клучни зборови: ран детски развој, подготвеност за училиште, постигнување резултати, проширување капацитети, правичност

THE IMPORTANCE OF INTERVENTIONS IN EARLY CHILDHOOD DEVELOPMENT

Abstract: Early childhood interventions provide an exceptional opportunity to invest in something that is both cost-effective and reasonable, cost-effective in the sense that there is an opportunity to obtain a skilled and capable workforce in the future, and fair in the sense that this intervention gives the best results for children who live in unfavorable conditions and lack adequate stimulation. The most appropriate way to get out of the circle of poverty is precisely the investment in the human capital of the population.

Key words: Early Childhood Development, school readiness, achieving results, capacity building, equity

Периодот од раѓање на детето до поаѓање на училиште (од 0-6 години) се смета за исклучително важен период за секое дете.

Семејството е основната средина во која треба да се обезбедат оптимални услови за правилен раст и развој кој пак мора да се надополнува со квалитетно воспитание за правилен ран детски развој (РДР).

Анализите покажуваат дека квалитетното воспитание во периодот на раниот детски развој кај децата влијае врз развојот на критичкото мислење, самовербата, способноста за пресретнување на проблемите и капацитетот за воспитание на релации со останатите лица од околината.

Овозможување на правичен пристап на сите деца до установите за згрижување на деца, но и до другите форми на згрижување и воспитание на децата е еден од основните постулати кога станува збор за заштитата на децата. Недостигот од доволен број на установи за згрижување на децата преставува

проблем со кој се соочуваат родителите, особено заради воспоставување на рамнотежа помеѓу работните и семејните обврски.

Инвестициите во човечкиот развој играат клучна улога во економскиот успех на нацијата, во поглед на градење на способна и продуктивна работна сила како и во минимизирање на социјалните проблеми.

Научните докази упатуваат на фактот дека интервенцијата во раниот детски развој е многу поефективна отколку подоцнежните интервенции кои се преземаат за надминување на неинтервенирањето во раното детство, кое не може да се надомести во подоцнежниот живот.

Развивањето на вештини во раното детство ги воспоставува темелите за учење во текот на живот и успех на пазарот на трудот. Интервенциите во раното детство ги зајакнува способностите на децата за учење, соработката со другите, трпеливоста и развивање на други способности кои се основа за формалното учење и социјалната интеракција во училиштето и надвор од него.

Доцнењето во развојот на децата особено во периодот до 6 години е тешко да се надолни во текот на подоцнежниот живот поради сензибилниот период за формирање на мозокот. Невролошките истражувања покажуваат дека синапсите (врски помеѓу невроните на централниот нервен систем) се развиваат брзо во овој период, формирајќи основа за когнитивно и емоционално функционирање за целиот живот на детето. Соодветната исхрана и стимулација во првите 5 години од животот на детето играат клучна улога во процесот на формирање на мозокот и развојот, воглавно преку мултиплицирање на синапсите и процесот на миелинизација (процес на подобро и побрзо пренесување на информација помеѓу нервните клетки), што е важно за функционирање на централниот нервен систем. Следствено на тоа несоодветната исхрана и стимулација во првите години од животот може да доведе до сериозни нарушувања во развојот на мозокот.

Економистот и добитникот на Нобелова награда Џејмс Хекман смета дека овие програми не само што имаат докажана ефикасност, туку дека и интервенциите во РДР имаат повисок процент на повраток на вложените средства за разлика од програмите кои се наменети за постарите деца и возрасните. Економските анализи покажале дека стапките на повраток на вложените средства се помеѓу 4 и 8 долари за секој вложен долар.

Неинвестирањето во раниот детски развој чини многу и неможе да се компензира подоцна во текот на животот.

Интервенциите во РДР нудат ретка можност да се инвестира во нешто кое е во исто време и исплатливо и праведно, исплатливо во смисла на тоа дека има можност на овој начин да се добие квалификувана и способна работна сила во иднина, а и праведно во смисла дека оваа интервенција дава најдобри резултати за децата кои живеат во неповолни услови и немаат соодветна стимулација. Ова е најсоодветен начин за излез од кругот на сиромаштијата.

1. ИНТЕРВЕНЦИИ И ПРИДОБИВКИ ОД УЧЕСТВОТО НА ДЕЦАТА ВО ПРОГРАМИТЕ ЗА РДР

Интервенциите во РДР се директен резултат на влијанието кое го имаат врз децата за кои се наменети и може да се категоризираат според влијанието кое го имаат на три пошироки категории, иако треба да се напомене дека трите категории се меѓусебно поврзани и голем дел од интервенциите имаат влијание врз сите три категории:

Подобрување на подготвеноста на децата за поаѓање во училиште и следствено на тоа и подобрување на резултатите во образованието. Како пример можат да се наведат подобриот успех на тестовите, намаленото предвременно напуштање на училиштето или неуспех како и намалениот процент на деца кои ја повторуваат годината. Подготвеноста за поаѓање во училиште ја подобруваат извесен број на интервенции во РДР вклучувајќи ги оние кои се фокусираат на предучилишна писменост, исхрана и родителски вештини и знаење.

Подобрување на физичкото и психичкото здравје и намалување на користењето на услугите на системот за здравствена заштита. Иако не е изненадувачки тоа што програмите кои се однесуваат на исхраната, имунизацијата и хигиената даваат значителни здравствени придобивки, важно е да се споменат и други типови на интервенции во РДР кои имаат директно влијание врз здравјето на децата. Програмите кои ги зајакнуваат когнитивните и социо-емоционалните способности на децата исто така водат и кон помалку здравствени проблеми, делумно поради фактот што ја намалуваат веројатноста децата да развијат психосоматски заболувања, а делумно бидејќи ги водат децата кон донесувањето на одлуки од кои произлегуваат здравствени придобивки, како што е на пример зголемената употреба на безбедносни појаси и намалената употреба на цигари, алкохол, седативи и наркотици

Програмите за подобрување на когнитивните и социо-емоционалните способности на децата го градат и нивниот капацитет за самоконтрола на однесувањето и емоциите. Намалувањето на вклучување во високоризични активности на децата и младите, како на пример пушењето, ризичното сексуално однесување, користењето на психотропни супстанции и зависноста, како и криминалното и насилното однесување. Овие однесувања ги намалуваат шансите да се направи успешен премин во зрелоста и ги зголемуваат шансите за бројни негативни исходи, вклучувајќи ги болестите, невработеноста, адолесцентна бременост, сексуално преносливите болести, зависностите, затворските казни и социјалното исклучување.

Освен директното влијание на интервенциите во РДР врз децата, постојат и дополнителни можности за економски придобивки. Засега постои мал број на докази, иако тој број постојано се зголемува, кој укажува на тоа дека интервенциите кои обезбедуваат згрижувачка компонента за деца по прифатлива цена можат да им дадат можност мајките да се вработат (ова особено се однесува на мајки кои имаат повисок степен на образование). Еден од најголемите аргументи за инвестирање во раниот детски развој е влијанието на интервенција на способноста на децата да постигнат добри резултати во училиште. Од системски аспект, влијанието на интервенциите во раното детство има значајни импликации за образовниот систем и економската добросостојба на населението.

Децата чии основни потреби се задоволени во најраната возраст е извесно е дека ќе развијат вештини за успешен почеток на училиште како резултат на добрата подготовка. За разлика од нив, децата кои ќе го започнат образованието со неразвиени социјални, емоционални, физички и когнитивни способности се подложни на голем број проблеми кои го нарушуваат успехот во образовниот процес и во животот на децата. Еден таков пример може да бидат децата кои манифестираат агресивно однесување. Често овие деца не се прифатени од соучениците во првите години од образованието, се соочуваат со голем ризик за пониски училишни постигнувања, поголеми шанси за повторување на учебна

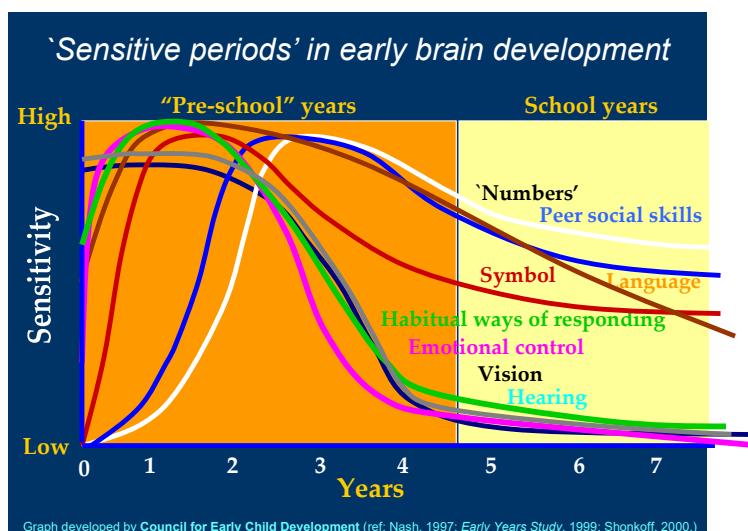
година, поголеми шанси за прерано напуштање на училиштето и поголеми шанси за деликвентно однесување, како и извршување на криминални дела во текот на адолесценцијата.

Некои од наодите од истражувањата упатуваат на врската помеѓу подготвеноста на детето за поаѓање на училиште со подоцнежните академски достигнувања како на пример: помалиот коефициент на интелигенција (IQ) на 5 годишна возраст укажува на можноста од повторување на година во основното училиште; резултатите од тестовите за когнитивните вештини и почетното читање во градинките укажуваат на можните резултати од читање во четврто одделение; оценките на наставниците за прилагодувањето во училиште, себеvidување за способностите, јазичното изразување и коефициентот на интелигенција на возраст од три години го предвидуваат успехот во читањето, познавањето на јазикот и математиката во трето одделение, проблематичното однесување во градинка го предвидува можното повторување на некое одделение во основно училиште, хроничните здравствени проблеми го предвидуваат зголемиот број на денови на отсуство во училиште како и послабиот училиштен успех, а раното одбивање на воспоставување на релации со врсниците укажува на можно понатамошно одбивање да се оди на училиште.

1.1 Невролошки промени

Физичката и социјалната средина на детето имаат толку изразени ефекти што влијаат директно на физичкиот развој на мозокот, односно да синапсите (поврзувањата) кои се формираат меѓу невроните. Дополнително, додека од некои други аспекти, човечкиот мозок се обликува во текот на целиот живот, многу од функциите на мозокот се особено чувствителни на промени во раното детство, а стануваат постабилни и помалку “пластични” со текот на времето. Како што можеме да видиме од слика 1 дадена подолу, дури и функциите кои имаат висок степен на чувствителност подоцна во текот на детството, како што се нумеричките способности и социјалните вештини со врсниците, својот врв на чувствителност го достигнуваат во првите четири до пет години од животот.

Слика 1. “Сензитивни периоди” во раниот развој на мозокот

Извор: Студија за рана возраст, 1997

Другите функции како што се емоционалната контрола и вообичаените реакции не само што го достигнуваат својот врв во текот на првите неколку години, туку како што покажува сликата 1, вообичаено достигнуваат високо ниво на стабилност пред наполнување на пет години.

2. ИНТЕРВЕНЦИИ ВО РАНИОТ ДЕТСКИ РАЗВОЈ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Податоците на Министерството за труд и социјална политика покажуваат дека 27.589 деца на возраст од 3 до 6 години или 43,76% се вклучени во некоја од формите на предучилишно згрижување и воспитание. Во последните 4 години проширени се постојните капацитети за 4751 нови места во установите за згрижување и воспитание на деца. Покрај тоа што Владата односно Министерството за труд и социјална политика обезбедува средства за проширување на капацитетите преку буџетот, се користат и други средства со што се адресира надминување на овој предизвикот за недоволни инфраструктурни капацитети во установите за згрижување и воспитание.

Во континуитет се работи на унапредување на стандардите и нормативите за исхрана кај децата која е исклучително важна алка за добросостојбата на децата и нивните постигнувања. Ревидирани се постојните стандарди и нормативите за вршење на дејноста за установите за деца во насока на примена на современ архитектонски дизајн при градба на трошковно и енергетски ефикасни установи за деца како и креирање на стимулативна средина за развој на децата. Се спроведуваат континуирани обуки на згрижувачкиот и воспитниот кадар (теоретски, практични и специјализирани обуки за деца со посебни потреби), размена на искуства преку добри практики и примери од други земји. Се обезбедуваат соодветни материјали за учење (за воспитниот кадар и за децата). Се работи на унапредување на системот за лиценцирање на згрижувачкиот и воспитниот кадар, стручниот кадар и раководниот кадар.

Со воведување на МЕЛКО инструментот се овозможува мерење на квалитетот и резултатите од раното учење со што преку видливи параметри можеме да работиме на подобрување и унапредување на квалитетот на предучилишното образование. Ова значи дека со овој инструмент ќе се добие јасна слика за вештините со кои се стекнуваат децата во предучилишна возраст, областите кои треба да се унапредат и начините на кои програмата влијае врз раното учење и раниот детски развој.

Поголема и правична пристапност за сите деца ќе се обезбеди преку имплементирање на нова формула за финансирање со која ќе се овозможи вклучување на децата од ранливите категории кои во моментот се наоѓаат надвор од системот.

За Република Северна Македонија важна е меѓу-секторска координација и заедничката посветеност кон агендата за човечки капитал за справување со предизвиците поврзани со раниот детски развој, предвременото напуштање на образованието и вработувањето на младите. Многу од овие предизвици се повеќеслојни и само сеопфатен пристап прилагоден на потребите и ранливоста на секој поединец ќе доведе до ефективно справување со нив. Меѓу-секторска координација е клучна за да се осигура дека инвестициите во квалитетни услуги ќе стигнат до сиромашните. Подеднакво важно, овој процес бара обезбедување (финансиски и други) стимулации за институциите да соработуваат ефективно меѓу себе.

ЛИТЕРАТУРА

1. World Bank: From Early Child Development to Human Development, Washington DC, (2002);
2. Sharon.L.Kagan, Pia Rebello Britto (2005): Going global with Early Learning and Development standards, Columbia University;
3. Shonkoff, J.P., & Phillips, D.A. (Eds.) (2000). *From neurons to neighborhoods: The science of early childhood development*. Washington, DC: National Academy Press;
4. Washington State Early Learning and Development Benchmarks:A guide to Young Children’s Learning and Development :From birth to kindergarten entry, Tha State of Washington,(2005);
5. [http:// web.worldbank.org/](http://web.worldbank.org/) Early Child Development- Why invest in ECD;
6. C.Landers, (2002), Milestones in early child development, Developmental Pediatrics;
7. Kendel,JS (2003) Setting standards in early childhood education, The first year of school, 64-68;
8. WHO (2004) Child and adolescent health and development: The importance of caregiver-child interaction for the survival and healthy development of young children;
9. Burns,M.S, Griffin P & Snow (Eds) (1999):Starting out right: A guide to promoting children’s reading success. Washington DC National academy Press;
10. Korelak, D (Ed)(2003) Spotlight on young children and language. Washington DC: National Association for the Education of Young Children;

Кирил ТрајчевМеѓународен Славјански Универзитет - Свети Николе
Република Северна Македонија

Ф. М. ДОСТОЕВСКИ – ОБИД ЗА ПСИХОЛОШКО ПРОМИСЛУВАЊЕ

Апстракт: Фјодор Михајлович Достоевски е несомнено еден од најголемите гении што ги дало човештвото воопшто. Неговата појава е несекојдневна, а неговиот придонес е несогледлив, пред сè како пистаел, но со својот опус дал и свој влог во уметноста, филозофијата, науката. Се чини дека ниеден од современите писатели не се нурнал толку длабоко во најмрачните и најдлабоките слоеви на човековата психа и оттаму не изнел толку скапоцени сознанија, како што тоа го има направено Достоевски. Преку анализата на неговите дела слободно би можело да се направи обид за пишување на учебници од областа на психологијата, психопатологијата, психологијата на личноста и слично. Како голем творец, Достоевски во своите романи градел една исклучително кохерентна теорија на личноста и човековата душа, па би можеле слободно да ја наречеме и психопатолошка теорија. Во овој труд како предмет на психолошка опсервација ќе бидат земени главно два романи од Достоевски, *Двојник* и *Злосторство и казна* и тоа во обид да се разгледаат дел од аспектите преку кои што на овие дела може да и се пристапи.

Клучни зборови: Фјодор Михајлович Достоевски, психологија, литература, *Двојник*, *Злосторство и казна*, психопатологија

F. M. DOSTOEVSKY - AN ATTEMPT FOR PSYCHOLOGICAL PROVIDENCE

Abstract: Fyodor Mikhaylovich Dostoevsky is undoubtedly one of the greatest geniuses that the mankind has ever created. His appearance is unusual and his contribution is imperceptible, primarily as a writer, but with his opus he has contributed to the art, philosophy and science. It seems that no one of the contemporary writers has not ever dived so deeply into the darkest and deepest layers of the human psyche and sat forth such precious insights as Dostoevsky has done.

Analyzing his works, an attempt could be made freely in order to write textbooks in the field of psychology, psychopathology, psychology of personality and similar. As a great creator, Dostoevsky has built an exceptional, coherent theory of individua and the human soul in his novels, therefore we can called it psychopathological theory. In this paper, two novels by Dostoevsky, *Double* and *Crime and Punishment*, will be taken as a subject of psychological observation, in order to consider some of the aspects through which these works can be approached.

Key words: Fyodor Mikhaylovich Dostoevsky, psychology, literature, *Double*, *Crime and Punishment*, psychopathology

Не постои автор во поновата историја на литературата кој извршил толку силно влијание и направил тектонски поместувања не само во литературата, туку и во филозофијата, уметноста, науката и културата воопшто, како што е Фјодор Михајлович Достоевски. Неговата појава е несекојдневна, а неговиот придонес е несогледлив и несомнено во него препознаваме ретка епохална личност која е во самите врвови на историјата на светската култура. Се чини дека ниеден од современите писатели не се нурнал толку длабоко во најмрачните и најдлабоките слоеви на човековата психа и оттаму не изнел толку скапоцени сознанија, како што тоа го има направено Достоевски. Неговиот книжевен опус претставува неисцрпена ризница на духовно и интелектуално напојување и преку анализата на неговите дела слободно би можело да се направи обид за пишување на учебници од областа на психологијата, психопатологијата, психологијата на личноста и слично.

Голем е бројот на имиња од сферата на светската литература во кои можеме да согледаме скриени психолози, кои одлично го познавале човекот и човечката природа (потсетуваме само на некои: Данте Алигиери, Вилијам Шекспир, Јохан Волфганг Гете и др.), но сепак никој до толку продлабочено не и пристапил на човечката личност како Ф. М. Достоевски. Повеќемина од современите светски теоретичаи се сложуваат во тоа дека придонесот на Достоевски за психологијата не заостанува многу зад оној негов придонес за модерната литература.

Достоевски пред сè е остроумен опсерватор кој има исклучително развиен творечки дар и сензибилитет за интроспекција односно самонабљудување. Тој не е само писател кој умее да воочи и да опише, туку во уметнички манир и да ги протолкува најскриените човекови мотиви, несвесни или потиснати. Во тој контекст можеме слободно да констатираме дека Достоевски ги антиципира Фројд, Јунг, Адлер и дел од многуте современи психоаналитичари. Останува неразрешена енигмата од каде таква вештина на писателот кој не владеел со психологијата во научна смисла. Можеби неговите сознанија не се научни, но од друга страна тоа се поинакви, трансформирани видови на познание на психолошката стварност кои овозможуваат подлабока, контемплативна анализа на човекот и неговата состојба, како што тоа се случува во религијата или пак во митологијата.

Фјодор Михајлович Достоевски со својата вонредна литертаурна креативна маестралност придонесува и за развојот на модерната проза, меѓу другото станувајќи гласник на монолошко – асоцијативниот, иновативниот, психолошкиот роман во ново руво. Овој вид на проза се сосредоточува на јазички неартикулираната свест, барајќи начини со јазикот на романот да се долови она што се случува кај книжевниот лик под нивото на неговата свест. Михаил Бахтин во својата студија „За романот“¹ вели дека во романот не треба да има завршени ликови како што е тоа случајот со епот. Ликовите кај Достоевски се отворени, не им ја дозволува промената кон која се стремат, ги претвора во луѓе – идеи. Токму во тоа лежи и нивната трагичност и атмосферата на изгубеност.

Во времето кога Достоевски ги создавал своите клучни дела, Зигмунд Фројд бил младо момче кое допрва созревало. Како голем творец, Достоевски во своите романи градел една исклучително кохерентна теорија на личноста и човековата душа, па би можеле слободно да ја наречеме и психопатолошка теорија. Покрај ова имал и посебна моќ на имагинација, способност длабоко да навлезе во себе и да направи темелна анализа. И самиот Фројд, ако го разгледуваме како татко на

1. Mihail Bahtin, O romanu, Nolit, Beograd, 1989

психоанализата и веројатно стожерната личност во историјата на психологијата имал особено потенцирана способност за самоанализа и за самото тоа има доста пишувано. Во својата кратка студија *Достоевски и таткоубството* самиот Фројд ќе рече: „Во богатата личност на Достоевски би можеле да разликуваме четири лика: писател, невротичар, етичар и грешник. Како да се снајдеме во оваа сложеност која збунува? Во односот како кон писател нема ни малку сомнеж, неговото место не е далеку од Шекспир, *Браќата Карамазови*² се највеличествениот роман кој е некогаш напишан, епизодата за *Големiot Инквизитор* е едно од врвните достигнувања на светската литература, кое тешко дека може да се прецени.“³ Фројд како научник имал потреба сите податоци да ги проверува, концептуализира и преку научен јазик да аргументира. Но тој покажува и големо воодушевување кон големите писатели, дури изразувајќи жалење за тоа дека до она што на големите писатели им е на дофатот на раката, што можат со леснотија да го познаат, до истото научниците доаѓаат преку многу труд и макотрпна и тешка работа, која подразбира проверка, анализа, дефиниција. Но сепак ако овој став на Фројд го разгледуваме малку покритички и поумерено ќе заклучиме дека често и уметниците минуваат низ еден „пеколен пат“ докажувајќи ја автентичноста и веродостојноста на своите уметнички визији. Во погоре споменатата студија *Достоевски и таткоубството* Фројд констатира: „Од комплицираната личност на Достоевски извлековме три фактори, еден квантитативен и два квалитативни: вонредна сила на неговиот афективен живот, перверзна нагонска диспозиција, која морала да го определи како садо – мазохист или злосторник, и уметничка надареност, која не може да се анализира.“⁴ Афред Адлер пак во неговата студија *Индивидуална психологија* дава свој коментар за Достоевски: „Тоа што тој како психолог го создал, ни денес не е исцрпено. Се осудуваме да тврдиме дека неговото психолошко будно око подлабоко продрело, затоа што тој подобро ја познавал природата, отколку психологијата која се потпира на поими.“⁵

Како предмет на нашата психолошка опсервација на Достоевски во овој труд ќе бидат земени главно романите *Двојник* и *Злосторство и казна*.

Романот *Двојник*, Достоевски го пишува во својата 25 годишна возраст и истиот не поминува сосема незабележано од страна на светската стручна јавност, за што сведочат и неколку студии посветени на него. Сепак впечатокот е дека богатата психопатологија опишана преку однесувањето и доживувањата на главниот јунак на овој роман, како и прогресивното психотично отуѓување од реалноста во интеракција со факторите на непосредното опкружување и понатаму се недоволно користени во едукативни цели во рамките на психологијата.

Можат да се наведат повеќе причини зошто е важен овој роман. Меѓу другите можеби најважната причина секако е и описот на клиничката слика на некаков вид налудничаво погрешно препознавање, кое во денешно време може да се споредува и со дисоцијативното растројство на идентитетот. Имено Јаков Петрович Голјаткин кој е главен лик во романот *Двојник* воедно е и сопствен двојник. Во далечната 1846 година првото вакво искуство на својот јунак Достоевски го опишува на следниот начин: „Оној што сега седеше спроти господин Голјаткин беше ужасот на господин Голјаткин, беше срамот на господин Голјаткин, беше вчерашната мора на господин Голјаткин, со еден збор

2. Ф. М. Достоевски, *Браќата Карамазови* 1-4, Мисла, Скопје, 1971

3. Sigmund Freud, „Dostojevski i osebustvo“, во *Iz kulture i umetnosti*, Matica srpska, Novi Sad, 1984, стр. 237

4. Исто, стр. 240

5. Alfred Adler, *Individualna psihologija*, Matica Srpska; Prosveta, Novi Sad; Beograd, 1984, стр. 399 – 400

беше самиот Голјаткин што сега седеше на столот со отворена уста и со перо во неподвижната рака; не оној што ја вршеше должноста помошник – референт, не оној што сакаше да не се истакнува и забележува во толпата; не оној, најпосле, чиј од јасно зборуваше: ‘не гибајте ме зашто и јас не ве гиbam’ – не, тоа беше друг господин Голјаткин, но истовремено сосем сличен на оној првиот – со истиот раст, истата става, исто облечен, истата ќела, - со еден збор, ништо, апсолутно ништо не беше заборавено за да не биде сличноста потполна, така што, ако би ги зеле и ставиле еден до друг, тогаш никој, апсолутно никој не би се решил да определува кој имено е вистинскиот Голјаткин, а кој лажниот, кој стариот, а кој новиот, кој е оригинал, а кој копија... Не, не е сон и готово. Господин Голјаткин почувствува како пот тече од него, како со него се случува нешто нечуено и невидено досега, а освен тоа, за да биде несреќата поголема, и нешто неприлично, бидејќи господин Голјаткин ја сфаќаше и чувствуваеше сета незгода да се биде прв во една ваква пасквилна работа. Тој најпосле, почна да се сомнева во сопственото постоење; и покрај тоа што пред малку беше готов на сè и самиот сакаше на некој начин да се решат неговите сомневања, сепак суштината на настаните беше сама од себе оправдание на овие изненадувања. Тагата го гушеше и мачеше. Понекогаш наполно губеше свест и паметење.”⁶

Во стручната литература во врска со овој феномен може да се сретнат резултати од повеќе истражувања, а предлозите истиот да се нарече „Голјаткинов синдром“ се од пред педесетина години. Слични синдроми на погрешно препознавање во научната литература не се така ретки, меѓутоа во овој случај ќе се задржиме само на претходно споменатиот. Според Владета Јеротиќ⁷, повеќе години пред Еуген Блојлер да ги постави цврстите основи на поимот шизофренија, Достоевски опишува една посебна душевна состојба, која подоцна ќе влезе во анализите на психичките растројства.

Интересно е да се напомене дека во романот *Двојник* накратко е опишано и искуството на негативниот двојник, при самата завршница на романот. Во момент кога главниот јунак се наоѓа во состојба на психотичко растројство, а веќе се подготвени принудно да го хоспитализираат, внатрешниот свет на Голјаткин, самиот писател вака го опишува: „Наеднаш тој премре: две пламени очи гледаа во мракот во него, и со злокобна пеколна радост блескаа тие очи. Тоа не е Крестјан Иванович! Кој е тоа? Или е тоа тој? Тој! Тоа е Крестјан Иванович, но не поранешниот, туку друг Крестјан Иванович! Тоа е страшен Крестјан Иванович!...“⁸ Во тој момент Ф. М. Достоевски дава опис на уште едно искуство на погрешно препознавање, познато подоцна во стручната јавност како Капграсов синдром.

Ликот на Раскољников од култниот роман на Фјодор Михајлович Достоевски *Злосторство и казна*⁹ е можеби егземлар за она што подоцна Зигмунд Фројд ќе го вообличи во теорија на еден тип на личноста, а тоа се „злосторници поради чувство на вина“. Кога се чита романот *Злосторство и казна* впечатокот е дека Фројд всушност на основа на овој роман поставил дел од своите смели теории, или пак обратно, дека Достоевски го опишува Раскољников како да ги антиципирал идните Фројдови толкувања. Во примерот на Раскољников и неговото комплетно изведување на убиството на Аљона и Лизавета, се согледува дека и покрај тоа што сè е целосно и внимателно испланирано, како да подоцна

6. Ф. М. Достоевски, *Двојник* – петербуршка поема, Македонска книга; Мисла, Скопје, 1989, стр. 65 – 67

7. Владета Јеротиќ, *Путовање у оба смера*, Плато, Београд, 1997, Стр. 131

8. Ф. М. Достоевски, *Двојник* – петербуршка поема, Македонска книга; Мисла, Скопје, 1989, стр. 199

9. Ф. М. Достоевски, *Злостор и казна*, Табернакул, Скопје, 1993

почнува сам себе да се саботира. Раскољников носи впечатлива шапка, заборава да ја затвори вратата додека ги врши грабежот и убиството, подоцна она што го краде го остава во станот, остава крвава облека и други трагови зад себе. Ова зборува дека Раскољников носи во себе едно големо, но несвесно чувство на вина. Тој злосторството не го извршува поради користољубие, како што тој свесно мисли, ниту пак да покаже дека е супериорен. Го извршува за да на некој начин добие казна и со таа казна да се избави од чувството на вина. Фројд има дадено еден луциден научен опис на тој тип на карактер, но Достоевски пишувал како да сето тоа совршено го знаел. Секако дека нема потреба во овој случај да се мистифицира, бидејќи очигледно во прашање се двајца исклучителни генијални умови. Достоевски тоа романескно го опишува на конкретен случај, додека пак Фројд истражувајќи преку психоаналитичка методологија му дава конкретна научна артикулација.

Самиот Раскољников е специфичен и парадигматичен лик, и според зборовите на Михаил Бахтин, „свеста на осамениот Раскољников станува арена за борба на туѓи гласови“, а некои од настаните откако „се одразиле во неговата свест добиваат (...) во него форма на вонредно интензивен дијалог со отсутни собеседници (со сестрата, мајката, Соња и други), и тој настојува во тој дијалог ‘да ја реши својата мисла’“.¹⁰ Клучната идеја т. е. теорија на Раскољников во романот *Злосторство и казна* претставува еден дуален вертикален концепт според кој човештвото е поделено на „обични“ и „необични“ луѓе, а тоа никаде не е направено во монолошка форма. Во првата група влегуваат луѓе кои ги претставуваат субмисивните елементи (конзервативност, пристојност, послушност, глупост и т. н.), додека „необичните“ ги претставуваат агресивните елементи, односно интелигенцијата, напредноста, иновативноста и слични. Критичкиот поглед кон патологијата на Раскољников не доведува до констатацијата дека тој цело време всушност е измачуван од прашањата за сопствениот идентитет, а анализата на протагонистите како субмисивни и агресивни води кон заклучокот дека и поделбата на целото човештво на тие две категории симболично ги претставува дветестрани личност на Раскољников. Дуализмот на Раскољников и прашањето на идентитетот тесно е поврзано и со неговите убиства. Имено двете жртви ги претставуваат двата пола од неговата личност. Алјона ги претставува агресивните елементи, додека пак Лизавета ги претставува субмисивните елементи, кои пак од своја страна влијаат врз промената на чувствата кај Раскољников. Поинаку кажано субмисивните елементи разбудуваат кај Раскољников агресивни чувства, додека пак агресивните елементи разбудуваат субмисивни чувства.

Творештвото и мислењето на Достоевски е проткаено со антиномии, колизии, парадокси и контрадикции. Токму поради ова и комплетниот негов опус и сите аспекти на тој опус имаат зад себе специфични и определени коментари кои се движат во една широко отворена херменевтичка и семантичка лепеза. Како ретко кој автор од просторите на Русија добил исклучителен пиетет и соодветно вреднување на Западот и станува инспирација за многу автори, истражувачи, мислителите од разни подрачја на уметноста, филозофијата, науката и други дисциплини.

Несомнено е и негово значење и придонес и за психологијата како релативно млада наука. Најголем дел од неговите дела изобилуваат со перфектна и суптилна психолошка анализа на ликовите што можеби не е единствен, но секако

10. Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, Nolit, Beograd, 1967, стр. 147-148

е специфичен и оригинален пристап кон едно литературно дело. Достоевски ги портретира јунаците од своите дела во манирот на вешт психоаналитичар со големо клиничко искуство, иако зад себе нема скоро никакво научно покритее од таа област. Токму сето ова говори за исклучителниот сјај на овој генијален ум од XIX век, кој и по скоро век и полвина од неговата смрт останува актуелен и еден од книжевните автори со најголен фактор на влијание во светот. Не сме во можност да тврдиме колку Достоевски извршил влијание врз психологијата и психолозите, но очигледно е дека неговото инклинирање кон теми и проблеми поврзани со лавиринтите на човечката душа, со најскриените ходници на личноста, доволно зборуваат за неговата опседнатост со предизвиците што ги носи самата психологија како наука.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Adler, Alfred, *Individualna psihologija*, Matica Srpska; Prosveta, Novi Sad; Beograd, 1984.
2. Bahtin, Mihail, *O romanu*, Nolit, Beograd, 1989.
3. Bahtin, Mihail, *Problem poetike Dostojevskog*, Nolit, Beograd, 1967.
4. Frojd, Sigmund, „Dostojevski i oceubistvo“, во *Iz kulture i umetnosti*, Matica srpska, Novi Sad, 1984.
5. Frojd, Sigmund, *Psihopatologija svakodnevnog života*, Matica srpska, Novi Sad, 1984.
6. Frojd, Sigmund, *Uvod u psihoanalizu*, Matica srpska, Novi Sad, 1984.
7. Jaspers, Karl, *Opšta psihopatologija*, Prosveta; Savremena administracija, Beograd, 1978.
8. Jerotić, Vladeta, *O Dostojevskom*, Zadužbina Vladete Jerotića, Beograd, 2021.
9. Kabić Danilo, *Čitanje Dostojevskog - samoubistvo*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2009.
10. Katalinić, Ante, „Nad ponorima Antropoteoze: refleksije uz paralelu Adler - Dostojevski“ во *Obnovljeni Život* vol. 25 br 2, Zagreb, 1944.
11. Martinović, Žarko (yp.), *Psihoanaliza i književnost*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1985.
12. Milošević, Nikola, *Dostojevski kao mislilac*, Partizanska knjiga, Beograd, 1981.
13. Poro, Antoan, *Enciklopedija psihijatrije*, Nolit, Beograd, 1990.
14. Savić, Obrad (yp.) *Filozofsko čitanje Frojda*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1988.
15. Берђајев, Николај, *Алексеј Хомјаков, Фјодор Достоевски, Константин Леонтјев*, Бримо, Београд, 2001.
16. Достоевски, Ф. М., *Браката Карамазови 1-4*, Мисла, Скопје, 1971.
17. Достоевски, Ф. М., *Двојник – петербуршка поема*, Македонска книга; Мисла, Скопје, 1989.
18. Достоевски, Ф. М., *Злостор и казна*, Табернакул, Скопје, 1993.
19. Јанићијевић, Вера, *Велики романи Достоевског и Кантове антиномије*, Филозофско друштво Србије, Београд, 1999.
20. Јеротић, Владета, *Путовање у оба смера*, Плато, Београд, 1997.
21. Кабић, Данило, *Лексикон Достоевски*, Прометеј, Нови Сад, 2007.
22. Стојанов, Трајче, *Достоевски: Од подземјето до Богочовекот*, Аз – Буки, Скопје, 2008.
23. Чадловски, Георги, *Психијатрија 1-2*, Просветно дело, Скопје, 2004.

Д-р Елена Златева

Факултет психологији, МСУ

Република Северна Македонија

ЗАЩИТА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ЭПОХУ КОГНИТИВНОЙ ВОЙНЫ: ВЫЗОВЫ И СТРАТЕГИИ

Аннотация: В современном информационном обществе, где информационные технологии проникают во все сферы нашей жизни, существует возросшая опасность для психологической безопасности жителей городов. В условиях когнитивной войны, которая основывается на манипуляциях, дезинформации и психологических стратегиях, психическое благополучие и безопасность населения подвергаются серьезным угрозам. Данная статья посвящена исследованию проблемы психологической безопасности жителей городов в контексте когнитивной войны, а также поиску эффективных стратегий противодействия этим угрозам.

Современные технологии информационной коммуникации привели к радикальным изменениям в обществе и повлияли на психологическое состояние людей. Однако, вместе с положительными аспектами, такими как свободный доступ к информации и коммуникация, возникли и негативные последствия. Когнитивная война, основанная на психологических манипуляциях и дезинформации, стала одной из таких угроз, которая может оказывать серьезное воздействие на психологическую безопасность жителей городов.

Ключевые слова: психологическая безопасность, когнитивная война, городская среда, информационные технологии, манипуляции, дезинформация, психологические стратегии.

PROTECTION OF THE PSYCHOLOGICAL SAFETY OF THE URBAN POPULATION IN THE ERA OF COGNITIVE WARFARE: CHALLENGES AND STRATEGIES

Abstract: In the modern information society, where information technologies penetrate into all spheres of our life, there is an increased danger to the psychological safety of urban residents. In the conditions of cognitive warfare, which is based on manipulation, disinformation and psychological strategies, the mental well-being and security of the population are seriously threatened. This article is devoted to the study of the problem of psychological security of urban residents in the context of cognitive warfare, as well as the search for effective strategies to counter these threats.

Modern information communication technologies have led to radical changes in society and have affected the psychological state of people. However, along with the positive aspects, such as free access to information and communication, there were also negative consequences. Cognitive warfare, based on psychological manipulation and misinformation, has become one such threat that can have a serious impact on the psychological safety of urban residents.

Keywords: psychological security, cognitive warfare, urban environment, information technology, manipulation, disinformation, psychological strategies.

В условиях когнитивной войны, информационные технологии используются для формирования и контроля общественного мнения, влияния на поведение людей и дезориентации граждан. Подобные стратегии могут вызывать тревогу, эмоциональное напряжение и снижение уровня доверия в обществе. В связи с этим, необходимо исследовать психологические аспекты когнитивной войны и разработать стратегии для обеспечения психологической безопасности горожан.

Целью данной статьи является рассмотрение проблемы психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны и исследование возможных подходов и стратегий для ее защиты. В дальнейшем будут рассмотрены определения ключевых понятий, психологические аспекты.

Представленные источники являются надежными и академически значимыми, что позволит углубить понимание проблемы психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны.

Понятие психологической безопасности является многогранным и охватывает различные аспекты психологического благополучия и защищенности. В работе Брикманна В. (2019)² подчеркивается важность сохранения психологической стабильности и охраны психического здоровья граждан в условиях информационного противостояния. Она подразумевает создание условий, при которых люди чувствуют себя комфортно и уверенно, обладают надежными психологическими ресурсами и могут эффективно справляться с возникающими стрессовыми ситуациями.

Когнитивная война, как отмечено Васильевой Н. (2017)³, представляет собой серьезную угрозу национальной безопасности, включая психологическую безопасность, и основана на манипуляциях, дезинформации и воздействии на познавательные процессы людей. Она может привести к изменению восприятия, убеждений и поведения людей с целью достижения определенных политических, экономических или социальных целей. Важно изучать и понимать механизмы когнитивной войны, чтобы эффективно противостоять ее воздействию на психологическую безопасность жителей городов.

Городская среда, по словам Лыткиной Н. и Николаева Н. (2019)⁷, представляет собой сложное социально-психологическое пространство, которое отличается высокой плотностью населения, многообразием социальных групп и культур, а также интенсивным информационным потоком. В городской среде существуют особенности, такие как быстрота распространения информации, высокий уровень социальной и политической активности, а также разнообразие информационных источников. Все эти факторы делают городскую среду особенно уязвимой перед воздействием когнитивной войны.

Исходя из вышеизложенного, важно провести дальнейший анализ взаимосвязи между понятиями психологической безопасности, когнитивной войны и городской средой. Понимание этих понятий и их взаимодействия поможет нам разработать эффективные стратегии и меры для обеспечения психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны.

Далее в статье будут рассмотрены основные факторы и механизмы, влияющие на психологическую безопасность жителей городов, включая информационные аспекты, психологическую уязвимость и защитные стратегии. Также будет исследована роль городской среды в формировании и поддержании психологической безопасности, а также возможные угрозы и вызовы, которые она может представлять.

Понимание психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны является важным шагом к разработке эффективных стратегий защиты и предотвращения негативных последствий для психического благополучия граждан. Дальнейшее исследование и обсуждение этой темы помогут расширить наши знания и способности в области психологической безопасности и сделать городскую среду более устойчивой к когнитивной войне.

Когнитивная война основана на психологических механизмах и стремится воздействовать на познавательные процессы и эмоциональные состояния людей. В этом контексте важно изучить воздействие информационных технологий на психику жителей городов. Как отмечается Рябов В.М. (2016)⁹, использование цифровых платформ и социальных сетей позволяет широко распространять манипулятивную информацию и дезинформацию, что может вызвать психологическую нестабильность и тревогу среди населения.

Воздействие информационных технологий на психику может происходить через массовое распространение фейковых новостей, создание искусственной атмосферы страха и неуверенности, а также манипуляцию с ценностями и убеждениями людей. Это может привести к ухудшению психологического благополучия и формированию негативных эмоциональных состояний у граждан.

Городская среда, как отмечено Лыткиной Н. и Николаевым Н. (2019)⁷, представляет собой плодотворную почву для манипуляций и дезинформации в контексте когнитивной войны. Большая плотность населения, многообразие социальных групп и интенсивный информационный поток создают условия, в которых манипуляторы могут легче воздействовать на мнения и поведение людей.

Манипуляции и дезинформация в городской среде могут принимать различные формы, включая искажение фактов, манипуляцию статистическими данными, создание конфликтов и напряженности между различными социальными группами и т.д. Все это может привести к разрушению социального единства и нарушению психологической безопасности жителей городов.

Однако жители городов могут использовать различные психологические стратегии для сопротивления и противодействия когнитивной войне. Как отмечается в исследовании Станкевича И. (2018)¹⁰, важными факторами в этом контексте являются развитие критического мышления, информационная грамотность, эмоциональная устойчивость и способность анализировать и оценивать получаемую информацию.

Создание адекватной информационной среды, где граждане могут получать достоверную информацию и развивать свои психологические ресурсы, также играет важную роль в обеспечении психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны.

Когнитивная война оказывает значительное влияние на психологическую безопасность жителей городов. Одним из негативных аспектов является информационная перегрузка, которая может возникнуть в результате массированного распространения манипулятивной информации и дезинформации. Информационная перегрузка может привести к снижению концентрации внимания, утомляемости, психоэмоциональному и физическому истощению, что негативно сказывается на психическом здоровье и общем благополучии горожан.

Другим аспектом является эмоциональная напряженность и тревожность, которые могут возникать у жителей городов под воздействием когнитивной войны.

Некоторые исследование указывает на то, что манипулятивные информационные кампании и дезинформация могут вызывать страх, тревогу, беспокойство и неопределенность у населения. Это может привести к повышенному уровню стресса, снижению самооценки и нарушению эмоционального благополучия горожан.

Когнитивная война также оказывает негативное влияние на общественное мнение и доверие. Манипулятивные информационные кампании и дезинформация могут создавать разногласия, споры и расколы в обществе. Исследование Ивановой М. и Петрова В. (2017)⁴ отмечает, что под воздействием когнитивной войны может происходить дестабилизация общественного мнения, снижение доверия к власти и институтам, а также возникновение конфликтов между различными социальными группами. Все это влияет на психологическую безопасность горожан и способность общества эффективно функционировать.

В целом, когнитивная война оказывает значительное влияние на психологическую безопасность жителей городов. Изучение и понимание этих психологических последствий позволит разработать эффективные стратегии защиты и поддержки психического благополучия горожан в условиях когнитивной войны.

В условиях когнитивной войны существуют факторы, которые могут способствовать повышению психологической безопасности жителей городов. Один из таких факторов – развитие информационной грамотности и критического мышления. Как отмечается в исследовании Лебедевой И. и Кузьмина А. (2021)⁶, информационная грамотность позволяет людям анализировать и оценивать информацию, различать достоверные и манипулятивные источники, а также принимать осознанные решения на основе обоснованных фактов. Развитие критического мышления позволяет гражданам более осознанно воспринимать информацию и сопротивляться манипуляциям и дезинформации.

Поддержка социальной связи и солидарности также является важным фактором для повышения психологической безопасности. Исследование Богачевой Н. и Жукова А. (2020)¹ подчеркивает, что поддержка социальных связей и укрепление солидарности в городской среде способствуют снижению уровня тревожности и повышению устойчивости психического здоровья. Сеть поддерживающих отношений, включая семью, друзей, соседей и сообщества, может обеспечить психологическую поддержку, обмен информацией и эмоциональную поддержку в периоды когнитивной войны.

Системы предупреждения и защиты от когнитивной войны играют важную роль в обеспечении психологической безопасности горожан. Разработка и внедрение таких систем, как предупредительные уведомления о манипулятивных информационных кампаниях, образовательные программы по информационной безопасности и реагирование на случаи дезинформации, позволяют населению быть осведомленными и готовыми к адекватному реагированию. Активное вовлечение граждан в процессы предупреждения и защиты от когнитивной войны способствует укреплению психологической безопасности и развитию коллективной ответственности.

В целом, учет и применение этих факторов могут содействовать повышению психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны. Развитие информационной грамотности, поддержка социальной связи и солидарности, а также эффективные системы предупреждения и защиты позволят горожанам быть более устойчивыми к влиянию манипуляций и дезинформации, обеспечивая их психологическое благополучие и безопасность.

Для обеспечения психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны можно применять различные стратегии. Одной из них являются образовательные программы и тренинги, направленные на развитие психологической стойкости. Исследование Петровой Е. и Соколова А. (2022)⁸ отмечает, что обучение граждан навыкам управления стрессом, критического мышления, анализа информации и принятия осознанных решений способствует их психологической подготовке к когнитивной войне. Такие программы помогают горожанам развивать устойчивость к манипулятивной информации, эмоциональную устойчивость и адаптивные стратегии противодействия.

Роль государства и городских органов также является важной в обеспечении психологической безопасности горожан. Государственные и муниципальные органы могут разрабатывать и внедрять политики и программы, направленные на противодействие когнитивной войне и защиту психического благополучия населения. Исследование Коваленко О. и Михайлова Д. (2021)⁵ подчеркивает важность создания эффективных механизмов контроля информационных потоков, сотрудничества с социальными сетями и интернет-провайдерами, а также обеспечения доступа к достоверной информации для горожан.

Сотрудничество граждан и волонтеров также имеет большое значение в противодействии когнитивной войне и обеспечении психологической безопасности. Исследование Степановой Н. и Беляева А. (2020)¹¹ отмечает, что активное участие граждан и добровольцев в распространении достоверной информации, образовательных мероприятиях и поддержке социальной связи способствует повышению психологической стойкости и сопротивляемости манипулятивным воздействиям. Это позволяет создать коллективное единство и солидарность в борьбе с когнитивной войной.

Применение данных стратегий - образовательных программ и тренингов, активного участия государственных и муниципальных органов, а также сотрудничества граждан и волонтеров - способствует обеспечению психологической безопасности жителей городов и повышению их устойчивости к когнитивной войне. Однако важно продолжать исследования и разработку новых стратегий с целью эффективного противодействия манипуляциям и дезинформации в городской среде.

В данной статье были рассмотрены важные аспекты психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны. Мы определили понятия психологической безопасности, когнитивной войны и городской среды, а также рассмотрели их особенности и взаимосвязь.

Психологические аспекты когнитивной войны оказывают значительное влияние на психическое состояние и безопасность горожан. Воздействие информационных технологий на психику, манипуляции и дезинформация в городской среде, а также психологические стратегии ведения когнитивной войны могут вызвать негативные эффекты, включая эмоциональную напряженность, тревожность, снижение общественного мнения и доверия.

Понимание влияния когнитивной войны на психологическую безопасность горожан важно для разработки соответствующих мер и стратегий. Психологические последствия информационной перегрузки, эмоциональная напряженность и тревожность, а также негативное влияние на общественное мнение и доверие являются серьезными вызовами, требующими системного подхода к обеспечению психологической безопасности горожан.

В контексте повышения психологической безопасности горожан в условиях когнитивной войны, мы рассмотрели факторы, способствующие этому процессу. Развитие информационной грамотности и критического мышления, поддержка социальной связи и солидарности, а также системы предупреждения и защиты от когнитивной войны имеют важное значение. Эти факторы помогают горожанам стать более устойчивыми к манипулятивной информации, снизить тревожность и повысить общую психологическую стойкость.

Для обеспечения психологической безопасности горожан также необходимы определенные стратегии. Образовательные программы и тренинги по развитию психологической стойкости, роль государства и городских органов в обеспечении безопасности, а также сотрудничество граждан и волонтеров играют важную роль в противодействии когнитивной войне и поддержке психологического благополучия горожан.

В заключение, обеспечение психологической безопасности жителей городов в условиях когнитивной войны имеет высокую значимость для поддержания их психического здоровья и благополучия. Дальнейшие исследования в этой области позволят более глубоко понять механизмы воздействия когнитивной войны и разработать эффективные стратегии для ее противодействия. Только совместными усилиями государства, городских органов, граждан и волонтеров мы сможем создать безопасную и устойчивую психологическую среду для горожан в эпоху когнитивной войны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богачева Н., Жуков А. (2020). Психологическая безопасность граждан в условиях информационного противостояния. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Право, 2(44), 38-42.
2. Брикманн, В. Охрана психологической безопасности граждан в условиях информационного противостояния [Электронный ресурс] // Психология и право. – 2019. – № 4 (32). – Режим доступа: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2019/n4/105218.shtml>.
3. Васильева, Н. В. Когнитивная война как фактор угрозы национальной безопасности России [Электронный ресурс] // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2017. – № 3. – С. 127-146. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnaya-voyna-kak-faktor-ugrozy-natsionalnoy-bezopasnosti-rossii>.
4. Иванова М., Петров В. (2017). Влияние информационной войны на психологическую безопасность населения. Психологическая наука и образование, 22(3), 45-51.
5. Коваленко О., Михайлов Д. (2021). Психологическая безопасность в информационном пространстве: вызовы и возможности. Вестник Московского университета. Серия 14: Психология, 28(1), 86-99.
6. Лебедева И., Кузьмин А. (2021). Когнитивная война: психологические аспекты и средства противодействия. Психологический журнал, 42(6), 45-52.
7. Лыткина, Н. В., Николаев, Н. В. Психологическая безопасность населения в информационном обществе [Электронный ресурс] // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. – 2019. – № 3. – С. 53-65. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-bezopasnost-naseleniya-v-informatsionnom-obschestve>.

8. Петрова, Е. И., & Соколов, А. Н. (2022). Влияние информационной войны на психическое здоровье населения. Психологическая наука и образование, 27(1), 23-31.
9. Рябов, В. М. Когнитивная война: вызовы и угрозы для общества [Электронный ресурс] // Психологический журнал. – 2016. – Т. 37. – № 3. – С. 67-76. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnaya-voyna-vyzovu-i-ugrozy-dlya-obschestva>.
10. Станкевич И. (2018). Психологическая безопасность в условиях когнитивной войны: вызовы и стратегии. Психология и образование, 27(3), 64-73.
11. Степанова, Н. Н., & Беляев, А. А. (2020). Психологическая подготовка населения к информационным конфликтам: проблемы и пути решения. Вестник Костромского государственного университета имени Н.А. Некрасова. Серия: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология, 26(4)

Д-р Наташа Димеска
Проф. д-р Софија Георгиевска
 Филозофски Факултет, УКИМ
 Република Северна Македонија

СЕКСУАЛНА ЗЛОУПОТРЕБА НА ДЕЦА СО ПОПРЕЧЕНОСТ – ПРЕПОЗНАВАЊЕ И НАВРЕМЕНО РЕАГИРАЊЕ

Апстракт: Децата со попреченост се дефинираат како лица на кое му е дијагностицирана интелектуална попреченост, оштетен слух (вклучително и глувост), говорни или јазични нарушувања, оштетување на видот (вклучувајќи слепило), сериозни емоционални нарушувања, ортопедски нарушувања, аутизам, трауматска повреда на мозокот, други здравствени нарушувања или специфични тешкотии во учењето

Децата со попреченост имаат три пати поголема веројатност да бидат жртви на сексуална злоупотреба. Децата со дијагностицирани нарушувања во однесувањето имаат 5,5 пати поголема веројатност да доживеат сексуална злоупотреба. Девојчињата со јазични нарушувања имаат значително поголема веројатност да доживеат сексуална злоупотреба.

Клучни зборови: сексуална злоупотреба; дете со попреченост; советување; згрижувачки семејства.

SEXUAL ABUSE OF CHILDREN WITH DISABILITIES - RECOGNITION AND TIMELY RESPONSE

Abstract: Children with special needs are defined as persons diagnosed with an intellectual disability, hearing impairment (including deafness), speech or language disorders, visual impairment (including blindness), severe emotional disorders, orthopedic disorders, autism, traumatic brain injury, other health disorders or specific learning difficulties

Children with special needs are three times more likely to be victims of sexual abuse. Children with diagnosed conduct disorders are 5,5 times more likely to experience sexual abuse. Girls with language disorders are significantly more likely to experience sexual abuse.

Key words: sexual abuse; a child with a disability; counselling; foster families.

ВОВЕД

Полов напад врз малолетник е поим кој се користи во македонскиот кривично-правен систем за да се опише сексуален акт во кој еден од учесниците е под возраста потребна за давање согласност за пристапување кон актот. Според Кривичниот законик на Република Македонија, овој термин го опишува кривичното дело при кое полнолетно лице извршува обљуба или друго полово дејствие врз малолетник кој не наполнил 14 години.

Сексуалната злоупотреба е злоупотреба на деца е комбинација на злоупотреба на позицијата и моќта на поединци од семејството, општеството и поблиската средина. Сексуалната злоупотреба на деца се случува во сите култури, раси и религии. Тоа е многу сложен проблем. Токму затоа бара превземање на одговорност од страна на институциите, но и навремена идентификација и пристап и третман на злоупотребените деца.

Половиот напад врз малолетник кој не наполнил 14 години се разликува од силувањето по тоа што кај второто, секогаш е потребна употреба на сила при извршувањето на обљубата. Сепак, правниот систем претпоставува присуство на принуда, бидејќи малолетник кој не наполнил 14 години или лице со посебни потреби, правно не е способен да даде согласност за пристапување кон сексуален чин. Во некои законодавства терминот **Полов напад врз дете** се разликува од **Напастување на дете**. За првиот термин, потребно е отпочнување на пубертетот, додека вториот се однесува за злоупотреба на деца од предпубертетска возраст и се смета за посериозно кривично дело. Во многу правни системи, возраста потребна за давање согласност за стапување во сексуален акт се интерпретира како функционална или ментална возраст. Така, жртвите можат да бидат од било која хронолошка возраст помала од функционалната, т.е. менталната возраст. Намерата во постоењето на возраста потребна за давање согласност за стапување во сексуален акт е да се заштитат помладите малолетници од сексуално искористување од страна на полнолетни лица. Другиот аспект е постоењето случаи каде малолетници кои не наполниле 14 години се јавуваат како извршители на обљуба со употреба на присила врз други малолетници кои не наполниле 14 години, па на ваков начин се врши превенирање сторителот да не биде казнет како возрасен.

Денешните статистики покажуваат дека сексуалното насилство извршено врз деца, особено сексуалната злоупотреба и половиот напад, се форми на сексуално насилство кои се најчесто пријавувани во полиција и во центрите за социјални работи.

Децата не се доволно зрели и не го разбираат значењето на половите односи, имаат ниска свест за расудување. Поради тоа тие се особено ранливи на сексуалното насилство. Додека пак стравот и срамот, да не бидат осудувани и обвинувани за тоа што некој сексуално ги злоупотребил, вознемирил или ги нападнал во голем број случаи се пречка децата да не се препознаат како жртва и да го кажат или да пријават насилство. Исто така многу често децата не кажуваат и не пријавуваат дека се жртви на сексуално насилство, поради тоа што сторителот најчесто е блиско лице од семејство или опкружувањето на детето било тоа да е сосед, родител, очув, наставник и слично тоа во најголем број случаи е лице на кое детето му верува и го чувствува за блиско. Според тоа детето најчесто ќе премолчи за насилството затоа што не сака тоа да се дознае и да се расипат блиските односи и самото дете се чувствува виновно за тоа. Исто така детето во многу случаи е уценувано од сторителот на делото, заплашувано за да молчи и да не кажува за тоа што се случило. Дури во 90% од случаите децата се злоставувани од родители или роднини, куќни помошници, дадилки, некогаш и други лица го извршуваат делото, врсници, ретко старатели и учители. Секое насилство и злоставување предизвикува загрижување, ужас и строга осуда за злоставувачот, а сочувство на злоставуваните, особено кога жртвите се деца. Сексуалната злоупотреба е глобален проблем и не смее да се сокрива и премолчува.

1. ЗАШТИТА ОД НАСИЛСТВО

Конвенцијата за права на децата вклучува во себе детални одредби кои се однесуваат на елементите неопходни за заштита на децата од насилство, кои истовремено се однесуваат и на децата со попреченост.

Вреди да се спомене дека и Конвенцијата за елиминација на сите форми на дискриминација врз жените (CEDAW) вклучувајќи ги и девојки, има подебен дел кој е посветен на мајките и девојчињата со попреченост и во кој се бара од државите потписнички на Конвенцијата да донесат превентивни мерки како што се социјални програми за поддршка на децата и нивните старатели; мерки за идентификување, известување, упатување, истражување, лекување и следење на малтретираните деца; како и мерки за¹судска вклученост (член 19 (2)). Конвенцијата исто така, им налага на државите – потписнички превземање на соодветни мерки за промовирање на физичко и психолошко закрепнување социјална реинтеграција на деца жртви од било која форма на занемарување, експлоатација, злоупотреба или тортура, или било која друга форма на сурово, нечовечко понижување или постапување или казнување(член 39)².

Конвенцијата бара слична помош, но бара и поддршка која е „чувствителна на возраст, пол и попреченост“. Тоа подразбира дека на семејствата на лицата со попреченост треба да им се дадат информации на семејствата и старателите како да избегнуваат, препознаваат и пријавуваат случаи на насилство (член 16)³.

Член 19 (2) од Конвенцијата за правата на детето им дава можност за децата кои доживеале злоупотреба и се способни да формираат своја ставови да учествуваат во судска постапка. Тие имаат право да бидат сослушани како едно од четирите начела што стојат во основата на конвенцијата.

Во однос на децата со попреченост, Конвенцијата препорачува државите членки да создадат специјализирани единици во рамките на полицијата, судството и обвинителство за да се обезбеди рамноправно и правично учество во судскиот процес за деца со попреченост и за изразување на нивните ставови пред судот во согласност со нивната возраст и здрелост, на еднаква основа како другите деца. Во однос на пристапот пред лицето на правдата, членот 13 исто така, бара обезбедување на процедурални и соодветни обуки за професионалците.

1. UN, CEDAW Committee (2012); UN, CEDAW Committee (2005).

2. CEDAW Committee (2012);

3. ____

Слика 1. Причини за насилство на деца со попреченост⁴

За полесно разбирање на форми на насилство кои се специфични за децата со попреченост, Членот 19 од КПД го дефинира насилството врз децата како и сите форми на физичко или ментално насилство, повреда или злоупотреба, занемарување или несовесно постапување, малтретирање или експлоатација, вклучително и сексуална злоупотреба. Комитетот предвидува неисцрпна листа на различни форми на насилство, како што се: занемарување или несовесно постапување; ментално насилство; физичко насилство; физичко казнување; сексуално злоупотреба и експлоатација; тортура и нечовечка или понижувачки третман или казнување; насилство меѓу деца; самоповредување; штетни практики; насилство во масовни медиуми; насилство преку информатички и комуникациски технологии; и институционални и системски прекршувања на правата на децата. Исто така идентификуваат посебни форми на физичко насилство на кои повеќе се подложни децата со попреченост: присилна стерилизација, особено на девојчињата; насилство во облик на третман (на пример, електроконвулзивен третман (ЕКТ) и електрични шокови што се користат како „третман на аверзија“ за контрола на однесувањето на децата); намерно наведување на децата со попреченост на питачење на јавен простор.

Децата со попреченост кои живеат во институции не се имуни на разни форми на злоупотреба што се сметаат за „ендемични“ во институционална грижа, како прекумерно користење на психотропни лекови, присилно изложување на медицински третман, употреба на сила и ограничувања .

Исто така проституцијата и експлоатацијата која е поврзана со трговијата со луѓе може да влијае и на децата со попреченост, затоа што децата со попреченост почесто од другите ќе станат жртви на детска проституција и детска порнографија, како и економска експлоатација, трговија со дрога и питачење.

4. Violence against children with disabilities: legislation, policies and programmes in the EU- European Union Agency for Fundamental Rights

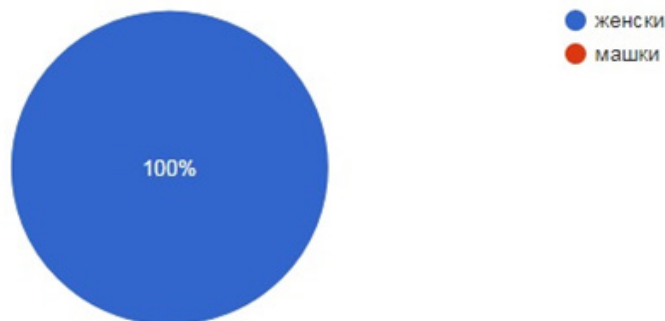
2. ИСТРАЖУВАЊЕ

Општина Македонски Брод, и селото Долни Манастирец беа избрани за реализација на фокус група со однапред изготвен прашалник со згрижувачки семејства на деца со посебни потреби, поради фактот дека се места со најголем број на згрижени деца со посебни потреби по глава на жител. Бидејќи во селото Долни Манастирец од 1998 година традиционално се згрижуваат по минимум 23 деца со попреченост, има и Дневен центар каде истите минуваат голем дел од времето во текот на денот. Токму во Дневниот центар беше реализирана фокус групата со 20 претставници од згрижувачки семејства кои во својот дом имаат згрижено по едно, две, некогаш и по три деца со посебни потреби по однапред изготвен прашалник (прилог 3).

Истражувањата за бројот на сексуално зловаставувани деца, но и анализите во минатото покажуваат дека токму децата со посебни потреби се посебно ранливи на сексуална злоупотреба, жртви се на полов напад, но речиси никогаш не го пријавуваат случајот, некогаш од физички пречки да го објаснат, а некогаш од недостиг на семејството и професионалците слух, но и капацитети да ги препознаат знаците кои ги дава едно дете со посебни потреби кое е жртва на полов напад.

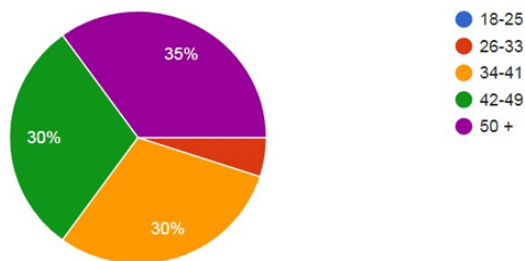
Анкетата беше спроведена со 20 учесници, кои сите беа во женски пол, тврдејќи дека токму тие се носители на грижата за детето со посебни потреби во домот и целосната одговорност за нивната добростојба ја имаат тие, кои несебично ја превзеле улогата на мајка и заштитник на детето.

Графикон 1. Пол на испитаникот

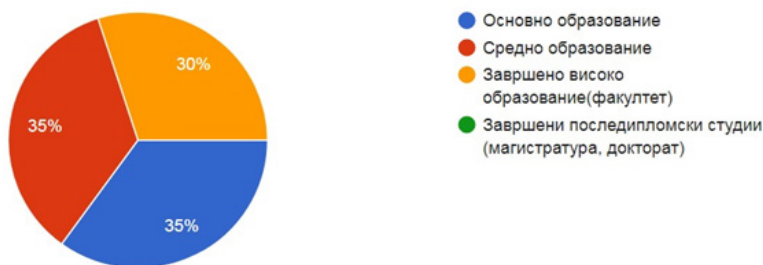
Возрасната граница на жените кои згрижуваат деца се движеше од 34 па до повеќе од 50, односно 6(30%) од присутните жени беа на возраст од 34 – 42 година, 6(30%) беа на возраст од 42 – 49 години, 7(35%) беа на возраст над 50 години и само 1 (5%) од жените беа на возраст од 26 – 33 години.

Графикон 2. Возраст на испитаникот

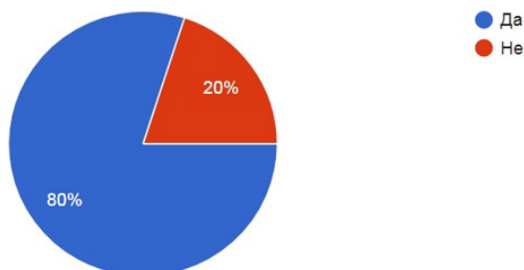
Кога станува збор за образованието на жените кои се згрижувачи на деца со посебни потреби може да се забележи една шареноликост. 35% од присутните жени односно 7 од згрижувачки семејства беа со завршено основно образование, 35%(7) имаа завршено средно образование,а 30% односно 6 имаа завршено високо образование.

Графикон 3. Образование на испитаникот

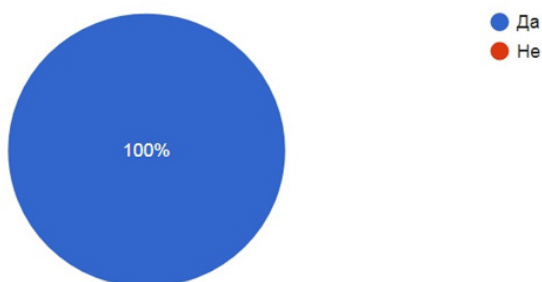
Анкетниот прашалник кој е наменет за членови на згрижувачките семејства исто така започна со прашањето дали знаат што е полов напад на дете. 16 односно 80% потврдија потврдно дека знаат што е полов напад врз дете, наспроти 4 односно 20% кои одговорија дека не знаат што е полов напад врз дете.

Графикон 3. Дали знаете што е полов напад врз дете?

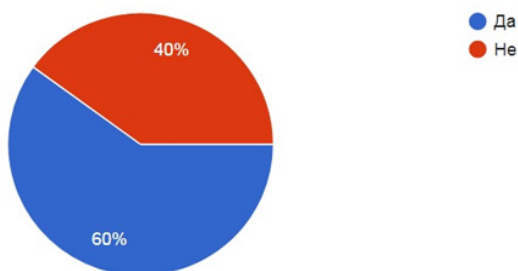
100% од присутните жени, односно 20 испитанички одговорија со ДА на прашњето: дали знаат што е сексуална злоупотреба врз дете, што покажува на нејасноста на поимите полов напад и сексуална злоупотреба, бидејќи одговорите кои ги дадоа се различни.

Графикон 4. Дали знаете што е сексуална злоупотреба врз дете?

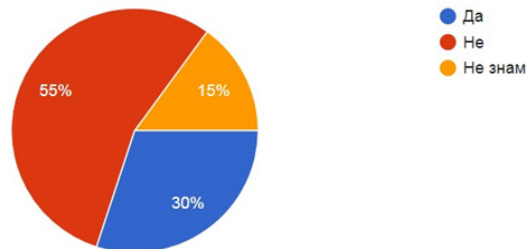
Кога станува збор за нивното разбирање на поимот и појавата на педофилијата, 12 испитанички односно 60% одговорија дека се запознаени со овој поим, а 8 односно 40% дека не се. За време на дискусијата голем број од жените беа збунети за значењето на зборот „педофилија“, посебно повозрасните жени, што е јасен позакател дека мешањето на поимите во јавноста, посебно во медиумите многу влијае врз разбирање и разликување на појавите.

Графикон 5. Дали знаете што е педофилија?

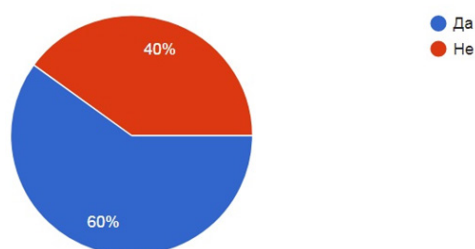
На прашањето дали сметаат дека девојчињата и момчињата се подеднакво изложени на сексуална злоупотреба, 55% од жените односно 11 одговорија негативно, 6 односно 30% одговорија позитивно дека и машките и девојчињата се подеднакво изложени на сексуална злоупотреба, а 3 испитанички односно 15% ја избраа опцијата „не знам“ и за време на дискусијата истакнаа дека сметаат дека машките деца не се воопшто цел на сексуална злоупотреба, зошто немале воопшто чуено за ниту еден таков случај.

Графикон 6. Дали сметате дека девојчињата и момчињата се подеднакво изложени на сексуална злоупотреба?

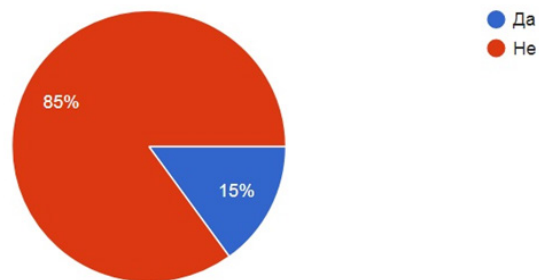
На прашањето дали сметаат дека децата со посебни потреби полесно стануваат жртви на полов напад, мислењата беа поделени, иако 12 (60%) од присутните одговорија потврдно, а 8 (40%) одговорија дека децата со посебни потреби не може да станат жртви на сексуална злоупотреба. Во дискусијата токму испитаничките кои одговорија негативно нагласија дека мислат на децата кои се со тешки физички потешкотии и кои речиси целиот ден го минуваат во постела не може да се изложени на средби со луѓе кои може да ги злоставуваат. Иако литературата и истражувањата покажуваат дека токму хендикепот ги става децата со посебни потреби во ранливата категорија бидејќи им треба помош и за вршење на основи активности, што ги прави ранливи пред туѓите допири, нивната дискусија ни покажува колку имаме недостаток од информации кои треба да се пласираат во процесот на подигање на јавната свест за ранливоста на децата со посебни потреби пред сексуалната злоупотреба.

Графикон 7. Дали сметате дека децата со посебни потреби може да станат жртва на сексуална злоупотреба?

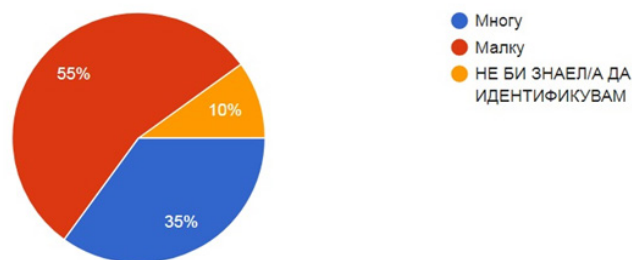
На прашањето дали некогаш во својот дом згрижиле дете со посебни потреби кое било сексуално злоставувано 17 односно 85% од присутните одговорија негативно. 3 од испитаничките односно 15% одговорија позитивно дека згрижиле дете кое било сексуално злоставувано, иако ниту една од нив немаше информација дали случајот бил евидентиран и дали се водела кривична постапка за истиот.

Графикон 8. Дали сте биле згрижувач на дете со посебни потреби кое било сексуално злоставувано?

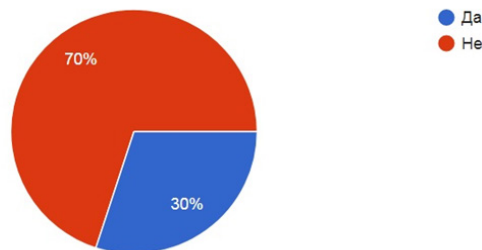
За време на дискусијата беше зачната темата околу препознавање на знаци на некој возрасен дека недолично се однесува спрема дете, а тоа однесување може да упатува на можен полов напад, 11 (55%) од жените одговорија дека МАЛКУ би знаеле да ги препознаат вакво однесување, 7(35%) со МНОГУ лесно би ги препознале знаците на недолично однесување кои би биле повод да реагираат на истото, и 2 (15%) од присутните одговорија дека со НЕ БИ ЗНАЕЛА ДА ИДЕНТИФИКУВАМ.

Графикон 9. Колку сте убедени дека би можеле да идентификувате недолично однесување на возрасен спрема дете кое може да упатува на можен полов напад?

Следствено на тоа се наметна прашњето колку воопшто ги знаат невербалните знаци кои покажуваат дека едно дете со посебни потреби е жртва на сексуална злоупотреба, дури 14(70%) од присутните жени одговорија дека не се воопшто запознаени со фактот дека децата кога се злоставувани даваат одредени невербални знаци. 6(30%) одговорија потврдно, но на барањето да набројат некој од невербалните знаци кои би го препознале имаа проблем во набројувањето.

Графикон 10. Дали сте запознаени со невербалните знаци кои ги даваат сексуално злоставуваните деца?

Анализирањето на податоците добиени од спроведената фокус група со членови на згрижувачки семејства ја потврдува дека има: недостаток на превентивни активности организирани од Центрите за социјална работа, Полицијата и невладините организации за подигање на јавната свест за сексуалната злоупотреба на деца со посебни потреби, бидејќи голем дел од згрижувачките семејства никогаш немале никаков допир со информации за сексуална злоупотреба, голем дел од нив беа уверени дека тоа неможе да се случи во мало село како нивното, а никогаш и не размислувале дека при распределбата на деца, токму во нивниот дом може да дојде дете со посебни потреби кое било жртва на сексуална злоупотреба и кое не добило соодветен третман за надминување на траумите од истата.

Добиените податоци ја потврдуваат дека: згрижувачки семејства/старатели на деца со посебни потреби имаат потреба од обуки за препознавање на знаци на сексуално злоставувано дете со посебни потреби бидејќи мал број од згрижувачките семејства воопшто се свесни за ранливоста на децата со посебни потреби пред половиот напад, како истите може да бидат жртви и како може да ги препознаат.

ЗАКЛУЧОК

Многу деца живеат во страв, пониженост и молчење бидејќи чувството на вина дека сами придонеле за тоа и заслужиле да бидат предмет на нечија омраза, го надвладува нивното право на живот, растење и сигурност. Без поддршка остануват сами, продолжувајќи го својот живот во средина која ја гуши нивната индивидуалност.

Забрзаната дигитализација, развојот на социјалните медиуми, недоволно изградените ставови за себе и своето тело, недоволната информираност на родителите / старателите за опасноста од сексуална злоупотреба на децата со попреченост се предизвици со кои треба се повеќе да се справуваме.

Креирање на стратегија за информирање на децата со попреченост, но и зајакнување на системот на постапување со овие деца се клучни индикатори за заштита на децата со попреченост од сексуална злоупотреба и вознемирување.

Резултати од анализираните податоци добиени од истражувањето јасно говорат дека деинституционализацијата е позитивен пример кој допринесува во развојот на децата, но и сузбивање на можностите за сексуална злоупотреба кои биле ризик при сместувањето во институции. Но развојот на капацитетите

и знаењата на згрижувачките семејства за препознавање, алармирање, но и помагање на дете со попреченост кое било сексуално злоупотребено е клучно во справување со идните случаи, но и со пост-трауматските симптоми кои ги покажуваат веќе злоупотребени деца.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Violence against children with disabilities: legislation, policies and programmes in the EU- European Union Agency for Fundamental Rights
2. Ангелески, М., Криминалистичка методика, Скопје, 2008
3. Арнаудовски Љупчо. Криминологија
4. Аслимоски Пере, Станојоска Ангелина, Криминологија, Битола, 2015
5. Димеска,Н,(2013) – Психосоцијален третман на деца жртви на полов напад. Магистерски труд, одбранет на Филозофски факултет во Скопје.
6. Д-р Сулејманов Зоран, Криминологија, Скопје, 2003
7. Закон за заштита на децата
8. Закон за правда за децата, Службен весник на Република Македонија, бр.148 од29.10.2013 година;
9. Закон за семејство
10. Закон за социјална заштита
11. Камбовски Владо, Казнено право-посебен дел, Штип, 2003
12. Камбовски Владо, Крстановски Миладин, Казнено право-општ дел, Охрид,2013
13. Капамаџија, Б, Судска психијатрија, Матица српска, Белград, 1974
14. Конвенција за правото на детето
15. Конвенција на Советот на Европа за заштита на деца од сексуална експлоатација и сексуална злоупотреба
16. Константиновиќ, В., Криминологија, Ниш, 2009
17. Марјановиќ, Ѓ/. Каневчев, М., Македонско кривично право општ дел, седмоизменето и дополето издание, Просветно дело, АД Скопје, 2010

316.334.56:159.937.523

Ольга Юрьевна Зотова, доктор психологических наук, доцент
Профессор кафедры социальной психологии факультета социальной
психологии Гуманитарного университета
Екатеринбург, Российская Федерация

ЖИЗНЬ В ГОРОДЕ ИЛИ ВОСПРИЯТИЕ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ

Аннотация: Восприятие городской среды – целостное отражение человеком архитектурно-средовых и социально-психологических аспектов мегаполиса. Восприятие городской среды – достаточно сложный, многоуровневый процесс, так как подразумевает, с одной стороны, восприятие человеком объективного мира (зданий, улиц, районов), а с другой – проявляется в субъективизме межличностного восприятия. Человек формирует среду в соответствии со своими ценностями и представлениями, а впоследствии сам оказывается под влиянием особенностей данной среды. Человеку необходимо ощущение безопасности, уверенности и благополучия в той среде, где он живет в связи с тем, что оно положительно отражается на поведенческом, эмоциональном и когнитивных уровнях его взаимоотношений с окружающими.

Ключевые слова: восприятие, город, окружающая среда, комфортная среда

Благодарности и финансирование: Работа выполнена в рамках гранта Российского научного фонда (проект № 23-28-01355) «Измерение психологической безопасности жителей городов».

LIFE IN THE CITY OR URBAN ENVIRONMENT PERCEPTION

Abstract: The perception of the urban environment is an integral human reflection of the architectural, environmental and socio-psychological aspects of the megapolis. Urban environment perception is a complex, multi-layer process as it implies, on the one hand, the person's perception of in the objective world (buildings, streets, districts). On the other hand, it manifests itself in the subjectivism of interpersonal perception. People shape their environment according to their values and ideas. Later on, they themselves appear to have come under the influence of the peculiarities of these surroundings. People need to feel safe, confident and comfortable in this particular environment. The state of security, confidence and well-being contributes to the behavioural, emotional and cognitive levels of his relationships with others.

Keywords: perception, city, environment, comfortable environment

Acknowledgements: The article was supported with a grant from the Russian Science Foundation (project № 23-28-01355).

Городская среда – это архитектурное пространство города, результат усилий людей и летопись культуры. Где бы человек ни находился: дома, на работе, в различных учреждениях, учебных заведениях или местах отдыха, он ежедневно взаимодействует с застроенной средой. Все без исключений постигают архитектуру зданий на эмоциональном уровне, что, безусловно, сказывается на действиях, поступках и поведении жителей городов.

Урбанизация, перенаселение, изменение климата, сдвиги в энергетическом балансе планеты – все это побуждает архитекторов, дизайнеров, психологов пересматривать принципы обустройства среды обитания и искать способы организовать ее так, чтобы она помогала нам не только выжить, но и сохранить психическое здоровье.

Потребность оптимизации «социальной жизни» города в рамках урбанистики стимулирует поиск способов взаимодействия города и его жителей и усовершенствование методов анализа. Однако узость дисциплинарных рамок для решения как теоретических, так и прикладных проблем в данном случае очевидна. Возможно, по этой причине некоторые авторы склоняются к междисциплинарной трактовке направлений исследований города, находящейся на стыке экологической, социальной психологии, психологии личности и психологии безопасности, поведенческой географии, архитектуры и ландшафтного дизайна. А междисциплинарные исследования являются многогранным дополнением к прикладным исследованиям в областях, характеризующихся сложностью и неопределенностью (Karaman, 2022).

Изучение проблемы влияния городской среды на человека является одним из значимых направлений современной науки и практики. Для реагирования на вызовы, с которыми сталкиваются города, крайне важно разрабатывать более целостные, комплексные стратегии и меры. Ряд исследований показали, что взросление в городе удваивает шансы развития психических расстройств, депрессии и хронической тревоги. Основной причиной является то, что исследователи называют «социальным стрессом» – отсутствие социальной связи и сплоченности среди жителей больших городов (Lavik, 1977; Galliher et al., 2004; Hart & Marmorstein, 2009). В настоящее время многие ученые признают социальную изоляцию жителей городов в качестве основного фактора риска многих заболеваний. Жизнь среди миллионов незнакомцев – это очень неестественная ситуация для человека, а постоянное чувство потери или дезориентации – еще одна большая проблема жителей городов. Человеку необходимо ощущение безопасности, уверенности и благополучия в той среде, где он живет в связи с тем, что оно положительно отражается на поведенческом, эмоциональном и когнитивных уровнях его взаимоотношений с окружающими.

Начало проведения социально-психологических исследований городской среды обычно связывают с выходом книги Кевина Линча в 1960 г. (Lynch, 1960). До этого периода, по мнению Стенли Милгрэма, социальная психология занималась малыми группами, диадами, город же, как таковой, сохранял свой иммунитет и не подлежал социально-психологическому изучению (Milgram, 1970). Тем не менее, обращаясь к истории вопроса, следует заметить, что в конце XIX – начале XX вв. идея проведения широкого спектра прикладных исследований города (географических, социологических, и, в том числе, психологических) до начала планирования городской застройки была предложена Патриком Геддесом (Geddes, 1904). Он считал, что городское планирование – это не только и не столько

планирование пространства, это, прежде всего, работа с городским сообществом. Т. Инголд показал, что становление и функционирование человеческой личности и сообщества происходит параллельно с укреплением места обитания (Ingold, 2002).

Конечно, идеи социально-психологического анализа духовной жизни горожан, специфики их межличностных отношений, коммуникаций, организации эмоциональной сферы как специфичных групповых феноменов высказывались в начале века еще Э. Дюркгеймом, Г. Зиммелем, Ч. Кули, Ф. Теннисом и др. социологами и философами. Однако именно Геддес сформулировал идею проведения научных исследований города, обосновывая это спецификой социальной жизни сообществ, которые будут жить в том или ином районе города (Geddes, 1904). А, по мнению, Элларда, наука, изучающая взаимодействие человека и застроенной среды, только зарождается (Ellard, 2015).

Городская жизненная среда – это территория, где происходит взаимодействие между пространством и человеком. Организация среды зачастую формирует и пространственное поведение человека. Согласно И. Альтману, территориальность рассматривается как поведение по отношению к значимым объектам (Altman, 1981).

Городская территория относится к общественным пространствам. Городское пространство представляет собой предметную среду, состоящую из зданий, улиц, площадей, скверов и т.п. Каждый день жители города взаимодействуют с этим пространством, выстраивают свои маршруты, создают образ города и оценивают его с точки зрения возможностей для реализации своих потребностей. Поэтому при проектировании городского пространства важно учитывать и реализовывать не только его утилитарные возможности, но и эстетические, оно должно быть комфортным, функциональным, красивым, эмоционально привлекательным.

В городском пространстве во всем мире преобладает искусственная визуальная среда. Современная визуальная среда города в силу своей однородности не позволяет зафиксировать особенности предмета, «глазу не за что зацепиться, он скользит вдоль гладкой поверхности» (Прокопьева, 2017). Монотонность видимого поля способна приносить эмоциональный дискомфорт человеку. Такая визуальная среда порождает обезличенность городов, с одной стороны, а, с другой стороны, достаточно индифферентное отношение и самих жителей. Если сравнить здание современной постройки и более ранней, то не нужно быть специалистом, чтобы увидеть различия. Во-первых, эти здания будут отличаться количеством деталей, современные здания более однородны, здания более ранней постройки более гетерогенны, разнородны, с множеством декора. Во-вторых, в современной архитектуре используется много прямых линий, углов, заостренных форм и недостаточно криволинейных форм. Такую «заостренную среду» некоторые исследователи называют агрессивной, способной провоцировать агрессивность в поведении (Филин, 2006).

И с другой стороны, многочисленные исследования (пионерами в этой области были Фрэнсис Куо и Уильям Салливан, изучавшие городские районы с различной степенью озеленения) показывают, что люди, живущие в более зеленой среде, чувствуют себя более счастливыми и защищенными, уровень агрессии и преступности в более зеленых кварталах в целом ниже. Люди, живущие среди зелени, чаще общаются друг с другом, лучше знают своих соседей и демонстрируют такую степень социальной сплоченности, которая не только предохраняет их от определенных видов психических патологий, но и помогает

предотвратит мелкиe преступлениjа (Kuo & Sullivan, 2001; Anguelovski et al., 2019; Astell-Burt & Feng, 2019).

Восприjатиe городской среды – целостное отражение человеком архитектурно-средовых и социjально-психологических аспектов мегаполиса. Восприjатиe городской среды – достаточное сложное, многоуровневое процесс, так как подразумевает, с одной стороны, восприjатиe человеком объективного мира (зданий, улиц, районов), а с другой – проявляется в субъективизме межличностного восприjатиjа.

Рассмотрение особенностей восприjатиjа города его жителями важно для успешной реализации удобного пространственного планирования. Расхождениjа между взглядами жителей и архитекторов активно изучались в 1970-х годах прошлого века (Proshansky et al., 1972; Porteous, 1977; Wandersman, 1979). Уже современные исследователи пришли к выводу, что взгляды и позиции планировщиков и пользователей могут сильно различаться. Когда проект завершен, архитекторы редко интересуются реакцией людей (Bratina, 1997; Jole, 2008; Jacobs, 2009).

Человек формирует среду в соответствии со своими ценностями и представлениями, а впоследствии сам оказывается под влиянием особенностей данной среды. И даже во взрослом возрасте содержание индивидуальности также остается неразрывно связанным с местом, пространством и средовыми объектами, которые окружают человека (Korosec-Serfaty, 1985; Case, 1996). Человек может воспринимать определенную среду как удобную, расслабляющую, вызывающую удовольствие или, наоборот, тревожную, опасную, неконтролируемую. Так, например, доказанным является факт, что среда новостроек вызывает повышенную агрессивность (Штейнбах, Еленский, 2004). Типовая серая высотная застройка, обезличенные прямоугольные формы, неотличимые друг от друга контуры и текстуры создают атмосферу скуки, уныния, беспомощности. Мы не всегда фиксируем это на сознательном уровне потому, что привыкли к окружающему контексту. Но даже на подсознании визуальный ряд сильно влияет на нашу психику, задает образ мысли, транслирует установки.

Сегодня уже известно, что городские районы, позитивно воспринимаемые жителями, содержат красивые виды и пейзажи, в то время как районы, которые воспринимаются жителями негативно, имеют бесхарактерный ландшафт, однородную композицию улиц. Чаще всего хуже воспринимаются те городские локации, где здания блокируют естественные виды и создают психологическое давление на человека.

Большой научный интерес представляет изучение комфортной окружающей среды, которую многие ученые описывают как среду с большим разнообразием элементов в окружающем пространстве (Глазычев, 1984), в том числе: природоподобие форм зданий; цвет в архитектуре города; наличие декоративных элементов; высота домов, которая не должна превышать высоту деревьев и наличие замкнутых пространств, которые создают ощущение безопасности. Таким образом, комфортная визуальная среда создает благоприятные условия для проявления физиологических механизмов зрения. Так, например, по мнению Дж. Эдвардса и его коллег, чем сильнее расхождение между индивидуальными качествами человека и средой, в которой он находится, тем сильнее будет переживаемый им стресс (Edwards, 1998). Совершенно очевидно, что грамотно организованная искусственная среда должна приближаться к естественной, но не дублировать ее, а учитывать основные закономерности построения.

Урбанист Чарлз Монтгомери в својој книзи «Счастливый город» говорит о необходимости нового подхода к проектированию городов. По его мнению, город должен стимулировать аффилиативное поведение жителей – с помощью общественных пространств, располагающих к налаживанию дружеских связей, а также зеленых зон и таких жилых зданий, как малоэтажные комплексы, помогающие поместить нас в обстоятельства, где мы скорее будем пребывать в приподнятом и позитивном настроении (Montgomery, 2013).

Хотим мы того или нет, замечаем или не замечаем, но места окутывают нас чувствами, направляют наши движения, меняют наши убеждения и решения и, может быть, иногда помогают получить опыт. Как добиться такого эффекта, известно людям с тех пор, как появилась наша цивилизация, но многое остается неясным. Наука, изучающая взаимодействие человека и застроенной среды, только зарождается, и очень многие, включая самые влиятельные круги, заинтересованы в ее развитии. Вместе с новыми технологиями, помогающими нам контролировать поведение и создавать чуткие к нашим потребностям пространства, эта наука готовит нас к вхождению в новую эпоху взаимоотношений между человеком и окружающей средой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Глазычев, В.Л. (1984). Социально-экологическая интерпретация городской среды. Москва: Наука.
2. Прокопьева, Н.Ю. (2017). Особенности восприятия городского пространства. Вестник Северо-восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия: Педагогика. Психология. Философия, 3(07), 87–93.
3. Филин, В.А. (2006). Видеоэкология: что для глаза хорошо, а что плохо. Рязань: Рязоблтипография.
4. Штейнбах, Х.Е., Еленский, В.И. (2004). Психология жизненного пространства. Санкт-Петербург: Речь.
5. Altman, I. (1981). Culture and Environment. Monterey: Brooks Cole.
6. Anguelovski, I., Connolly, J.J., Garcia-Lamarca, M., Cole, H. & Pearsall, H. (2019). New Scholarly Pathways on Green Gentrification: What does the Urban “Green Turn” Mean and where is it Going? Progress in Human Geography, 43(6), 1064–1086. <https://doi.org/10.1177/03091325188037>
7. Astell-Burt, T., & Feng, X. (2019). Association of Urban Green Space with Mental Health and General Health among Adults in Australia. JAMA Network Open, 2(7), e198209. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2019.8209>
8. Bratina, N. (1997). Perception of Open Urban Space – Bevk Square in Nova Gorica. Urbani izziv, 32-33, 147–151. <https://doi.org/10.5379/urbaniizziv-en-1997-32-33-007>
9. Case, D. (1996). Contributions of Journeys Away to the Definition of Home: An Empirical Study of a Dialectical Process. Journal of Environmental Psychology, 16, 1–15. <https://doi.org/10.1006/JEVP.1996.0001>
10. Edwards, J.R., Caplan, R.D., & Harrison, R.V. (1998). Person-environment Fit Theory: Conceptual Foundations, Empirical Evidence, and Directions for Future Research. In Cooper, C.L. (Ed.). Theories of Organizational Stress (pp. 28–67). New York: Oxford University Press.
11. Ellard, C. (2015). Places of the Heart: The Psychogeography of Everyday Life. New York: Bellevue Literary Press.

12. Galliher, R.V., Rostosky, S.S., & Hughes, H.K. (2004). School Belonging, Self-esteem, and Depressive Symptoms in Adolescents: An Examination of Sex, Sexual Attraction Status, and Urbanicity. *Journal of Youth and Adolescence*, 33(3), 235–245. <https://doi.org/10.1023/B:JOYO.0000025322.11510.9d>
13. Geddes, P. (1904). *City Development: A Study of Parks, Gardens and Culture-Institutes: A Report to the Carnegie Dunfermline Trust*. Edinburgh: Geddes and Company; Birmingham: Saint George Press.
14. Hart, D., & Marmorstein, N.R. (2009). Neighborhoods and Genes and Everything in Between: Understanding Adolescent Aggression in Social and Biological Contexts. *Development and Psychopathology*, 21(3), 961–973. <https://doi.org/10.1017/S0954579409000510>
15. Ingold, T. (2002). *The Perception of the Environment. Essays on livelihood, Dwelling and Skill*. New York: Taylor Francis.
16. Jacobs, J. (2009). *The Death and Life of Great American Cities: The Failure of Modern Town Planning*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
17. Jole, M. (2008). The Public of Parks: In between Observation and Action. The Example of Paris. *Urbani izziv*, 19(2), 169–173. <https://doi.org/10.5379/urbani-izziv-en-2008-19-02-007>
18. Karaman, Z.T. (2022). An Understanding of Inter and Transdisciplinary Aspects of Urban Resilience. *Open Journal of Social Sciences*, 10, 195–215. <https://doi.org/10.4236/jss.2022.104014>
19. Korosec-Serfaty, P. (1985). Experience and Use of the Dwelling. In Altman, I., & Werner, C.M. (Eds.). *Home Environments* (pp. 65–86). Boston: Springer.
20. Kuo, F.E., & Sullivan, W.C. (2001). Environment and Crime in the Inner City: Does Vegetation Reduce Crime? *Environment and Behavior*, 33(3), 343–367. <https://doi.org/10.1177/0013916501333002>
21. Lavik, N.J. (1977). Urban-rural Differences in Rates of Disorder: A Comparative Psychiatric Population Study of Norwegian Adolescents. In Graham, P.J. (Ed.). *Epidemiological Approaches in Child Psychiatry* (pp. 223–251). London: Academic Press.
22. Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge: The M.I.T. Press.
23. Milgram, S. (1970). The Experience of Living in Cities: a Psychological Analysis. In Korten, F.F., Cook, S.W., & Lacey, J.I. (Eds.). *Psychology and Problems of Society* (pp. 152–173). Washington D.C.: American Psychological Association.
24. Montgomery, C. (2013). *Happy City: Transforming Our Lives Through Urban Design*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2013.
25. Porteous, J.D. (1977). *Environment and Behavior: Planning and Everyday Urban Life*. Reading: Addison-Wesley.
26. Proshansky, H.M., Ittelson, W.H. & Rivlin, L.G. (1972). Freedom of Choice and Behavior in a Physical Setting. In Wohlwill, J.F. & Carson, D.H. (Eds.). *Environment and the Social Sciences: Perspectives and Applications* (pp. 29–43). Washington: American Psychological Association.
27. Wandersman, A. (1979). User Participation in Planning Environments: A Conceptual Framework. *Environment and Behavior*, 11(4), 465–482. <https://doi.org/10.1177/0013916579114003>

Asst. prof. Milena Spasovska, PhD

International Slavic University

Republic of North Macedonia

THEORETICAL FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING FAMILY BURNOUT

Abstract: Family burnout is defined as physical and emotional exhaustion from fulfilling family roles, tasks and responsibilities, and is a more recent term in the professional and scientific literature. The paper provides an overview of the available literature related to burnout syndrome in a family context, with a conceptual distinction between the terms occupational burnout, which is predominantly used, and family burnout as a new construct. There is a perceived need for further research, with the focus on the family experiences related to performing demanding family roles, in the direction of opening new perspectives in defining the difficulties faced by family members, as well as realizing the need for prevention and intervention by the professionals who work with individuals and families.

Key words: family burnout, family roles, burnout syndrome, family functioning

INTRODUCTION

The family is a natural context in which the individual acquires his first experiences, organizes his own activities, grows and develops through the individual and family life cycles. Family life is organized through dynamic patterns of interaction between family members and the tasks they fulfill, in the direction of satisfying the needs of the individual, the family as a system and in the wider social context. In the family system, each member has his own specific role (husband, father, wife, mother, son, brother, daughter, sister, grandmother, grandfather, aunt, uncle...), but also fulfills roles outside of it (professional roles, role of a friend, member of a club, etc.). Additionally, family members are performing the responsibilities that are socially constructed and culturally determined (For example, according to gender, to age, according to the context of functioning, etc.). (MacMillan & Copher, 2005; Steinhauer et al., 1984) It is most effective when family members have clear roles that correspond to their age, education, position in the family system and their individual qualities. (Dragišić-Labaš, 2002) But sometimes in families there are expectations (personal or from the family as a system) regarding their roles that burden their individual functioning and cause changes or difficulties in their functioning on a cognitive, affective and social level. (Shulz & Eden (ed), 2016) When the responsibilities that family members have, cause negative changes in their individual functioning and lead to physical and emotional symptoms, then it can be case of family burnout syndrome.

This paper presents a theoretical review of the available literature related to family burnout as a construct, in the direction of determining its components, causes of occurrence, factors that can cause it and the effects it can have on the quality of life of the individual and the family in general.

BURNOUT SYNDROME AND FAMILY BURNOUT – DEFINITION AND DEVELOPMENT OF THE CONSTRUCT

The term burnout in professional literature is used to describe a state of exhaustion, as a result of excessive or prolonged emotional, physical and psychological stress. The concept was originally described in the 1970s by the American psychologist Herbert Freudenberger, who used this term to describe reactions to workplace stressors. (Heinemann & Heinemann, 2017; Korczak, Kister & Huber, 2010; Maslach, Schaufeli & Leiter, 2001) A decade later, Christina Maslach (1981) explicitly defined burnout syndrome as a psychological syndrome involving emotional exhaustion, depersonalization, and diminished sense of self-efficacy among various professionals who work with other people in challenging situations.¹ She attempts to operationalize the syndrome by designing a scale that examines multiple aspects of burnout syndrome in helping professions. (Maslach Burnout Inventory, MBI) (Maslach & Jackson, 1981) Later, the focus of the researchers switched to other non-helping professions, agreeing that work-related burnout is a protracted and slow process that develops over years, and precipitating factors can be excessive demands from the workplace, and the inability of workers to fulfill them. (Burisch, 2006; Demerouti et al., 2001) To date, burnout syndrome has become one of the most widely discussed mental health problems in modern society, primarily related to professional activity and organizational factors, but also in other organizational contexts.

In the 11th revision of the International Classification of Diseases (ICD-11) from 2019, the World Health Organization describes Burnout Syndrome as an occupational phenomenon, not a medical condition, and in it is defined as “the result of chronic stress at workplace that is not properly managed, and is characterized by feelings of exhaustion, increased mental distance from one’s job, or feelings of negativism towards work, and reduced professional effectiveness”.²

The WHO states that burnout is a phenomenon in an occupational context, and should not be applied to describe experiences in other areas of life. (WHO, 2019) However, although burnout predominantly has an occupational connotation, there is a discrepancy between scientists and practitioners in the use of this term exclusively in the context of professional activity. A growing number of studies suggest that the described symptoms of burnout can also occur when performing other roles that are physically and emotionally challenging, such as family roles. (Moss, 2021; Fraga, 2019; Franza et al., 2016; Maslach, 1982) According to Moss (2021), the WHO definition is important because it considers burnout as an organizational problem, which requires an organizational solution. Franza et al. (2016) state that organizational structures can refer to business, education, as well as family systems, where personality, motivation, dynamics of the organizational structure, hierarchy and the type of activity are in constant interaction. Starting from this understanding of the family as an organized system of interactions, we can consider that the chronic stress of performing family roles and fulfilling tasks can be overwhelming, and can lead to family burnout.

The term family burnout is a more recent term, and can be defined as physical and emotional exhaustion from fulfilling family roles, tasks and responsibilities. (Franza, 2019; Campbell, 2020) It is a condition that occurs when the demands of the family organization and the family functioning exceed the capacities of the family member

1. Maslach, C. (1982). *Burnout: The Cost of Caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall

2. WHO (2019). Burn-out an “occupational phenomenon”: International Classification of Diseases. Преземено на 14.05.2023 од <https://www.who.int/news/item/28-05-2019-burn-out-an-occupational-phenomenon-international-classification-of-diseases>

to cope with them. Exhaustion as a result of family burnout can cause changes in the ability to cope with daily tasks and changes in the overall psychophysical, emotional and social well-being. It could appear differently in each individual, some people experience more physical symptoms, while others have emotional symptoms. (Maslach & Leiter, 2016) The most common symptoms of burnout are: (Smith, Segal & Robinson, 2023; Tavella, Hadzi-Pavlovic & Parker, 2021)

- » *Physical symptoms* – feeling of tiredness, exhaustion, reduced immunity, frequent illnesses, frequent headaches or muscle pains, change in appetite or sleeping habits;
- » *Emotional symptoms* – feeling of self-doubt, feeling of failure, helplessness, separation, loneliness, loss of motivation, negative attitude towards things, reduced life satisfaction;
- » *Behavioral symptoms* – withdrawing from responsibilities, isolating, postponing duties and responsibilities, using alcohol or psychoactive substances to cope with stress, neglecting personal needs, skipping responsibilities and more.

In the literature, family burnout is rarely found as a distinct concept, despite the fact that many publications address issues related to the chronic stress of fulfilling various family roles. From a search of the keywords family and burnout of the Google Scholar, JSTOR, Elibrary.ru, Research Gate and Pubmed databases in English and Russian language, it is noted that the following terms are found in numerous articles:

- » *Parental burnout* (Piotrowski, Bojanowska, Szczygieł, Mikolajczak & Roskam, 2023; Yuan, Wang, Song & Li, 2022; Evans et al., 2022; Mikolajczak, Gross & Roskam, 2019; Roskam, Brianda & Mikolajczak, 2017);
- » *Burnout of caregivers* (persons who take care of a member with a disability or in a state of infirmity) in the family; (AIC, 2022; Krishnan, York, Backus & Heyn, 2017; Park & Park, 2017);
- » *Emotional burnout* (Stekolshchikova and Ilinsky, 2013; Saporovskaya, 2018);
- » *Marital/partner burnout* (Jafari, et al., 2021; Fahimi & Taghvaei, 2022; Nejatian et al., 2021; Kinga & Blonska, 2021).

In several studies conducted during the Covid 19 pandemic, it is stressed that changes in family members' duties and responsibilities can lead to burnout, as the family members face difficulties adapting to new operating conditions. (Young et al., 2021; Griffith et al., 2022; Moron et al, 2023; Franza et al., 2022).

From the review of the available literature, it can be concluded that different family responsibilities can result in burnout among family members, but the most vulnerable are:

- » Parents who face the challenge of balancing the demands of the parental role and other responsibilities;
- » Single parents who independently take care of the household;
- » Parents who educate their children at home (for example, during the pandemic);
- » Family members who care for a person with a disability/mental disorder;
- » Family members who care for an elderly family member;
- » Children and partners in families with socioeconomic difficulties.

Family members who are dedicated to fulfilling complex and demanding family tasks are focused on accomplishing all activities without having space to take care of their own health (sometimes they feel guilty if they feel it is necessary). (Spasovska, 2022) Although the more vulnerable members may feel the most pressure from the

responsibilities associated with their family role, any family member at some point may experience a diminished sense of control over their role and feel “assaulted” by family responsibilities and tasks. This makes members less able to adequately respond to daily challenges and be overwhelmed by continuous stress arising from their family role. (Macmillan & Copher, 2005) Thus, they may be at risk of developing family burnout syndrome.

Burnout among family members may not be recognized as such, and often not accepted as an existing condition, because caring and fulfilling responsibilities within the family system is expected. However, the consequences can be serious, difficult and exhausting for all family members. More research is needed that will be aimed at creating a theoretical framework for defining and recognizing the characteristics of family burnout, and will be the basis for creating strategies for prevention and intervention in practice.

CONCLUSION

Family burnout is a new construct, which has started to be used in the literature in recent years. Although the term burnout is predominantly used to describe symptoms that occur as a result of long-term occupational stress, it can also occur when performing other roles that are physically and emotionally challenging. For those reasons, it is increasingly possible to encounter studies that use different terms that describe specific symptoms that are characteristic of the burnout syndrome, but when performing different roles, for example, in a family context as a parental role, a role of carers of another family member, partner and so on. Because these are responsibilities and roles that arise from the family environment, the term family burnout is an adequate umbrella-term for use when describing a state of physical, emotional and mental exhaustion as a result of performing them, regardless of their specificity (parental, caring, relational and similar).

The conceptual distinction between occupational burnout and family burnout is more than necessary, because they have terminological applications in different contexts, and therefore require a different approach both in study and in intervention and treatment by professionals who work with individuals and families. More research is needed, the focus of which will be family experiences related to the performance of demanding family roles, in the direction of opening new perspectives in defining the difficulties faced by family members and recognizing the need for prevention and intervention.

REFERENCES

1. Agency for Integrated Care (2022). A Caregiver’s Guide to Avoid Burnout. Преземено на 10.05.2023 од <https://www.aic.sg/resources/Documents/Brochures/Caregiving%20Support/Caregiver%20Burnout%20Guide%20EN.pdf>
2. Bakel, van H., et al. (2022). [Parental Burnout Across the Globe During the COVID-19 Pandemic](#). *International Perspectives in Psychology*, 11:3, 141-152
3. Dragiši?-Labaš, S. (2002). Porodi?ne uloge i mogu?nosti usmeravanja porodi?nog sistema na tradicionalne obrasce življenja. *Engrami*, vol. 24, br. 1, str. 23-30

4. Durand-Moreau, Q.V. (2019). Is burn-out finally a disease or not?. *Occupational and Environmental Medicine*;76: 938
5. Evans, T.R., Roskam, I., Stinglhamber, F. et al. Burnout across boundaries: Can parental burnout directly or indirectly influence work outcomes?. *Curr Psychol* (2022). <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02687-3>
6. Fahimi, Maryam & taghvaei, davood. (2022). Predicting marital adjustment based on marital justice and marital burnout. *Assessment and Research in Applied Counseling*. 4. 1-12. 10.52547/jarac.4.2.1.
7. Fraga, J. (2019). A Guide to Burnout. Преземено на 03.05.2023 од <https://www.healthline.com/health/mental-health/recovering-from-autistic-burnout#The-bottom-line>
8. Franza F. (2019). The emotional and psychological burden of the “burnout” in families of psychiatric patients. *Psychiatria Danubina*, 31(Suppl 3), 438–442.
9. Franza, F., Carpentieri, G., Guglielmo, S. D., Buono, G. D., Fiorentino, N., et al. (2016) Burnout in Familie
10. Franza, F., Vacca, A., Minò, M., Solomita, B., Papa, F., De Paola, A., & Franza, A. (2022). “Family Burnout” of psychiatric patients: Its role during the COVID-19 pandemic. *European Psychiatry*, 65(S1), S190-S190. doi:10.1192/j.eurpsy.2022.499
11. Griffith, A. K., Bedard, K. E., Eaton, A., Ackerlund Brandt, J. A., & Jha, P. (2022). Effects of the COVID-19 Pandemic on Parental Burnout and Parenting Practices: Analyses Using a Retrospective Pretest. *Chronic stress* (Thousand Oaks, Calif.), 6, 24705470221114059. <https://doi.org/10.1177/24705470221114059>
12. Heinemann, L. V., & Heinemann, T. (2017). Burnout Research: Emergence and Scientific Investigation of a Contested Diagnosis. *SAGE Open*, 7(1). <https://doi.org/10.1177/2158244017697154>
13. Jafari, A., Alami, A., Charoghchian, E., Delshad Noghabi, A., & Nejatian, M. (2021). The impact of effective communication skills training on the status of marital burnout among married women. *BMC women’s health*, 21(1), 231. <https://doi.org/10.1186/s12905-021-01372-8>
14. Kaleta, Kinga & Sylwia, Błońska. (2021). Marital burnout in mothers of children with autism spectrum disorder: the role of marital communication and sociodemographic factors. 47. 442-461. 10.34766/fetr.v47i3.833.
15. Korczak, D., Kister, C., Huber, B. (2010). Differentialdiagnostik des Burnout-Syndroms. *Schriftenreihe Health Technology Assessment*, Bd. 105 DIMDI, Köln. p. 13
16. Krishnan, S., York, M., Backus, D., Heyn, P. (2017). Coping With Caregiver Burnout When Caring for a Person With Neurodegenerative Disease: A Guide for Caregivers. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*. 98. 10.1016/j.apmr.2016.11.002.
17. Macmillan, R., & Copher, R. (2005). Families in the Life Course: Interdependency of Roles, Role Configurations, and Pathways. *Journal of Marriage and Family*, 67(4), 858-879. Retrieved August 19, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/3600243>
18. Maslach, C. (19s. The Emotional Burden of the “Traumatized” Families. *J Fam Med Dis Prev* 2: 040 82). *Burnout: The Cost of Caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
19. Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. *World psychiatry* : official

- journal of the World Psychiatric Association (WPA), 15(2), 103–111. <https://doi.org/10.1002/wps.20311>
20. Maslach, C., Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*. Vol. 2, 99-113
  21. Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
  22. Mikolajczak, M., Gross, J.J., Roskam, I. (2019). Parental burnout: What is it, and why does it matter? *Clin. Psychol. Sci.* ;7:1319–1329. doi: 10.1177/2167702619858430
  23. Moroń, M., Jach, Ł., Atlas, K. et al. (2023). Parental and Pandemic Burnout, Internalizing Symptoms, and Parent-Adolescent Relationships: A Network Analysis. *J Psychopathol Behav Assess* 45, 428–443. <https://doi.org/10.1007/s10862-023-10036-w>
  24. Moss, J. (2021). *The Rise of Chronic Stress and How We Can Fix it: The Burnout Epidemic*. Harvard Business Review Press
  25. Nejatian, Mahbobeh & Alami, Ali & Momeniyan, Vahideh & Delshad Noghabi, Ali & Jafari, Alireza. (2021). Investigating the status of marital burnout and related factors in married women referred to health centers. *BMC Women's Health*. 21. 10.1186/s12905-021-01172-0.
  26. Park, Min-Jeong & Park, So-Hee. (2017). Factors Affecting Caregivers' Burnout Caring for a Family Member in an Intensive Care Unit. *Korean Journal of Adult Nursing*. 29. 517-526. 10.7475/kjan.2017.29.5.517.
  27. Parker, G., & Tavella, G. (2022). Burnout: a case for its formal inclusion in classification systems. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 21(3), 467–468. <https://doi.org/10.1002/wps.21025>
  28. Piotrowski, K., Bojanowska, A., Szczygieł, D., Mikolajczak, M., & Roskam, I. (2023). Parental burnout at different stages of parenthood: Links with temperament, Big Five traits, and parental identity. *Frontiers in psychology*, 14, 1087977. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1087977>
  29. *Psychiatry Research*, Vol. 302, 114023, <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2021.114023>
  30. Roskam I., Brianda M.E., Mikolajczak M. A step forward in the conceptualization and measurement of parental burnout: The parental burnout assessment (PBA) *Front. Psychol.* 2018;9:758. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00758
  31. Roskam, I., Raes, M. E., & Mikolajczak, M. (2017). Exhausted Parents: Development and Preliminary Validation of the Parental Burnout Inventory. *Frontiers in psychology*, 8, 163. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00163>
  32. Schulz, R., Eden, J., ed. (2016). *Families Caring for an Aging America*. Washington (DC) National Academies Press
  33. Smith, M., Segal, J. & Robinson, L. (2023). Burnout Prevention and Treatment. Преземено на 04.05.2023 од <https://www.helpguide.org/articles/stress/burnout-prevention-and-recovery.htm>
  34. Steinhauer, P. D., Santa-Barbara, J., & Skinner, H. (1984). The process model of family functioning. *The Canadian Journal of Psychiatry / La Revue canadienne de psychiatrie*, 29(2), 77–88
  35. Tavella, G., Hadzi-Pavlovic, D., Parker, G. (2021). Burnout: Redefining its key symptoms,
  36. WHO (2019). Burn-out an “occupational phenomenon”: International

- Classification of Diseases. Преземено на 14.05.2023 од <https://www.who.int/news/item/28-05-2019-burn-out-an-occupational-phenomenon-international-classification-of-diseases>
37. Young, E., Milligan, K., Henze, M., Johnson, S., & Weyman, K. (2021). Caregiver burnout, gaps in care, and COVID-19: Effects on families of youth with autism and intellectual disability. *Canadian family physician Medecin de famille canadien*, 67(7), 506–508. <https://doi.org/10.46747/cfp.6707506>
  38. Yuan, Y., Wang, W., Song, T., & Li, Y. (2022). The Mechanisms of Parental Burnout Affecting Adolescents' Problem Behavior. *International journal of environmental research and public health*, 19(22), 15139. <https://doi.org/10.3390/ijerph192215139>
  39. Сапоровская Мария Вячеславовна (2018). Эмоциональное выгорание и психологическое благополучие женщин в семье. Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика, 24 (4), 68-73
  40. Спасовска, М. (2022). Особенности на семейното функциониране на семейства с деца със специални нужди. ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Философски факултет: Докторска дисертация
  41. Стекольщикова О.Н., Ильинский С.В. Эмоциональное выгорание супругов в зависимости от семейного стажа // Самарский вестник. - 2013. -№ 2 (14). - С. 137-149
  42. Macmillan, R., & Copher, R. (2005). Families in the Life Course: Interdependency of Roles, Role Configurations, and Pathways. *Journal of Marriage and Family*, 67(4), 858-879. Retrieved August 19, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/3600243>

Д-р Славољуб ИвановскиМеѓународен Славјански Универзитет
Република Северна Македонија

СТРЕСОТ, КАРДИОВАСКУЛАРНИТЕ ЗАБОЛУВАЊА И ПОЗИТИВНАТА ПСИХОЛОГИЈА

Апстракт: Во динамичното секојдневие, личноста постојано се соочува со стресни состојби кои го нарушуваат нејзиното психичко и физичко здравје. Многу истражувања и студии потврдуваат дека растат менталните нарушувања кај вкупната светска популација. Клучот за разбирање на овие проблеми лежи во разбирање на умот и неговата способност за решавање на проблемите преку користење на: позитивните емоции, оптимизмот, поставување цели и задоволство на животот, односно користење на придобивките на позитивната психологија. Емпириските истражувања во врска со здравствените придобивки од позитивната психолошка благосостојба последниве неколку години се користат во решавање на проблемите со кардиоваскуларните болести.

Во овој труд ја разгледуваме поврзаноста на благосостојбата со кардиоваскуларните заболувања кај здрави личности, а и кај оние на кои им е дијагностицирана болест. Односно, тргнуваме со главната теза која тврди дека благосостојбата и позитивните емоции позитивно влијаат на намалување на последиците од кардиоваскуларните заболувања. Резултатите од истражувачките студии во оваа област укажуваат дека благосостојбата ги намалува кардиоваскуларните проблеми кај здрави личности, а во помала мерка и кај пациенти соочени со такви проблеми. Прашањата поврзани со развојот на личноста низ целиот животен век, а особено развојот во детството, се идентификува како клучен период за воспоставување на здрави кардиоваскуларни траектории.

Клучни зборови: стрес, кардиоваскуларни заболувања, позитивна психологија, благосостојба

STRESS, CARDIOVASCULAR DISEASE AND POSITIVE PSYCHOLOGY

Abstract: In the dynamic everyday life, a person is constantly faced with stressful situations that disrupt his mental and physical health. Many researches and studies confirm that mental disorders are growing in the total world population. The key to understanding these problems lies in understanding the mind and its ability to solve problems by using: positive emotions, optimism, goal setting and life satisfaction, ie using the benefits of positive psychology. Empirical research on the health benefits of positive psychological well-being has been used in the past few years to address cardiovascular disease.

In this paper, we consider the relation of well-being with cardiovascular disease in healthy individuals, as well as in those diagnosed with the disease. That is, we start with the main thesis that claims that well-being and positive emotions have a positive effect on reducing the consequences of cardiovascular diseases. The results of research studies in this area indicate that well-being reduces cardiovascular problems in healthy

individuals, and to a lesser extent in patients facing such problems. Issues related to personality development across the life span, and especially childhood development, have been identified as a key period for establishing healthy cardiovascular trajectories.

Key words: stress, cardiovascular disease, positive psychology, well-being

ПСИХОЛОШКИ ВЛИЈАНИЈА НА СТРЕСОТ И БЛАГОСОСТОЈБАТА

Во динамиката на современото општество личноста постојано е во трка за реализација на високи барања како на работното место така и на личен план. Личноста се соочува со притисокот на стресните состојби кои предизвикуваат огромни последици врз психо-физичкото здравје. Грижата за менталното здравје на својата популација станува доминантна во сите земји во светот, особено последниве две години со надминување на последиците од пандемијата Ковид 19. Бидејќи расте бројот на лица со депресија, анксиозност и кардиоваскуларни заболувања, многу истражувачки студии и научни трудови, се посветени на барање на врската на стресот со депресијата, анксиозноста и кардиоваскуларните заболувања. Во трудовите за глобалното ментално здравје, се зборува за тоа како невронауката може ефикасно да се вклучи во лекување на менталното здравје на личноста во различни културни средини. Менталните нарушувања ги активираат нервните врски кои предизвикуваат негативни мисли, постапки и емоции. Преку разбирање на неврологијата, (на пример, што се случува во мозокот кога личноста е под стрес, кога доживеала голема траума и како делови од кортексот се активираат поради нарушувања на расположението) се овозможува психолозите во психолошкиот и биолошкиот систем на личноста да придонесат за подобро насочување и превентивно лекување

Преку примената на позитивните здравствени стратегии се предвидува добро здравје преку: позитивни чувства, самозадоволство, позитивно размислување, емоционално управување и саморегулација, самоподобрување и наоѓање на вистинското значење на среќата, духовноста, емпатија и прошка и градење на здрави социјални односи. Се потврдило дека вработените кои следеле позитивен пристап во нивното секојдневие и користеле позитивни интервенции, имале:

- » значително намалено ниво на стрес,
- » поголемо чувство на самомотивација,
- » имале подобри односи со своите соработници,
- » поголема продуктивност и задоволство во работата и
- » помалку кардиоваскуларни проблеми.

Во еден експеримент за проучување на влијанието на позитивните емоции врз настињката, Коен и неговите колеги, откриле дека учесниците кои пријавиле дека доживуваат позитивни емоции како: среќа, задоволство и ентузијазам, имаат помал ризик од заразување со вирусот на настињката. За разлика од нив, оние испитаници кои пријавиле чувство на депресија, осаменост или лутина, имале повисок ризик од заболување со настињката. Оваа студија дава директна потврда на фактот дека позитивните емоции гарантираат подобро здравје, поголем имунитет и посилна отпорност на личноста.

Поврзаноста на позитивната психологија и благосостојбата, односно на физиолошките процеси на чувство на задоволство и среќа, исто така се истражува со поврзаноста на кардиоваскуларните заболувања. Како најчести

меѓу нив се споменуваат: улогата на автономниот нервен систем во регулација на кардиоваскуларниот систем, атеросклероза, воспаленија на срцето, регулација на шеќерот во крвта, контрола на крвниот притисок и други.

Благосостојбата е спротивно од психичко вознемирување како што се депресија и анксиозност. Благосостојбата се дефинира како „позитивни чувства, сознанија и стратегии на поединци кои добро функционираат во сопствениот живот и позитивно ги оценуваат случувањата во сопствениот живот“ Наместо недостатоци или проблем што треба да се решава, благосостојбата сигнализира дека животот се одвива добро и дека постојат здрави психолошки ресурси со кои се храни личноста. Благосостојбата е чувствува за добро само по себе, но е поврзана и со корисни исходи, вклучително и поддржувачки социјални односи, успех во кариерата и поздрав и подолг живот. Можеби најцврстиот доказ за второто доаѓа од областа на кардиоваскуларните заболувања (КВЗ), која е водечка причина за смрт восветот и вклучува дијагнози како што се коронарна срцева болест и мозочен удар.

Иако постои силна поврзаност помеѓу психолошката вознемиреност и зголемениот ризик од кардиоваскуларни заболувања, многу истражувања во оваа област на Американското здружение за срце, ја идентификува благосостојбата како „важна граница на знаење“ во својата поставена цел за 2030 година да промовира поздрав живот за сите членови на светската популација.

Како што беше напред наведено, водечка хипотеза во нашиот труд е дека личностите со поголемо ниво на благосостојба имаат намален ризик од кардиоваскуларни заболувања. Покрај тоа, секоја очигледна поврзаност може да се должи на основните процеси поврзани со здравствените однесувања, физиолошката функција и способноста за отпорност кон стресот. Резултатите од наодите за поврзување на благосостојбата и кардиоваскуларните заболувања ја поддржуваат идејата дека ресторативните и влошените бихејвиорални и физиолошки процеси, како и способноста за амортизирање на стресот, може да ја потврдат врската на благосостојбата со кардиоваскуларните заболувања.

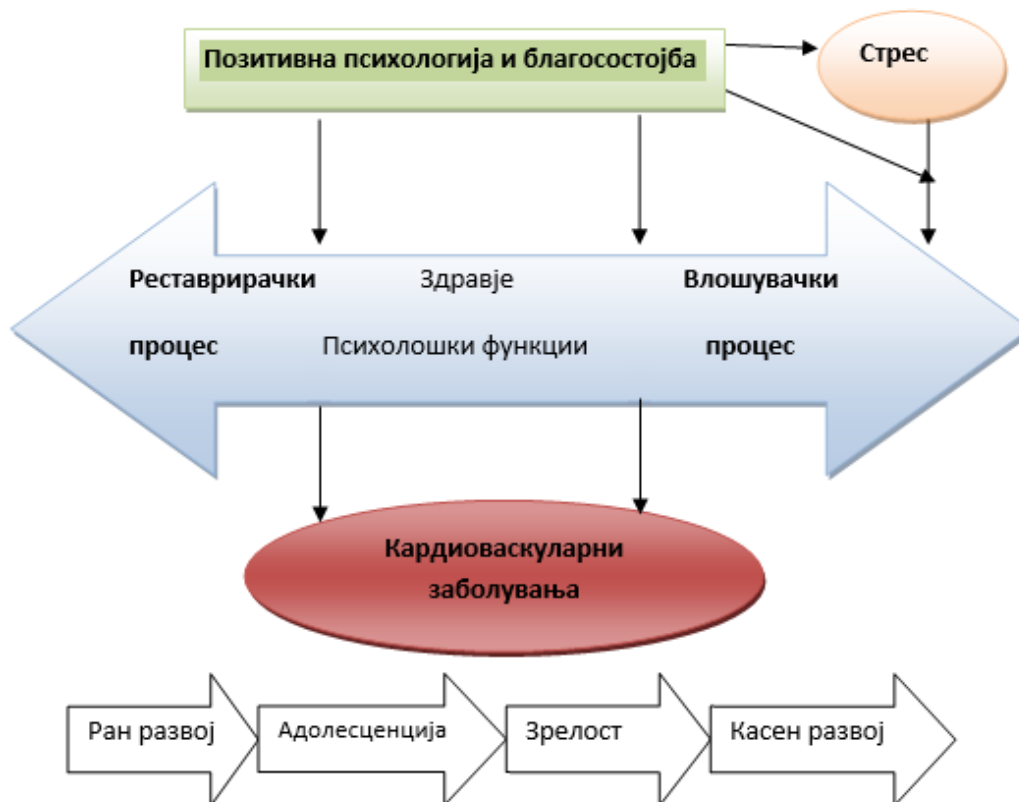
КАРДИОВАСКУЛАРНИТЕ ЗАБОЛУВАЊА И БЛАГОСОСТОЈБАТА

Во овој дел посветуваме внимание на психолошката благосостојба како добар предиктор за неколку здравствени исходи кај пациенти со кардиоваскуларни болести, а тука влегуваат: придржување кон правилата и упатствата, квалитет на живот и здраво однесување. Се чини дека перцепцијата на здравствената контрола и позитивната ориентација имаат корисен ефект врз здравјето и благосостојбата. Барбара Фредриксон (Barbara Fredrickson) со своите ставови тврди дека позитивните мисли и емоции ги намалуваат негативните чувства на личноста. Поголем број на лица кои биле вклучени во вакви истражувања успеале на ваков начин да ги отстранат проблемите кои ги имале со кардиоваскуларниот систем. Кога личноста доживува стрес се случуваат голем број на промени во биолошкиот систем: се забрзува ритмот на срцето, дотокот на крв, расте нивото на шеќер во крвта и доколку личноста не е подготвена за справување со стресот, може да предизвика влошување на психичкото здрајве (анксиозност, депресија) и до поголем притисок врз кардиоваскуларните заболувања.

Мал примерок од испитаници, кои биле вклучени во вакви истражувања, а кај кои биле дијагностицирани кардиоваскуларни заболувања покажале дека интервенциите за благосостојба може да доведат до поголема физичка активност, зголемено придржување кон лековите и намалување на воспаленијата.

Сеопфатната теоретска рамка за зависноста на благосостојбата и кардиоваскуларните заболувања прикажани се преку слика број 1. Најпрво се испитува поврзаноста на Позитивна психологија и благосостојба (правоаголникот со зелена боја на сликата) со обележениот црвен дијамант, односно Кардиоваскуларните заболувања. Потоа се следи врската на личноста со патишта кои потенцијално ја поврзуваат благосостојбата со кардиоваскуларните заболувања обележани со сината боја на двонасочната стрелка, односно Психолошката состојба и здравјето. Со жолта елипса е претставено влијанието на Стресот. И на крајот, сите овие врски се разгледуваат во развоен контекст, односно преку еднонасочните стрелки од лево кон десно кои се претставени најдолу во сликата, (Ран развој, адолесценција, до касен развој на личноста). Сите овие фактори се во заемна корелација со условите, причините и прашањата на социјалната средина и физичкото окружување на личноста.

Слика 1. Модел за врската на позитивната психологија - благосостојбата со кардиоваскуларните заболувања

Извор: прилагодено според: Kubzansky, Huffman, et al, (2018), *Positive psychological well-being and cardiovascular disease. Journal of the American College of Cardiology*, 72, 1382–1396.

Студија во која биле истражувани 100 членови на една заедница во време од дванаесет неделна позитивна психолошка интервенција, покажала поврзаност не само со подобрување во благосостојбата со текот на времето, но и со значително

помалку денови за боледување на испитаниците во однос на нивната контрола. Но, сепак ефектите не биле толку очигледни за објективни исходи во однос на крвниот притисок. Кај возрасните Јапонци со високи нивоа на позитивни емоции, но ниски нивоа на социјална поврзаност се разликуваат резултатите со возрасните во САД и нивната социјална поврзаност. Тоа значи дека високите нивоа на благосостојба може да се судрат со културните норми за одржување на социјалната хармонија и културниот контекст може да биде важен модераторски фактор за исходот на испитаниците.

Во Пакистан во болница за терцијарна нега во 2019 година, од Јуни до Декември се истражувала поврзаноста на кардиоваскуларните заболувања и психолошкиот стрес. Во истражувањето учествувале 117 пациенти со миокарден инфаркт и нестабилна ангина, а 110 пациенти без кардиоваскуларни заболувања. Со истражувањето се потврдило дека ризикот од кардиоваскуларни случувања бил поголем кај пациенти со историја на социјална изолација (односно 2,47), пациенти со брачен стрес (односно 2,28), и пациенти со стрес на работа (односно 3,2), злоупотреба во детството (односно 2,78) или доживеана траума (односно 2,67). Во следната табела број 1 претставени се резултатите од споменато истражување.

Табела 1. Психолошкиот стрес и кардиоваскуларните заболувања

	Карактеристики	Пациенти со КВЗ (117)	Пациенти без КВЗ (110)	Корелација
1.	Пушење	52 (44.4%)	41 (37.2%)	1.34***
2.	Семејна историја за КВЗ	21 (17.9%)	18 (16.3%)	1.11***
3.	Психолошки стрес			
4.	Економски стрес	36 (30.7%)	28 (25.4%)	1.30***
5.	Социјална изолација	19 (16.2%)	08 (7.3%)	2.47***
6.	Брачен статус	31 (26.4%)	15 (13.6%)	2.28***
7.	Детска злоупотреба	21 (17.9%)	08 (7.3%)	2.78***
8.	Историја на трауми	18 (15.3%)	07 (6.4%)	2.67***
9.	Работен стрес	33 (28.2%)	12 (10.9%)	3.22***

Извор: прилагодено според: Psychological Stress as a Risk Factor for Cardiovascular Disease: A Case Control Study, 2020 Oct; v.12(10): e10757., Published online 2020 Oct 1. doi: 10.7759/cureus.10757.

Поврзаноста на вродените срцеви мани (КСБ) со хроничен стрес, како во раниот живот, така и во зрелоста, е приближно 40%-60%. Стресорите во раниот животен период на личноста, како што се употреба на супстанции од страна на родителите, сексуалната злоупотреба, одвојувањето на родителите, разводот, родителската болест или смртта, и хроничните стресори како лошиот социоекономски статус се дискутирани во повеќето докази.¹

Сепак, стресорите во возрасниот период на личноста, како што се смртта на детето или брачниот другар, брачните проблеми и грижата за болен сопругник дома, се поврзани со зголемен ризик за вродени срцеви мани. Како најмногу проучувани стресори во зрелата возраст на личноста се: социјална изолација и стрес на работа.

1. Cohen BE, State of the art review: depression, stress, anxiety, and cardiovascular disease., Cohen BE, Edmondson D, Kronish IM. Am J Hypertens, 2015;28:1295–1302. PMC PabMed Central.

Во студија во која биле анкетирани учесници во 10 земји, ризикот од срцеви заболувања кај оние кои пријавиле три или повеќе детски проблеми, бил поголем за два пати во споредба со оние кои не пријавиле ниту еден проблем. Наводно, постои зголемен ризик од хипертензија, хиперлипидемија, дебелина и кардиоваскуларни болести кај пациенти со посттрауматско стресно нарушување. Студијата за коронарен ризик за жени во Стокхолм известува дека брачниот стрес ја влошува прогнозата на болеста кај жените со вродени срцеви мани.

Се смета дека меѓусебно поврзаните мрежи на мозокот, кои вклучуваат сложени функции како сознавањето и емоциите, имаат важна улога, иако има многу други фактори кои се вклучени во обработката на кардиоваскуларните заболувања. Амигдалата има клучна улога за време на стресот, тој предизвикува автономни, хормонални и промени во однесувањето поврзани со него. Референтните проекции на амигдалата до мозочното стебло помагаат во симпатичните одговори на стресот.

Земајќи ги во предвид изложените заклучоци, може да констатираме дека стресот игра значајна улога во чувствителноста, напредокот, и исход од кардиоваскуларните заболувања. Стресот може да ги предизвика или да ги влоши процесите на болеста во зависност од типот на вклучен стрес (физички, хемиски, биолошки, ментални, психосоцијални стрес итн.). Благосостојбата и позитивните емоци кои биле вклучени кај лица со дијагностицирани кардиоваскуларни заболувања покажале дека интервенциите за благосостојба може да доведат до поголема физичка активност, зголемено придржување кон лековите и намалување на воспаленијата и срцеви проблеми, а посебно значење има врската на благосостојбата со развојот на личноста со интервенции за подобрување на благосостојбата и здравјето.

ЗАКЛУЧОК

Последниве години постои очигледна тенденција на раст на кардиоваскуларните заболувања и зголемена смртност. Психолошкиот стрес се зема како важен ризик фактор за кардиоваскуларните болести, а кој често се занемарува. Потребно е вклучување на психолошкиот стрес во земање историја на пациенти со ризик од кардиоваскуларни настани и планот за управување со болеста на пациентот треба да вклучува психолошко советување.

Во науката се повеќе се пристапува кон истражувања за влијанието на позитивната психолошка благосостојба и нејзината поврзаност со подобрување на резултатите за подобро здравје, особено во доменот на кардиоваскуларните заболувања. Особено е значајно охрабрувањето на Американското здружение за срце и кардиоваскуларни заболувања да се вклучи благосостојбата во истражувањата поврзани со кардиоваскуларниот систем. Сепак, потребни се висококвалитетни натамошни истражувања кои дополнително ќе ги разјаснат и ќе ги истражуваат патиштата и процесите на функционирање на личноста низ нејзиниот животен век, а особено во детството.

Врската на благосостојбата со кардиоваскуларните заболувања и процесот на развој на личноста со интервенции за подобрување на благосостојбата, особено во процесите за реставрација (обновување, враќање во добра состојба) и обезбедуваат минимизирање на влошените процеси. На тој начин превентивно ќе се влијае на вкупниот процес на благосостојба и намалување на трошоците и времето за лекување и подобрување на здравјето на личноста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Algoe, S. B. (2019). Positive interpersonal processes. *Current Directions in Psychological Science*, 28, 183–188.
2. Alimujiang, A., Wiensch, A., Boss, J., Fleischer, N. L., Mondul, A. M., McLean, K., Mukherjee, B., & Pearce, C. L. (2019). Association between life purpose and mortality among US adults older than 50 years. *JAMA Network Open*, 2, e194270.
3. Bassett, S. M., Schuette, S. A., O'Dwyer, L. C., & Moskowitz, J. T. (2019) Positive affect and medication adherence in chronic conditions: A systematic review. *Health Psychology*, 38, 960–974.
4. Coffey, J. K. (2018). Positive psychology of infancy and early childhood. In Snyder C. R., Lopez S. J., Edwards L. M., & Marques S. C. (Eds.), *The Oxford handbook of positive psychology* (3rd ed.). Oxford University Press.
5. Fancourt, D., & Steptoe, A. (2020). The longitudinal relationship between changes in wellbeing and inflammatory markers: Are associations independent of depression? *Brain, Behavior, and Immunity*, 83, 146–152.
6. Fernandez-Jimenez, R., Al-Kazaz, M., Jaslow, R., Carvajal, I., & Fuster, V. (2018). Children present a window of opportunity for promoting Health. *Journal of the American College of Cardiology*, 72, 3310–3319.
7. Kim, E. S., James, P., Zevon, E. S., Trudel-Fitzgerald, C., Kubzansky, L. D., & Grodstein, F. (2019). Optimism and healthy aging in women and men. *American Journal of Epidemiology*, 188, 1084–1091.
8. Kim, E. S., Shiba, K., Boehm, J. K., & Kubzansky, L. D. (2020). Sense of purpose in life and five health behaviors in older adults. *Preventive Medicine*, 139, 106172.
9. Kubzansky, L. D., Boehm, J. K., Allen, A. R., Vie, L. L., Ho, T. E., Trudel-Fitzgerald, C., Koga, H. K., Scheier, L. M., & Seligman, M. E. P. (2020). Optimism and risk of incident hypertension: A target for primordial prevention. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 29, e157.
10. Salmoirago-Blotcher, E., Hovey, K. M., Andrews, C. A., Allison, M., Brunner, R. L., Denburg, N. L., Eaton, C., Garcia, L., Sealy-Jefferson, S. M., Zaslavsky, O., Kang, J., López, L., Post, S. G., Tindle, H., & Wassertheil-Smoller, S. (2019). Psychological traits, heart rate variability, and risk of coronary heart disease in healthy aging women-The Women's Health Initiative. *Psychosomatic Medicine*, 81, 256–264.
11. Steptoe, A. (2019). Happiness and health. *Annual Review of Public Health*, 40, 339–359.
12. Suls, J. (2018). Toxic affect: Are anger, anxiety, and depression independent risk factors for cardiovascular disease? *Emotion Review*, 10, 6–17.

159.953.2:172.15-053.6]:303.621.35

Д-р Елена Златева

Факултет психологији, МСУ
Република Северна Македонија

Олга Сергеевна Солодухина

Младши научни сотрудник кафедры общей и прикладной психологии
факультета социальной психологии Гуманитарного университета
Екатеринбург, Россия

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О РОДИНЕ У СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: Социальные представления представляют собой «сеть» идей, метафор и образов и включают в себя эмоции, отношения и суждения и относятся к познаниям, запечатлевающим коллективное мышление общества. Представлены результаты исследования, целью которого являлось выявление и анализ особенностей структуры и содержания социальных представлений о родине. В качестве методов, позволяющих выявить представления, был выбран метод свободных словесных ассоциаций. Было опрошено 150 молодых людей в возрасте от 18 до 25 лет. В результате исследования была выявлена структура поля социальных представлений о родине; группы понятий в сознании респондентов, связанных с родиной; различия в структуре и содержании представлений о родине у мужчин и женщин.

Ключевые слова: социальные представления, Родина, коллективная память, молодежь

SOCIAL IDEAS ABOUT THE MOTHERLAND AMONG MODERN YOUTH

Abstract: Social representations are a «web» of ideas, metaphors and images and include emotions, attitudes and judgments and refer to knowledge that captures the collective thinking of society. The results of the study, the purpose of which was to identify and analyze the features of the structure and content of social ideas about the homeland, are presented. The method of free word associations was chosen as a method to reveal representations. 150 young people aged 18 to 25 were interviewed. As a result of the study, the structure of the field of social ideas about the homeland was revealed; groups of concepts in the minds of respondents related to their homeland; differences in the structure and content of ideas about the homeland in men and women.

Key words: social representations, Motherland, collective memory, youth

Новая эпоха принимает во внимание психологические аспекты жизни своих граждан. В течение последних нескольких десятилетий правительства и международные организации начали систематическую оценку психологических аспектов социально важных явлений: уровня субъективного благополучия людей по всему миру, уровня счастья, состояния психологической безопасности, качества жизни, психологического здоровья.

Так, сравнения психологического благополучия между странами показали, что люди более счастливы в экономически развитых странах, относительно менее коррумпированных, где права человека и политические свободы хорошо защищены. Эти результаты не вызывают удивления, однако они говорят об эффективности измерения психологических аспектов в качестве одного из показателей процветания нации и стабильности.

Социальные представления включают в себя эмоции, отношения и суждения и относятся к познаниям, запечатлевающим коллективное мышление общества. Социальные представления являются результатом группового обсуждения, представляя собой инструменты для обозначения и категоризации повседневных интересов группы, облегчая ориентацию в окружающем мире и общение между членами группы.

Социальные представления представляют собой «сеть» идей, метафор и образов и включают в себя эмоции, отношения и суждения (Moscovici, 2000). Социальные представления не должны рассматриваться как логические и последовательные мыслительные модели. Вместо этого они могут быть полны противоречивых идей. Социальные представления относятся к познаниям, запечатлевающим коллективное мышление общества. Как заявляет Серж Московичи, социальные представления каждый раз участвуют в глобальном видении, которое общество определяет для себя, и действуют на уровнях группы и общества (Moscovici, 2000). Социальные представления являются не только социально разделенными мыслями, но и результатом группового обсуждения, представляя собой инструменты для обозначения и категоризации повседневных интересов группы, тем самым облегчая ориентацию в окружающем мире, а также общение между членами группы (Moscovici, 1973).

Мартин Бауэр и Джордж Гаскелл подчеркивают, что процесс формирования социальных представлений должен быть представлен во временном контексте. Новые социальные представления привязаны к более старым (Bauer & Gaskell, 1999). Таким образом, социальные представления всегда имеют историю, и поскольку существующие концепции используются, в свою очередь, для закрепления новых событий, у этих представлений также есть будущее. Поэтому, социальные представления являются объектами перемен. По мере создания новых социальных представлений более старые могут потерять свое социальное значение и погрузиться в небытие. Дарио Пайез и его коллеги отмечают в контексте социальных представлений истории, коллективные воспоминания могут оказаться неактуальными и исчезнуть из обсуждения (Páez et al., 2015). Однако, некоторые концепции могут стать настолько глубоко укорененными в сознании группы, что они становятся почти неотъемлемой частью мышления всего общества.

Социальные представления дают возможность классификации и людей, и объектов окружающего мира, сравнения, оценки и объяснения их поведения (Moscovici, 1984; Moscovici, 1988). Когда разные группы людей представляют вещи

одинаково, это не только обеспечивает основу для успешной коммуникации и координации действий, но и то, что разделяется, часто воспринимается как нечто само собой разумеющееся. В частности, на психологическом уровне социальные представления становятся призмой, посредством которой члены общества воспринимают реальность, собирают новую информацию, истолковывают свой опыт, а затем принимают решения о том или ином действии. Осознание того, что твои представления разделяют многие, превращает взаимодействие в обществе в мощный психологический механизм, который имеет важное влияние на все аспекты человеческой жизни.

Общие представления могут влиять на чувство солидарности и единства, интенсивность и вовлечение новых членов общества с этими убеждениями, характер конструирования социальной реальности, давление, которое они оказывают на лидеров, что в конечном итоге может повлиять на политику и ход мер, принятых лидерами этого общества.

Социальные представления можно рассматривать как инструмент коллективной памяти, которые конструируются и трансформируются в зависимости от социальных характеристик общества, удовлетворенности потребности в безопасности, социальной идентичности и эмоционального фона. Коллективная память представляет собой последовательный и содержательный социально-сконструированный рассказ, который имеет определенную основу в реальных событиях (Halbwachs, 1992; Cairns & Roe, 2003; Liu & Hilton, 2005), но предвзят, избирателен и искажен способами, которые отвечают нынешним потребностям общества. Следует отметить, что коллективная память обеспечивает черно-белое изображение, которое позволяет экономно, быстро, недвусмысленно и просто понимать историю. Коллективная память состоит из социальных убеждений, которые обеспечивают определенную доминирующую ориентацию на общество в настоящее время и на будущее (Bar-Tal, 2000).

В частности, на психологическом уровне наличие тех или иных социальных представлений влияют на способ поступления входящей информации, которая избирательно изучается, кодируется, интерпретируется и призывает к действию (Bar-Tal & Geva, 1986). Она становится призмой, посредством которой члены общества воспринимают реальность, собирают новую информацию, истолковывают свой опыт, а затем принимают решения о том или ином действии.

Более того, со временем коллективная память и связанные с ней социальные представления служат основой для формирования социальной идентичности общества (Robinson et al., 1994; Worchel, 1999; Ashmore et al., 2001; Oren et al., 2004; Cash, 2006), становятся частью устойчивого политического, социального, культурного и образовательного контекста, в котором живут члены общества (Ross, 1993).

Современная культура демонстрирует разнообразие интерпретаций концепта «Родина», отражающего отношение человека к месту своего рождения, родной земле и своей стране. Во-первых, понятие «Родина» включает в себя как образы места рождения или проживания, наполненные личными воспоминаниями и ощущениями надежности дома и семьи («малая Родина»), так и знание о родной стране, истории и традициях социокультурной общности – нации («большая Родина»). Во-вторых, для большинства людей образ Родины отражает не только чувство принадлежности к родной земле и причастности к своему сообществу, но и актуальную социальную действительность, образ и качество жизни в конкретных исторических условиях. Представления о Родине формируются под

влиятием дискурсов прошлого, социокультурных обстоятельств настоящего, актуальной идеологии, гендерной и возрастной принадлежности личности (Соловьева, Соловьева, 2015).

Было проведено исследование, целью которого являлось выявление и анализ особенностей структуры и содержания социальных представлений о Родине.

Задачи исследования:

- » Выявить структуру поля социальных представлений о Родине.
- » Выявить группы понятий в сознании респондентов, связанных с Родиной;
- » Выявить различия в структуре и содержании представлений о Родине у мужчин и женщин.
- » Определить степень устойчивости и сформированности социальных представлений о Родине.

В качестве методов, позволяющих выявить представления, был выбран метод свободных словесных ассоциаций.

Было опрошено 150 молодых людей в возрасте от 18 до 25 лет. Выборка была уравнена по полу.

Анализ содержания ядра представления молодежи о Родине свидетельствует о том, что ключевыми характеристиками данного явления в сознании респондентов являются «семья», «мой дом», «стабильность» и «страна».

Содержание ядра представления в большей степени описывает представление о самой Родине – это моя страна, мой дом и моя семья. Полученные результаты свидетельствуют о стабильности, устойчивости и высокой степени согласованности представлений о Родине в сознании молодых людей. Данное заключение подтверждают такие данные, как сравнительно небольшой объем словаря понятий для данного стимула.

Обращает на себя внимание отсутствие эмоциональных оценок и суждений, содержащих оценку, что говорит о некоторой дистанцированности, стереотипности, шаблонности данного понятия в сознании респондентов, которое не проникает в сферу его эмоциональных отношений.

Сравнение структуры представлений о Родине у мужчин и женщин показало следующее пересечение значений зоны ядра: мужчины и женщины в качестве общих категорий, связанных с данным явлением выдвигают понятие «мой дом». Специфическими элементами зоны ядра у группы мужчин выступают понятия – «возможности», «мощь», «сила». В группе женщин такими специфическими составляющими явились понятия – «друзья», «семья». Кроме того, женщины склонны к высказыванию большего количества ассоциаций, так, высказанные ими ассоциации составляют 68,6% от общего числа.

Здесь следует обратить внимание на ведущую в количественном отношении ассоциацию. У мужчин – это «сила», т.е. Родина в сознании мужчин связана с защищенностью и с защитной функцией. У женщин ведущая ассоциация – «мой дом» – характеристика, показывающая степень совпадений позиций группы по отношению к окружающему миру. Так, одна из участниц исследования написала: «Родина для меня – дом родной, место, где я родилась, выросла, училась. Место, где мне хорошо и комфортно, все то, что для меня родное... Где живут мои родные, близкие, друзья».

Итак, представления о Родине, о месте, где ты живешь, зависят от большого количества социальных, культурных и экономических факторов, индивидуальных и групповых различий, а также от степени стабильности общества, психологического благополучия ее граждан, единства взглядов и представлений, которые обеспечивает самосохранение индивидов и формирует способность адаптироваться к меняющимся условиям существования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Соловьева, А.Н., Соловьева, Т.А. (2015). Символика семьи в структуре социальных представлений россиян о Родине. *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований*, 4, 113–125.
2. Ashmore, R.D., Jussim, L., & Wilder, D. (Eds.) (2001). *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. Oxford: Oxford University Press.
3. Bar-Tal, D. (2000). *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks: Sage.
4. Bar-Tal, D., & Geva, N. (1986). A Cognitive Basis of International Conflicts. In Worchel, S. & Austin, W.B. (Eds.). *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 118–133). Chicago: Nelson-Hall.
5. Bauer, M., & Gaskell, G. (1999). Towards a Paradigm for Research on Social Representations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 29(2), 163–186.
6. Cairns, E., & Roe, M.D. (Ed.). (2003). *The Role of Memory in Ethnic Conflict*. New York: Palgrave Macmillan.
7. Cash, J.D. (1996). *Identity, Ideology and Conflict: The Structuration of Politics in Northern Ireland*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
9. Liu, J.H., Hilton, D. (2005). How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and Their Role in Identity Politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 537–556.
10. Moscovici, S. (1973). Foreword. In Herzlich, C. (Ed.). *Health and Illness. A Social Psychological Analysis* (pp. Xiii). London: Academic Press.
11. Moscovici, S. (1984). The Phenomenon of Social Representations. In Farr, R.M. & Moscovici, S. (Eds.). *Social Representations* (pp. 3–70). Cambridge: Cambridge University Press.
12. Moscovici, S. (1988). Notes Towards a Description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.
13. Moscovici, S. (2000). *Social Representations. Explorations in Social Psychology*. Cambridge: Polity Press.
14. Oren, N., Bar-Tal, D., & David, O. (2004). Conflict, Identity and Ethos: The Israeli-Palestinian Case. In Lee, Y-T., McCauley, C.R., Moghaddam, F.M., & Worchel, S. (Eds.). *Psychology of Ethnic and Cultural Conflict* (pp. 133–154). Westport: Praeger.
15. Páez, D., Bobowik, M., de Guissmé, L., Liu, J.H., & Licata, L. (2015). Collective Memory and Social Representations of History. Unpublished extended English version of chapter *Mémoire collective et représentations sociales de l'Histoire*. In Monaco, G., Delouvé, S., & Râteau, P. (Eds.). *Les Représentations Sociales. Théories, Méthodes et Applications* (pp. xx-yy). Bruxelles: De Boeck.
16. Robinson, S., Hemmendinger, J., Netanel, R., Rapaport, M., Zilberman, L., & Gal, A. (1994). Retraumatization of Holocaust Survivors During the Gulf War

and SCUD Missile Attacks on Israel. *British Journal of Medical Psychology*, 67, 353–362.

17. Ross, M.H. (1993). *The Culture of Conflict: Interpretation and Interests in Comparative Perspective*. New Haven: Yale University Press.
18. Worchel, S. (1999). *Written in Blood: Ethnic Identity and the Struggle for Human Harmony*. New York: Worth.

Проф. д-р Анита Ристеска
 Факултет за психологија, МСУ
 Република Северна Македонија

ИЗРАБОТКА НА СТРУЧЕН ДОКУМЕНТ НА УЧЕНИЦИ СО АТИПИЧЕН РАЗВОЈ СО ПРОЦЕНКА НА НИВНИОТ ПСИХОМОТОРЕН РАЗВОЈ

Апстракт: Стручниот документ или дефектолошкото досие се однесува за работата на специјалниот едукатор и рехабилитатор согласно потребите, третманот и пред се возраста на ученикот која пак повлекува примена на други тестови и инструменти. Истото важи и за тежината на попреченоста и специфичната состојба во која се наоѓа ученикот. Оваа стручна подготовка е секогаш подложна на дополнувања, промени и согледувања. Изготвениот стручен документ треба да содржи прилози од тестови, инструменти и проби кои специјалниот едукатор и рехабилитатор ги користи во својата проценка на психомоторниот развој. Се прави всушност проценка на функционалните можности и способности и начинот на функционирањето на личноста во средината. Стручниот документ кој го изготвува специјалниот едукатор и рехабилитатор е основа за понатамошна едукација и рехабилитација на учениците со атипичен развој и истиот се презентира на инклузивниот тим. Инклузивниот тим заедно со наставникот врз основа на сите прилози од дефектолошкото досие во следната фаза го изготвуваат ИОП за едукативните потреби на ученикот со атипичен развој.

Клучни зборови: Стручен документ-дефектолошко досие, специјален едукатор и рехабилитатор, ученици со атипичен развој, психомоторен развој.

DEVELOPMENT OF A PROFESSIONAL DOCUMENT OF STUDENTS WITH ATYPICAL DEVELOPMENT WITH ASSESSMENT OF PSYCHOMOTOR DEVELOPMENT

Abstract: The professional document or defectology file refers to the work of the special educator and rehabilitator according to the needs, the treatment and above all the age of the student, which in turn entails the application of other tests and instruments. The same applies to the severity of the disability and the specific condition in which the student is. This professional preparation is always subject to additions, changes and observations. The prepared professional document should contain attachments from tests, instruments and trials that the special educator and rehabilitator uses in his assessment of psychomotor development. In fact, an assessment of functional possibilities and abilities is made and the way the person functions in the environment. The professional document prepared by the special educator and rehabilitator is the basis for further education and rehabilitation of students with atypical development and it is presented to the inclusive team. The inclusive team together with the teacher based on all the attachments from the defectology file, in the next phase, prepare the IEP for the educational needs of the student with atypical development.

Keywords: Professional document-defectology file, Special educator and rehabilitator, students with atypical development, psychomotor development.

ВОВЕД

Со проценка на психомоторниот развој се овозможува идентификување на развојните постигнувања на кај детето со атипичен развој во следните области: моторна, когнитивна, говорна и социо-емоционална област. Проценката служи како индикатор кој укажува на постоење на одредено отстапување во развојните постигнувања кои се очекуваат од детето на одредена календарска возраст. Секое отстапување бара понатамошни испитувања, дијагностички постапки и евалуации од страна на стручни лица. Детектирањето на отстапувањата најчесто го прават педијатрите па потоа даваат насоки да се направи развојна проценка од страна на специјален едукатор и рехабилитатор. Постојат мапи кои што се наменети и за родители со цел само-проценка и забележување на на развојот на своето дете, а секако тоа е основа за ориентација и следење на развојот на детето, како и организирање на неговите активности. Кога се зборува за проценка според развојна мапа, внимателно се следат следниве сегменти: психомоторен развој, социоемоционален развој, когнитивен развој, развој на говор и комуникација. Доколку кај детето со опсервацијата и развојната проценка се детектираат одредени отстапувања во развојот, следен чекор е поставување на конкретни цели за работа со самото дете, јасни насоки кон семејството, дополнителни задачи за работа дома, индивидуална поддршка на детето, но секако и поддршка на целиот семеен систем.

ИЗРАБОТКА НА СТРУЧЕН ДОКУМЕНТ ЗА РАБОТА НА СПЕЦИЈАЛНИОТ ЕДУКАТОР И РЕХАБИЛИТАТОР

Стручниот документ или дефектолошко досие е задолжителен дел од едукативната и рехабилитационата постапка на секој специјален едукатор и рехабилитатор без разлика каде ја извршува својата стручна дејност и се состои од:

Прв дел

- » Опсервација, следење на самиот ученик во текот на едукацијата и слободните активности. Ученикот континуирано се следи уште од моментот на контактот со специјалниот едукатор и рехабилитатор и стручните служби во установата.
- » Анамнестички податоци добиени лично од самиот ученик или од родителот односно старателот (лична анамнеза, хетеро анамнеза, фамилијарна анамнеза). Анамнезата треба да биде напишана пред да се направи процена на психомоторниот развој на ученикот. Пожелно е податоците да бидат презентирани на една до две страни текст.

Втор дел

- » Процена на доминантна латерализираност на горните екстремитети;
- » Процена на психомоторика на горните екстремитети;
- » Процена на психомоторика на долни екстремитети;
- » Процена на праксија и практична организираност.
- » Процена на гнозија и гностичка организираност.
- » Процена на практогнозија или имитација на движења;
- » Процена на говор и артикулација на изговорот;
- » Процена на сознајните функции односно оперативноста на мислењето.

Трет дел

- » Сумираната заклучна процена на функционалните можности и способности базирана на поединечните проценки од описите за состојбата на целокупната психомоторна активност се опишува веднаш по реализацијата на сите дијагностички постапки.

Четврт дел

- » Препорака за понатамошна работа со ученикот и таа се однесува на изготвување на ИОП, прилагодување на постоечкиот план и програма за работа, индивидуален третман и стимулативни вежби и работа со родителите на учениците со атипичен развој.

ПРОЦЕНА НА ПСИХОМОТОРЕН РАЗВОЈ НА УЧЕНИЦИ СО АТИПИЧЕН РАЗВОЈ

Процена на доминантна латерализираност на горни екстремитети - тестовите се составени од активности кои ученикот секојдневно ги гледа во своето видно поле и од активности кои ги учи од најрана возраст. Од цел низ на можни движења кои се јавуваат во поедини тестови за процена на латерализованоста најчести се овие десет проби: држење на лажица, чукање со чекан, делење на карти, поздравување со рака, чешлање, миенење на заби, употреба на вилушка, употреба на нож, втреење на навртка, пишување на своето име со молив. За одредување на доминантната латерализираност на горните екстремитети потребно е повеќе од осум проби да ги направи со десната односно со левата рака.

Процена на психомоторика на горните екстремитети се врши низ:

- » процена на визуелно-моторна контрола - на ученикот му се даваат играчки со животни и негова задача е да ги распореди на една страна домашните животни а на друга страна дивите животни.
- » Манипулативни вештини на рацете - (Lafae)-нижење на перли (пробата трае 2мин). По завршување на пробата се опишува начинот на изведување и се брои колку перли има нанижано. (успешно, усогласено, прецизно, координирано /незаинтересираност, т реперење на раката, неуспешно, несигурно, непрецизно). Другата проба се состои од нижење на перли по одреден редослед.
- » Диференцираност на моториката на прстите по Rey - се изведуваат две проби. Во првата проба му се дава налог на ученикот да ги стави рацете на маса одделени една од друга. Потоа му се вели подигни го овој прст а при тоа се покажува кој прст треба да го подигне. прстите не се допираат ниту именуваат. Во втората проба на ученикот му се дава налог да ги стави рацете на маса и да подига по два прста според редоследот кој му се кажува.

Процена на психомоторика на долни екстремитети:

- » опис на одење и при тоа се проценува стабилноста на одот, дали е насочен кон целта и дали е праволиниски;
- » способност да се усклади чекорот според ритам;
- » стабилност на одот-скокање на една нога;
- » успешност на трчање и потскокнување во место (Bucher).

Процена на можноста за контрола на моториката на целото тело:

- » Контрола на моториката во мирување (Subrian), Налогот е ученикот да стои мирно со испружени раце до телото и да затвори очи во време траење од 1 минута. Додека ученикот мирува се прати движењето на

- » мимичната мускулатура, рамената, рацете и нозете;
- » контрола на моториката во мирување низ броење (Bise)- налогот е да се застане на место, да се испружат рацете напред да се затворат очите и да се брои од 1 до 20;
- » процена на можноста за одржување на рамнотежа на телото- прва проба, одржување на рамнотежа на телото при одење и скокање; втора проба, одржување рамнотежа при стоење на една нога; проба-Вага. Се бележи начинот на изведување на секоја од пробите, при што се забележува придвижувањето на ногата, клатењето и дали воопшто можат да се изведат овие проби.

Процена на праксија и практична организираност - Се проценуваат сите четири слоја на практична организираност кои ја градат:

- » Мелокинетичка праксија-проценката треба да открие вештини во изведување на алтернативни движења и треба да процени еластичност на држење на телото;
- » Идеомоторна праксија-активност во рамки на која се реализираат тесни односи помеѓу идеата за потребната активност и нејзиното непосредно изведување;
- » Идеаторна праксија;
- » Конструктивна праксија- способност на вршење на конструкции во манипулативното поле со стапчиња или преку графомоторни активности.

Процена на гнозија и гностичка организираност - скала за процена на познавање на деловите на телото на себе (О.Стевановиќ, С.Бојанин, М.Дајин) Се состои од прашалник за поедини делови на телото и од скала за клиничка процена.

Процена на практогнозија или имитација на движења - тест за имитација на движења- Бержес, Лезин, (ТИП) Со овој тест се проценува можноста за имитација на движења кај деца на возраст од 3 до 10 години. Се користат движења од големите зглобови, потоа движења со шаката и со прстите. Најнапред на ученикот му се покажува движењето кое треба да го направи и потоа му се кажува да направи исто такво движење. Секој точен одговор се означува со плус а секој неточен одговор со -. Резултатите од овој тест треба да укажат дали постои недограденост на праксијата или гнозијата или област на личноста заедно.

Процена на говор и артикулација на изговорот - прва област која се опишува за да може да се открие одредено ниво на развиеност на говорот е всушност начинот на кој се воспоставува комуникација со ученикот. На пр. со опишување на присуството на вокалите и нивното обликување во зборови се утврдува состојбата на гласовниот фонд и чинот на говор кој се подразбира како присутен фактор на воспоставената комуникација. Исто и при опишување на елементите на здрелост на ракописот се зборува за квалитет на тој психомоторен чин кој укажува на евидентност на јазикот во сите негови облици кои се согледуваат низ тој психомоторен чин.

Проценката на организираноста на сознајните процеси се врши преку задачи кои претставуваат систем на проблеми, од оние најлесни до најсложени во зависност од видот на комуникација на ученикот. Доколку се работи за ученик со одредени отстапувања во сознајните процеси, прво се даваат задачи од областа на сензомоторната комуникација, потоа од областа на психомоторната и на крај од областа на говорната комуникација, од ниво на именување на делови на тело, предмети, односи до сложени облици на писмено и усно изразување.

ЗАКЛУЧОК

Со правилна проценка на психомоторниот развој и стандардизирано дефектолошко досие програмите за работа се прилагодуваат према можностите на учениците со атипичен развој што е важно за еден инклузивен процес. Тоа значи дека специјалниот едукатор и рехабилитатор му помага на наставникот да ја прилагоди содржината на наставната програма за учениците со атипичен развој и во исто време да ги научи но и да бара знаење од учениците согласно нивните можности и способности.

Исто така, со правилната проценка и стандардизираното досие ќе се направи добра подготовка за навремен третман и рехабилитација во индивидуалната работа со ученикот. Проценката на функционалните способности и можности изготвена од специјалниот едукатор и рехабилитатор понатаму ќе послужи за понатамошна стручна работа и обврска во полето на третманот и рехабилитацијата, иако детето се наоѓа во процес на едукација.

Специјалниот едукатор и рехабилитатор спроведува свој третман врз основа на самата процена, и тоа: индивидуална работа со самиот ученик, по потреба го извлекува ученикот од настава и работи со него, им помага на родителите така што им дава насоки како да применат одредени вежби и активности во домашни услови и споделување на информации.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Бојанин, С. „третман покретом и саветовање,, Помоч породици, Београд, 2016
2. Дамовски А, Лицата со попреченост, Ламина, Скопје. 2021.
3. Закон за социјална заштита (Службен весник на Република Македонија бр. 172/16), Правилник за оцена на видот и степенот на попреченост на лицата во менталниот или телесниот развој
4. Чордиќ А. Бојанин С., Општа дефектолошка дијагностика, Завод за уџбенике, Београд, 2011,

Комаров Владимир Владимирович
Николай Александрович Уточкин

ФГБОУ ВО «Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина»
Российская Федерация

ВОЗМОЖНОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ ПУБЛИКАЦИЙ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И МЕССЕНДЖЕРОВ

Аннотация: В статье обосновывается актуальность проблемы психологической интерпретации содержания публикаций пользователя социальной сети с последующим составлением его психологического портрета. Рассмотрены основные методы психологической интерпретации публикаций в социальных сетях, включая метод анализа документов, контент-анализа, психологической реконструкции, психологического портретирования. Предлагается схема анализа коммуникативной задачи автора, доминирующих предпочтений коммуникатора, сферы его интересов, кругозора, когнитивной, мотивационной, эмоциональной сфер, возможной социальной активности и типа имиджа. Даются рекомендации по составлению психологического заключения.

Ключевые слова: Психологическое портретирование, психологическое заключение, социальные сети, твиттер-революции, анализ документов, коммуникативная задача автора, социальные девиации, молодежный экстремизм

POSSIBILITIES OF PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE CONTENT OF PUBLICATIONS USERS OF SOCIAL NETWORKS AND MESSENGERS

Annotation: The article substantiates the relevance of the problem of psychological interpretation of the content of the publications of a social network user with the subsequent compilation of his psychological portrait. The main methods of psychological interpretation of publications in social networks are considered, including the method of document analysis, content analysis, psychological reconstruction, psychological portraiture. A scheme for analyzing the author's communicative task, the dominant preferences of the communicator, his sphere of interests, horizons, cognitive, motivational, emotional spheres, possible social activity and type of image is proposed. Recommendations are given on the preparation of a psychological conclusion.

Keywords: Psychological portrayal, psychological conclusion, social networks, twitter revolutions, analysis of documents, communicative task of the author, social deviations, youth extremism

Актуалност проблема психологическе интерпретације садржаја публикација корисника социјалне мреже условљена нестабилношћу социјално-економских, културних и политичких процеса у нашем друштву, налазећи не увек објективно одражавање у СМИ, високом агресивношћу у друштву, нередким случајима испољавања деструктивног, саморазрушавајућег понашања омлађине, девијантног и криминалног понашања адолесцената, у том броју омлађиног екстремизма, недостатком мера своевременне профилаксе, откривања, корекције социјалних девијација у образовалној средини.

Треба такође напоменути, да у новембру 2022 г. у оквиру рада по реализацији задатка Президента РФ В.В. Путина у Јавној палати РФ одржана серија круглих стола са учешћем стручњака, на којима разговарало се о појму, врстама деструктивног садржаја, његовом правном статусу са циљем његовог последуюћег означавања, блокирања и уклањања. У одређеном случају, деструктивни садржај је одређен као информација, која у резултату њеног пријема корисником може изазвати му морално или физичко штету, у том броју повлијати на његово етичко, духовно и психичко развојно стање. При томе, деструктивни садржај може бити забрањен на законодавном нивоу, тако и кршити норме морала и етике. Важним знаком деструктивног садржаја, према материјалу круглог стола, јесте његово циљско распрострањење средствима масовне информације, таквим на пример, као социјалне мреже и месенџери, са циљем изазвати штету или пропаганду деструктивног понашања. Међу средствима профилаксе негативног утицаја деструктивног садржаја на децу су забележени формирање у њима етичких и породичних вредности и критичког мишљења.

Ово такође потврђује актуалност ове проблематице, јер своевременно откривање сличног садржаја и његова психолошка интерпретација ће бити ефикасније у спровођењу психолошко-педагошке профилаксе социјалних девијација ученика у образовалним институцијама, откривање противзаконитог садржаја, на вишем нивоу деловати на захтеве надлежних органа, спровођење судско-психолошке експертизе материјала предположително екстремистског и другог противзаконитог садржаја.

Како показује пракса, главни део информације омлађина добија преко Интернета [2], материјали којима по свом садржају могу изазвати као позитивно, тако и негативно дејство. Негативно информационо дејство глобалне мреже може испољавати у јавној или скривеној реклами наркотичких супстанци, алкохола и тубака, демонстрацији порнографских материјала, дејствију деструктивних интернет-заједница, троллингу, формирању игрове и интернет-зависности [5].

Познати случајеви, када преко Интернета реализовано је кривично дејство путем вербовке у екстремистке организације, позиви к самоубиству, мошеништво преко азартних игара, захтевање и многи други негативни феномени [10]. У квалитету више масштабног примера може се довести феномен твиттер-револуција, када социјални протести координисано су спровођени преко популарних социјалних мрежа, у одређеном случају, «Твиттер». Такви протести често праћени су насиљем, а адолесцентно насиље, као познато, разликује се неоправданом жестокости, високом степеном агресивности и масовношћу.

В теоретико-методологическом аспекте актуальность данной проблемы обуславливается также тем, что в последние годы в психологической науке развивается новая прикладная дисциплина – виртуальная психология, изучающая взаимосвязи психологических феноменов и область деятельности, в которой взаимодействие объектов опосредовано электронными носителями информации [9].

Для психологической интерпретации содержания публикаций пользователя социальной сети можно использовать системный, деятельностный, субъектный подходы, основные положения общей, социальной, педагогической, возрастной и юридической психологии, имиджологии, основ судебно-психологической экспертизы, методы анализа документов, психологической реконструкции и составления психологического портрета [6]; [8].

По способу анализа содержания Интернет-страницы пользователя это соответствует методу анализа документов, который используется, в частности, в комплексной судебной психолого-лингвистической экспертизе документов экстремистского содержания [11].

Рекомендуемые приемы можно использовать практическим психологам, психологам-экспертам, педагогам, для определения психологических особенностей пользователя социальных сетей, для более эффективного психолого-педагогического взаимодействия с ним [7]. Рекомендуется сопоставлять данные, полученные по данной технологии с данными непосредственного взаимодействия с субъектом (наблюдение, беседа, интервью) и результатами применения стандартизированных психологических методик (тесты), если есть такая возможность.

Основным методом здесь выступает метод анализа документов, который дает специалисту возможность увидеть многие важные стороны социальной жизни, помогает установить нормы, ценности, свойственные определенному обществу в определенный исторический период, получить сведения, необходимые для описания тех или иных социальных структур, проследить динамику взаимодействия между различными социальными группами и отдельными людьми.

Документ в ходе исследования анализируется по следующим параметрам: личный – безличный, официальный – неофициальный, первичный – вторичный, целевой – нецелевой, описательный – оценочный.

В ходе исследования анализируется имеющийся материал как документ психологического содержания, осуществляется систематизация полученных результатов, психологическая реконструкция коммуникативной задачи автора, составляется вероятный психологический портрет пользователя, а также психологическая реконструкция возможного диапазона реакций аудитории.

Психологическую реконструкцию можно проводить, например, по схеме В.А. Ядова [13], которая позволяет выявить следующие особенности: описание и оценка событий; возможные намерения составителя документа; канал передачи информации; условия составления документа; коммуникативная ситуация.

Применяются элементы методики составления психологического портрета личности с учетом специфики полученной информации.

Может также использоваться модель Г. Лассуэлла [1], созданная для изучения убеждающего воздействия средств массовой информации.

Затем осуществляется анализ предоставленных материалов, в ходе которого проводилась их интерпретация по специально разработанным критериям.

Для изучения доминирующих предпочтений коммуникатора может также использоваться контент-анализ его тематических подписок (а также видеозаписей и записей на стене). Данная процедура позволяет получить не только качественную, но и количественную информацию даже в тех случаях, когда профиль пользователя социальной сети частично скрыт и информация на стене новостей представлена скудно [4].

Применительно к нашему предмету исследования текстовой реальностью будет совокупность подписок пользователя, внетекстовой реальностью – социальная ситуация пользователя онлайн. Темой, соответственно, будет «доминирующие интересы пользователя», тематическими единицами – группы подписок, объединенные по содержанию. Как правило, чаще всего выделяются такие группы интересов (тематические единицы), как «эротика», «юмор» (как отдельную единицу можно выделить также «пошлый юмор»), «автомобили», «мотоциклы», «кино, видео», «виртуальные игры», «футбол», «развлечения», «потребление», «сплетни», «эрудиция» и др. Кроме того, в соответствии с целью исследования, особое внимание уделяется таким тематическим единицам, как «оружие», «агрессия, насилие», «шок-контент», «алкоголь», «наркотики», «нецензурная лексика», «криминальная романтика» и т.п. Классификационными единицами будут конкретные подписки по каждой тематической единице и их количество.

Определяется также возможная коммуникативная задача автора, в том числе его воздействие на аудиторию, заявление о своей принадлежности к определенным социальным группам, в том числе субкультурам, возможность применения насилия и другие характеристики.

Анализируются такие особенности коммуникатора, как кругозор (широкий, умеренный, сниженный), интересы (например, научные, эстетические, прагматические и др.), оценочные суждения (в том числе, в контексте ближайшего окружения, субкультуры, макросоциума), степень категоричности и стереотипности суждений, возможные социальные представления.

Интерпретируются интересы коммуникатора по содержанию, склонность к массовидным формам психического реагирования, поведение (например, по вектору импульсивность – рациональность), возможность совершения девиантных, асоциальных, противоправных поступков, зависимость от авторитета, возможное проведение досуга (в том числе использование психоактивных веществ, возможная зависимость от них).

Определяется интерес коммуникатора к противоположному полу (в том числе возможные сексуальные девиации и перверсии), ценность романтических отношений, акцентирование гендерной роли, возможная агрессивность (можно рекомендовать использовать типологию состояний и форм агрессии А. Басса и А. Дарки), подозрительность, враждебность, обидчивость.

Анализ когнитивной сферы автора рекомендуется проводить в связи с эмоционально-оценочной, выявлять отношение к жизненным ситуациям (можно использовать модель Дж. Келли, его теорию личностных конструкторов [1]).

Мотивационная сфера может анализироваться по вектору эгоизм-альтруизм (можно, например, использовать типологию ценностно-смысловой сферы личности Б.С. Братуся [3]), выявляются возможные символы престижа,

значимые ценности, статусные предпочтения, соответствие ценностных установок коммуникатора нормам макросоциума. Особое внимание уделяется использованию атрибутов деструктивных, девиантных, криминальных субкультур, неустойчивость целей (сравнивается тематика публикаций за последние несколько лет).

Эмоциональная сфера пользователя анализируется с учетом возможных проявлений агрессивности, тревожности, импульсивности, уверенности в себе, возможного стремления (готовности) к активным действиям, поиска положительных эмоций (например, юмор), переживания, ассоциируемые с референтной группой, романтические переживания.

Анализируется возможная социальная активность автора, общительность, широкий или узкий круг общения, потребность в общении, потребность в сильных переживаниях, склонность к риску, возможная установка сознания (экстраверсия-интроверсия), использование виртуального ресурса для последующей активности в реальном мире.

Рекомендуется определить возможный тип имиджа (используя, например, типологию И.А. Федорова [12]) для установления специфики дальнейшего взаимодействия.

При составлении заключения можно придерживаться следующих рекомендаций. Заключение должно состоять из трех частей: вводной, в которой указываются сведения об исполнителе, заказчике, основание для использования технологии, предоставленные в распоряжение исследователя материалы, вопросы или задания для исполнителя, место и время проведения исследования (методическая база); основной части, где подробно описывается ход проведения исследования и его предварительные результаты; заключительной части, в которой могут содержаться методические рекомендации для педагогов и психологов и выводы, в том случае, если перед исследователем были поставлены конкретные вопросы или задачи.

Следует также учитывать, что такое исследование носит прикладной характер, поэтому исполнителю рекомендуется избегать непонятной для заказчика терминологии или в случае ее неизбежного использования вносить соответствующие пояснения; текст заключения должен быть четким, понятным, следует избегать двусмысленностей; в тексте не должно содержаться категорических утверждений: с учетом того, что составляется вероятный психологический портрет, все выводы должны носить допустимый и относительный характер. Этические принципы практической деятельности психолога (уважение достоинства, прав и свобод личности, конфиденциальность, компетентность и ее границы, знание профессиональной этики, ограничение применяемых средств, ответственность, ненанесение вреда, решение этических дилемм, осознание границ личных и профессиональных возможностей, избегание конфликта интересов и др.) следует соблюдать по умолчанию.

По результатам сделанного заключения можно переходить к более конкретным мерам по психолого-педагогической профилактике девиантного, асоциального и противоправного поведения.

Как показал теоретико-методологический анализ современных научных публикаций и практический опыт работы, такая профилактика должна проводиться по следующим направлениям:

- » подготовка педагогов и психологов к работе в виртуальном пространстве;
- » мониторинг социальных сетей обучающихся с привлечением волонтеров, кибердружин, общественных, образовательных организаций;
- » наблюдение, возможное направление к специалисту – психологу, психотерапевту, психиатру;
- » создание комфортной, авторитетной и безопасной социальной среды для обучающихся;
- » своевременное разрешение конфликтов (семейных, педагогических, между сверстниками), медиация;
- » формирование у обучающихся навыков критического мышления, уверенности в себе, асертивности, правового, нравственного и эстетического самосознания, гуманистических и общечеловеческих ценностей;
- » вовлечение обучающихся в социально одобряемую позитивную деятельность, в том числе в Интернете – волонтерскую, творческую, развивающую.

Для профилактики таких тенденций у обучающихся в Тамбовском государственном университете имени Г.Р. Державина 16 марта 2017 года по приказу ректора был создан Центр исследования социальных девиаций, среди задач которого в настоящее время являются: разработка методических, практических рекомендаций для педагогов, родителей, обучающихся; профилактическая, обучающая, экспертная работа по выявлению, исследованию и профилактике деструктивных, асоциальных, девиантных установок, взглядов и поведения обучающихся. Вместе с тем, важными направлениями работы Центра является создание позитивного, нормативного информационного контента, направленного на формирование у обучающихся традиционных ценностей, гражданственности, патриотизма, толерантности, критического отношения к информации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 2016.
2. Битков Л.А. Социальные сети как коммуникационная среда // Знак: проблемное поле медиаобразования. 2012. №1 (9). С. 9-12.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. Психологический подход. М., 2019.
4. Енгальчев В.Ф., Моисеева И.Г., Моисеев А.В. Об особенностях применения метода контент-анализа в судебно-психологической экспертизе различной предметной направленности // Прикладная юридическая психология. 2015. №3. С. 39-46.
5. Зотова О.Ю. Особенности содержания опасной информации для детей в сети Интернет (социально-психологический анализ) // Теория и практика общественного развития. 2014. №19. С. 233-237.
6. Комаров В.В. Психологическая технология составления вероятного психологического портрета пользователя социальных сетей [Электронный ресурс] : учеб.-метод. пособие. Тамбов, 2020.
7. Комаров В.В. Психолого-педагогическая профилактика размещения подростками деструктивного и аутодеструктивного контента в социальных сетях и мессенджерах // Психолого-педагогический

- журнал Гаудеамус. 2023. Т. 22. № 1. С. 86-94.
8. Комаров В.В. Психолого-педагогическая работа по профилактике девиантного поведения обучающихся в сети интернет / Психолого-педагогические проблемы развития современного образования. Андреева А.А., Боровцова Л.А., Вязовова Н.В., Голушко Т.К., Егорова Л.Х., Исаева С.Н., Коваль Н.А., Комаров В.В., Курин А.Ю., Мелехова В.М., Милованова Н.Ю., Мириуца Е.В., Полушкина И.В., Сердюкова О.В., Уваров Е.А., Тенюшев Б.И., Юрьева Т.В. Коллективная монография. Тамбов, 2022. С. 159-177.
  9. Носов Н. Виртуальная психология. М.: Аграф, 2000.
  10. Рудик М.В., Волков Д.В. Социальные сети как средство распространения экстремизма // Вестник КРУ МВД России. 2017. №2 (36). С. 32-35.
  11. Судебно-психологическая экспертиза. Психолого-лингвистическая экспертиза материалов экстремистской направленности: учеб.-метод. пособие [Электронный ресурс] / сост. Л.З. Подберезкина, Е.Ю. Федоренко. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2012.
  12. Федоров И.А. Прологомены социологии духовных коммуникаций. СПб., 2007.
  13. Ядов В.А. Стратегии социологического исследования. М., 2012.

Проф. д-р Коваль Нина Александровна

Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина
Российская Федерация

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: В статье описаны основные особенности становления духовного развития личности на разных возрастных этапах. Автором выделяется ряд этапов, которые требуют более активного обращения личности к духовным ценностям. Духовное становление личности на разных возрастных этапах понимается автором как последовательно сменяющиеся друг друга стадии, когда индивид наиболее активно обращается к миру духовных ценностей.

Ключевые слова: духовность, становление, духовные ценности, возрастные периоды.

AGE FEATURES OF THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL

Abstract: the article describes the main features of the formation of the spiritual development of the individual at different age stages. The author identifies a number of stages that require a more active appeal of the individual to spiritual values. The spiritual formation of a personality at different age stages is understood by the author as successive stages, when the individual most actively turns to the world of spiritual values.

Key words: spirituality, formation, spiritual values, age periods.

Описывая процесс духовного развития личности, целесообразно, на наш взгляд, использовать термин "становление", подразумевая под этим зарождение, первичное формирование и накопление духовного опыта. Становление основ духовности характерно для начального этапа духовности личности, включающего дошкольный, младший школьный, подростковый, юношеский возрасты. Процесс духовного становления характерен и для студенческого возраста как такое преобразование ранее сформированных духовных качеств и установок личности, которые позволяют будущим специалистам решать актуальную личностную проблему перехода к выполнению профессиональной активной, самостоятельной и ответственной социальной роли на основе ранее сложившихся, но недостаточно завершенных духовных преобразований. Вузовский этап становления специалиста закладывает основы для духовного развития, что предполагает дальнейший рост того, что свершилось и было заложено на этапе духовного становления. Рассмотрим процесс становления духовности на различных этапах, предшествующих студенческому возрасту. Выделяется ряд этапов, которые требуют более активного обращения личности к духовным ценностям в связи с

тем, что имеющийся опыт реализации себя периодически оказывается неполным для адекватного взаимодействия с окружающим миром.

Одним из таких этапов является дошкольный возраст, в котором идет постижение своего Я, первичное соприкосновение с общечеловеческими ценностями, выход за пределы непосредственного семейного окружения, рефлексивное отношение к себе и своим возможностям, переосмысление отношения с окружающими людьми. Психологическое значение этих преобразований в становлении духовности личности велико и оказывает большое влияние на последующие возрастные этапы.

При переходе к школьному возрасту формируется произвольное поведение в соответствии с нравственно-этическими нормами, наблюдается переход от внешней предметной деятельности к внутренним процессам (Л.С. Выготский), усвоение социальных ценностей по аналогии с учебным материалом в "зоне ближайшего развития", растущая потребность в новых социальных отношениях и личностной самореализации, зарождение социальных мотивов - долга, ответственности, обязательности (Л.И. Божович). Формируется ценностный механизм регуляции поведения, продолжают укрепляться процессы рефлексии. Данные преобразования продолжают оказывать, на наш взгляд, существенное влияние на процесс духовного становления личности.

В подростковом возрасте сама духовность является предметом личностного творчества, что становится ведущей деятельностью, влияя через доступные подростку духовные нормы на всю социальную активность индивида. Подростковый возраст, - пишет Д.И. Фельдштейн, - отличается выходом ребенка на качественно новую социальную позицию, в которой формируется его сознательное отношение к себе, как члену общества, и другим людям [5, С. 32]. И далее автор уточняет: "...понимание, осознание себя членом общества находит выражение в позиции, условно названной "я в обществе", а определенный уровень освоения отношений общества кумулируется в позиции "я и общество» [там же]. Поведение подростков регулируется его самооценкой, но в этом возрасте она достаточно противоречива, недостаточно целостна, и поэтому, в их поведении может возникнуть много немотивированных поступков. Данные, имеющиеся в психологической литературе, позволяют говорить о возникновении в этот переходный период "мотивационного кризиса" (Д.И. Фельдштейн), в данном случае - кризиса самооценки. Обострение критического отношения к себе актуализирует у подростков потребность в общей положительной оценке со стороны взрослых. Эта позитивная оценка, поддержка в переходный период часто становится необходимым условием преодоления негативных моментов, вызванных сменой социальной ситуации развития.

Данные процессы, нередко усиливаемые недостаточно сформированной самооценкой, а также недостаточной идентичностью, вместе с феноменом максимизации и минимизации оценок делают, на наш взгляд, подростковый возраст критически важным в процессе становления духовности личности, которая нередко становится объектом самовоспитания. Еще Л.С. Выготский заметил, что подростки часто бывают озабочены отсутствием у них воли, а это является одной из форм обращения подростка к миру духовных ценностей.

Юношеский возраст был особенно важен для нашего исследования, поскольку он непосредственно предшествует студенческому периоду. Рассмотрим его более подробно.

По мнениу И.С. Кона, „юношескиот возраст претставува собою во буквално смислу зборово „третот свет“, постојат меѓу детството и возрасноста... До крајот на овој период основните процеси биолошкогo созревања во мнозинство случаи се завршени. А во социално положение на юношество - нееднородно. Юноштво - завршувајќи етап на примарна социјализација. Дејателност и ролева структура на личност на овој етап добиваат ред на нови возрасни квалитети. Главна социјална задача на овој возраст - избор на професија“ [4, С. 42].

Согласно теоријата на психосоцијално развој на Е. Ериксон, личност во овој период веќе во школо учи да работи, подготвува се за исполнување на задачи во будуќето. Во зависност од царјател во школо атмосфера и пријатни методи на воспитување, у школарикот развива вкус за работа или пак, наспротив, чувство на недовољност како во планот на употреба на средства и можности, така и во планот на сопствено статус во групата [7, С. 44].

Како забележал Е. Шпрангер, овој, првенствено, одреден етап на духовно развој, поврзан со психофизиолошките процеси, со систем на промена на односи со околноста. Главното новообразование на возраст - это откривање на својот внатрешен свет, својот „Ј“, развој на рефлексии, осознавање на своите можности и индивидуални особености, појавување на планови за будуќето, поврзани со избор на професија, со активно усвојување на околноста [6].

„Откривање“ на својот внатрешен свет, способност да се потопува во себе, своите переживања - една од основополагајќите можности на добивање на субјективно искуство, средоточието на кое е самиот индивид. Ако за дете единствената осознаваема реалност е надворешен свет, каде то проектира и своја фантазија, то за юноша, наспротив, надворешен физички свет - само една од можности на субјективно искуство [3,4,5 и др.]. Добивајќи такава можност, юноша се стреми да ја прегледа не само својот Ј, но и односи со блиски луѓе, во целост, со околноста. Како последица на овој, може да се јави внатрешна напнатост, породувајќи чувство на самотност, што ја засилува потребност за комуникација и истовремено ја зголеми неговата избирателност. И.С. Кон меѓу главните новообразования нарекува откривање на личност својот внатрешен свет и раст на потребност за достигнување на духовна самореализација во неговите духовни појави.

Следователно, најценетото психолошко добивање на юноштво - откривање на својот внатрешен свет произлегува од откривање на друго, од односи со него, кога преку особено отношение со друго иде поглубоко постигнување на својот Ј, своите можности и на основа на овој формира се искуство на личностна комуникација. Такав искуство станува основа на юношеска пријатност и љубов како висши духовни методи на реализација на односи со друго. Овие односи не секогаш се еднакви, постојани, поврзани со ред на трудности на психофизиолошко созревање, емоционална неустойчивост, морално и социјално развој. Но духовна нивна вредност е во тоа, што на основа на приврзаност, љубов до блискиот „човек почива да постои за друго човек во ново, поглубоко смислу, како некое завршено, совршено во себе појаво“ [2, С. 41]. Иными зборови, пријатност и љубов потврдуваат постојаност на неповторимост, особено значајност на едно за друго, кога најполно се открива суштина на секој. Во духовно аспект на пријатност и љубов може да се види не само особености, а и потенцијални можности на друг

друга, актуализировать их, превращая в способы самореализации, самораскрытия в окружающей действительности. Поэтому дружба и любовь становятся основой нового видения себя и мира, условием глубинной самореализации личности. В связи с этим нельзя не отметить то, что от любви к ближнему начинается любовь к Человечеству, то есть чувство, "не имеющее окончательных границ, трансцендирующее отношения" [там же].

По мнению Э. Эриксона, особо важным для этого возраста является идентификация со взрослым, выступающая необходимой предпосылкой психосоциального развития личности в юношеском возрасте. Заметим, что в русле культурно-исторической концепции Б.Д. Эльконин, разделяя положения Л.С. Выготского и Д.Б. Эльконина о том, что идеальная форма, образ взрослости является центральной категорией, задающей целостность детства, пишет, что в этой концепции имплицитно также содержится идея взрослого человека как посредника. Приняв это положение, он поставил задачу перед представителями школы Л.С. Выготского переходить "от исследования и конструирования разных формопосредования к исследованию и конструированию форм посредничества. Я полагаю, - продолжает автор, - что опосредование - это редукция посреднического действия и далее уже не может быть исследуемо вне целого, вне своей "идеальной формы" [7, С. 9].

Выдвижение на первый план посредничества как коммуникативного, динамического, деятельного, в том числе, как отмечает В.П. Зинченко, и "духопроводного" способа формообразования, это не только введение идеальной формы, но и "вочеловечивание" различных форм опосредования, "вочеловечивание" медиаторов, превращение их в подлинно "духовное оборудование" "введения ребенка в "духовную мастерскую" человечества" [6].

Таким образом, взрослые, разумно и мудро реагируя на изменения взаимоотношений с юношей, предоставляют ему, с одной стороны, необходимую свободу, независимость, с другой - осуществляя контроль за его поведением, содействуют накоплению духовного опыта, формированию идентичности, поиску ценностей, обеспечивающих духовно-творческую самореализацию.

Важным этапом духовного становления и формирования идентичности следует считать развитие способности у юноши к формальному мыслительному оперированию. По сравнению с подростком, юноша уже способен более объективно оценивать свой опыт, судить о мотивах действий, реалистично оценивать жизненную перспективу, суждения других людей. Известный психолог Н.С. Лейтес отмечал у юношей значительное развитие теоретической мысли. Мыслительная деятельность их более активна, самостоятельна, характеризуется тягой к обобщениям, поиску общего, стоящего за частным. Юношество, в силу этого, отличает активное усвоение системы научных понятий, которую Выготский считает культурным орудием - носителем основополагающих смыслов. Эта линия рассуждения приводит Л.С. Выготского к открытию метакогнитивного аспекта развития. Речь идет о возможности осознания и овладения собственными когнитивными процессами. Этот процесс произвольной самореализации вырабатывается уже в юношеском возрасте с помощью определенных типов обучения (вербальное обучение, объяснение интеллектуальных подходов, описание процесса построения понятия и др.) и расширяет поле самосознания, самопонимания и самопознания личности. Отсюда способность включать представления о себе в будущем в картину своего актуального Я во многом

обусловлена уровнем интеллектуального развития. Структурные когнитивные ограничения сужают поле самосознания ребенка, сдерживают у него способности самопонимания. Более высокий уровень интеллектуального развития, свойственный юноше, расширяет границы его сознания, мировосприятия, ему становятся доступны и понятны многие проблемы жизненного бытия. Познавательные (когнитивные) предпосылки становятся основой формирования мировоззрения, которое большую слитность, единство его составляющих достигает на последующих, более зрелых этапах становления личности. Но мировоззрение - это не просто система знаний, а система убеждений, в которой заключено отношение человека к себе, окружающему миру, существующим ценностям. Поэтому юность особенно важна для становления мировоззрения, ибо в это время созревают и познавательные, и эмоциональные, и аксиологические предпосылки.

Юношеское отношение к окружающему миру большей частью имеет ярко выраженную личностную окраску, связанную с поиском смысла жизни, то есть попыткой выйти за границы своего "Я", ощутить сопричастность и единство с живущими. Задавая вопрос о смысле жизни, рефлектируя, "юноша думает одновременно и о направлении общественного развития вообще, и о конкретной цели собственной жизни" [2, 3]. Готовых ответов нет, к ним необходимо прийти практическим путем, отношением к своему делу как самоотдаче на пользу другим, когда тот, другой, предстает как ценность.

Итак, духовное становление личности на этапах, предшествующих студенческому возрасту, последовательно проходит ряд стадий, когда индивид наиболее активно обращается к миру духовных ценностей. При этом духовность как сопутствующее личностное проявление в детском возрасте постепенно превращается в объект самостоятельного личностного творчества, а сами духовные ценности, начиная с подросткового возраста, составляют предмет особой заботы индивида. Эти процессы достигают наивысшей силы к вузовскому этапу становления личности будущего специалиста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти т. М.: Педагогика, 1982. Т. 4. 488 с.
2. Коваль Н.А. Психология духовности личности. - Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 1996. - 153 с.
3. Коваль Н.А. Теоретические основы изучения духовности личности / Н.А. Коваль. - Москва-Тамбов, 1997. - 65с.
4. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. - М., 1978.
5. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе. М., 1989.
6. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. (Основные положения, исследование и применение). СПб., 1997.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. - М.: Прогресс, 1996. - 344 с.

Левчук Светлана Васильевна, кандидат педагогических наук
Доцент кафедры социальной и возрастной психологии
Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина
Российская Федерация

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ: ОПЫТ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация: В статье представлены результаты эмпирического исследования выделенных автором в структуре профессиональной идентичности будущих педагогов психологов когнитивной, эмоционально-оценочной, ценностно-смысловой, коммуникативной и поведенческой компонентов; описаны особенности их формирования в условиях современного педагогического вуза.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, педагогов-психолог, смысло-жизненные ориентации, ценностные ориентации, профессиональный выбор

PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE TEACHERS- PSYCHOLOGISTS: THE EXPERIENCE OF EMPIRICAL RESEARCH

Abstract: The article presents the results of an empirical study of cognitive, emotional-evaluative, value-semantic, communicative and behavioral components identified by the author in the structure of the professional identity of future teachers of psychologists; the features of their formation in the conditions of a modern pedagogical university are described.

Keywords: professional identity, teacher-psychologist, life-meaning orientations, value orientations, professional choice

Актуальность: В современных условиях формирование профессиональной идентичности будущих педагогов-психологов становится одной из приоритетных задач педагогического образования. При этом глубокий анализ отечественных и зарубежных научных публикаций показал, что несмотря на достаточно высокий интерес к проблеме единого понимания сущности данного феномена не сложилось, не выявлены условия её формирования у современных студентов. Напротив, сущностная характеристика профессиональной идентичности претерпевает значительные качественные и количественные изменения, становясь более многообразной, многосторонней и многоуровневой, предполагая усиление теоретического осмысления.

Цель: Определить структурные компоненты профессиональной идентичности будущих педагогов-психологов и выявить условия её формирования в педагогическом вузе.

Выборка: В исследовании приняло участие 60 студентов направления подготовки 44.03.02 Психолого-педагогическое образование представленные студентами 1 курса в количестве 30 человек и студентами 4 курса в количестве 30 человек.

Результаты: Были выявлены статистически значимые корреляции между: цели в жизни: наличие целей, придающих жизни осмысленность и направленность и временную перспективу связано с жизнерадостностью ($p \leq 0,05$); локус контроля – жизнь и управляемость жизнью. Убежденность в том, что человеку (студенту) дано свободно принимать решения, контролировать свою жизнь, брать на себя ответственность отрицательно связана с со свободой ($p \leq 0,05$), положительно с интересной работой ($p \leq 0,05$); результативность жизни или удовлетворенность самореализацией. Самооценка прожитого уже отрезка жизни, ощущение осмысленности, продуктивности положительно взаимосвязаны с интересной работой, счастливой семейной жизнью.

Выводы: Профессиональная успешность будущего педагог-психолога определяется уровнем сформированности у него профессиональных знаний и представлений (когнитивная компонента); развития эмоциональной устойчивости и позитивной самооценки (эмоционально-оценочная компонента); наличием личностных смыслов и ценностном отношении к будущей профессиональной деятельности (ценностно-смысловая компонента); степенью овладения техниками эффективной коммуникации (коммуникативная компонента) и активностью в решении профессиональных задач (поведенческая компонента).

Практическая значимость заключается в возможности использования результатов исследования в формировании и развитии профессиональной идентичности будущих педагогов-психологов в условиях педагогического вуза.

Направление подготовки психолого-педагогическое образование с каждым годом набирает всё большую популярность среди абитуриентов. При этом формирование профессиональной идентичности у будущих педагогов-психологов происходит несколько иначе чем у студентов прошлых лет. Это связано как с психологической характеристикой самих студентов (цифровое поколение), так и изменяющимися условиями обучения в вузе (многоуровневое, разноформатное обучение с элементами дистанционных и цифровых технологий и свободным доступом к большому объему информации). У нового поколения студентов формирование и развитие профессиональной идентичности идет по несколько иной траектории, в более быстром темпе, большем объеме. При этом они менее эмоциональны и менее чувствительны к решаемым профессиональным задачам, не всегда осознают специфику «помогающей» профессии. Данные выводы определили выбор проблемы исследования: какие структурные компоненты включает профессиональная идентичность будущего педагога-психолога и какие условия необходимы для её формирования?

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Не вызывает сомнения, что наиболее важным периодом формирования профессиональной идентичности является именно студенческий возраст, в котором, по мнению отечественных и зарубежных ученых, происходит активное

становление «Я концепции» личности, проектирование и планирование «Образа будущего», актуализация ценностных ориентаций и личностных смыслов в выборе траектории профессиональной самореализации и саморазвития. По мнению А.Г. Асмолова, развитие личности в системе высшего образования обеспечивается прежде всего через формирование профессиональной идентичности будущего специалиста, которые являются базовой основой его дальнейшей успешной профессиональной самореализации [1].

Опираясь на результаты исследований А.Г. Асмолова, И.В. Вилковой, Т. Водолажской, Д.В. Григорьева, А.А. Николаевой [2], М.А. Юшина [3] и др., мы пришли к выводу, что единого представления о сущности и структуре профессиональной идентичности на данном этапе развития науки не сложилось. При этом работы, посвященные данной проблеме, в научных изданиях встречаются регулярно. Исследователи определяют профессиональную идентичность как сложное многоуровневое личностное новообразование (А.Г. Асмолов), личностную характеристику профессионала (И.В. Вилкова), базовый личностный конструкт (М.А. Юшин), результат процессов профессионального саморазвития (Л.Б. Шнейдер) и др.

Ученые рассматривают формирование профессиональной идентичности как процесс и результат обучения и саморазвития, через освоение и признание профессиональных знаний, норм, ценностей, традиций, способов поведения, принятых в профессиональном сообществе.

По мнению зарубежных авторов, формирование профессиональной идентичности специалиста происходит через процесс самопонимания, рефлексии профессиональной и личностной самооценки, мотивации профессиональной деятельности, восприятия задач и определения перспектив развития (Kelchtermans, 2009), собственного профессионального опыта (Colliander, 2018; Hendriwanto, 2021; Chavez Rojas, Faure Ninole, Barril Madrid, 2021).

Глубокий научный анализ позволил нам предположить, что профессиональная идентичность может рассматриваться как личностный многоуровневый динамичный конструкт, характеризующийся способностью будущего специалиста к осознанному освоению профессиональных знаний, устойчивой мотивации к будущей профессиональной деятельности, а также личностной готовности к профессиональной самореализации и саморазвитию.

В структуру профессиональной идентичности будущего педагога-психолога мы включаем следующие компоненты: когнитивную (профессиональные знания и представления), эмоционально-оценочную (развитый эмоциональный интеллект и позитивный настрой на профессиональную самореализацию), ценностно-смысловую (наличие личностных смыслов и ценностное отношение к будущей профессиональной деятельности), коммуникативную (готовность к эффективной и конструктивной коммуникации с другими участниками образовательной деятельности в решении профессиональных задач) и поведенческую (овладение техниками и технологиями профессиональной психолого-педагогической деятельности).

Изучение условий организации образовательного процесса, позволило нам выявить, что при формировании когнитивной компоненты профессиональной идентичности у будущих педагогов-психологов, необходимо учитывать, что современная студенческая молодёжь живет и обучается в двух параллельно существующих образовательных пространствах: реальном и виртуальном.

Професионалните знања и представления на современите студенти се формираат не само во комуникацијата со наставниците, при учење на учебна и научна литература, туку и под влијание на разното квалитетно ниво на информациите од интернет-сетот. При тоа истражувачите (Ивакина Е.Г., Панин О.Ю., Широков Ю.А. и др.) забележуваат, дека покрај широките можности на современото поколение, нивната познавателна активност и способност да ја критикуваат информациите значително се намалуваат. Поколение на денешните студенти се одликува со тоа, дека од едната страна, за единица време то е способно да ја прифати поголема количина на информации, од другата – информациите сè повеќе се подложни на «површноста обработка». Нивна анализа, осмислување и усвојување се случуваат само делумно. Авторите пишуваат, дека познавателните процеси кај современата младеж се развиваат по инаку, карактеристично само за то поколение, траектории: механичко запамтување, рационално мислење, предимно визуелно прифаќање и сл. [4]. При тоа, важно е да се забележи, дека токму когнитивната компонента на професионалната идентичност е нејзиното јадро.

Во инаку траекторијата се развиваат и емоционално-оценочната компонента на професионалната идентичност. Истражувањата од последните години убедливо докажуваат, дека кај современите студенти, меѓу кои се и идните педагози-психолози (Л.Б. Шнейдер и др.), значително е намалена способноста за емпатија, емоционално сопоставување, сочувствителност, а поголемиот дел од прифатените информации не наоѓаат одраѓање во емоции и чувства на младите луѓе, тие стануваат помалку емоционални и повеќе рационални [5].

Изделената од нас вредносно-смысловна компонента на професионалната идентичност кај современите студенти исто така има ред принципијални разлики. Стремительно менувањето на светот, нестабилна политичка, економска и социјална ситуација влијаат на издржливоста и содржината на вредностите и значења, како личностни, така и професионални. Неиздржливи вредносни ориентири отежнуваат формирање личностни вредности и внатрешни значења.

Анализирајќи комуникативните компоненти на професионалната идентичност, ми се обраќаме на то, дека кругот на комуникација на младите, меѓу кои се студентите, во реална и виртуелна животна средина често не се совпаѓаат, комуникацијата во мессенџерите и социјалните мрежи не бараат оценки и изразување на емоции. Реалните емоционални реакции се заменуваат со графички слики, едноставни слики (смајлици, емодзи и сл.). Намалување на потребата да се изразуваат емоции, значително обеднува комуникацијата, ја прави формална, малопријателна, комуникацијата на современите студенти се карактеризира со намалување на емпатијата кон собеседникот, иницијативност, при тоа се забележува поголема ориентација на нејзината информативност.

Поведенчката компонента на професионалната идентичност се одликува со разматаноста на примерите на професионално поведение, намалување на интересот за формирање групни норми и правила, а постојатите се прифаќаат како остарени и необавителни.

Така, прегледот на литературата ни овозможува да ја формулираме проблемата на истражувањето на следниот начин: каков е структурата на професионалната идентичност на идниот педагог-психолог и какви услови способуваат нејзиното формирање во универзитетот.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В качестве основных методик исследования были выбраны: методика «Ценностные ориентации» (М. Рокич), методика СЖО «Смыслжизненные ориентации».

Результаты исследования и их обсуждение

Исследование проводилось на базе Педагогического института Тамбовского государственного университета имени Г.Р. Державина. В исследовании приняло участие 60 студентов первого и четвертого курсов, обучающихся по направлению подготовки 44.03.02 Психолого-педагогическое образование в возрасте от 18 до 23 лет.

Изучение компонентов профессиональной идентичности студентов предполагало оценку их ценностных и смысложизненных ориентаций по методикам: «Ценностные ориентации» (М. Рокич), методика СЖО «Смыслжизненные ориентации» (Д.А. Леонтьев).

Использование методики «Ценностные ориентации» М. Рокича (1 курс) позволило зафиксировать следующие результаты: 50% опрошенных на первое место ставят здоровье, у остальных 50% приоритеты первого места среди терминальных ценностей распределены между материальным обеспечением (15%), уверенностью в себе (11%), свободой (10%), активной деятельной жизнью (9%), счастливой семейной жизнью (5%). На второе место ставят любовь 30% опрошенных, здоровье – 27%, наличие хороших и верных друзей – 14%, уверенность в себе – 12%, удовольствия – 17%. На третье место 35% опрошенных ставят любовь, близость с любимым человеком, у остальных респондентов выбор ценностей на третьем месте составляет менее 5% (большой разброс между 18 ценностями). 32% опрошенных на четвертое место ставят свободу, самостоятельность, независимость суждений. Таким образом, в качестве наиболее значимых ценностей-целей студенты выбрали здоровье, любовь, свободу, наличие хороших и верных друзей. Наименее значимыми ценностями, которые студенты в процессе ранжирования поставили на последние места, заняли творчество, высокие запросы, счастье других, красота природы и искусства.

Анализ результатов терминальных ценностей студентов 4 курса показал, что такая ценность, как физическое и психическое здоровье, по-прежнему занимает первое место, показатель с 50% вырос до 65%, на второе место вышла счастливая семейная жизнь (с 5% до 34%), на третье место вышла ценность материального обеспечения (с 15% до 25%). Это можно объяснить тем, что в период обучения большая часть студентов находилась в иждивении родителей, тогда как к окончанию обучения большинство студентов определяются с профессией, часть студентов уже работают или пробовали подрабатывать, на практике познают цену деньгам. Тогда как студенты младших курсов проживают, в основном, на средства родителей.

Такие ценности как любовь, наличие верных друзей были для студентов 1-го курса значимы, тогда как для них актуальны независимость, материальное обеспечение, развитие. Проводя сравнительный анализ инструментальных ценностей, можем отметить, что для студентов 1-го курса приоритетными были: воспитанность (хорошие манеры, умение вести себя в соответствии с нормами культуры поведения) – 45% поставили данную ценность на первое место, ответственность – 23% (второе место), жизнерадостность – 16% (третье место).

Такие ценности, как чуткость, непримиримость, высокие запросы к себе и другими получили наименьшее количество выборов. То есть студенты первого курса пока несколько идеализируют себя и предстоящую взрослую, самостоятельную жизнь. В целом, не готовы на подвиги ради идеи, других людей, ориентированы на себя.

Студенты 4 курса среди приоритетных выбрали такие ценности, как эффективность в делах (трудолюбие, продуктивность в работе) – 17% (было 2%), ответственность (чувство долга, умение держать слово) (было – 23, стало – 31%), твердая воля (умение настоять на своем, не отступать перед трудностями) (было 2%, стало – 21%). Таким образом, студенты старших курсов готовы брать на себя ответственность, проявлять настойчивость, не отступать перед трудностями, ориентированы больше не на себя, и свои эмоции, а на других, на чувство долга.

Результаты исследования по методике СЖО «Смысл жизни и ориентации» показали, что у студентов 1-го курса высокий % получился по шкале «Процесс жизни, или интерес и эмоциональная насыщенность жизни» (68% опрошенных). Этот показатель говорит о том, что испытуемые воспринимают процесс своей жизни как интересный, эмоционально насыщенный и наполненный смыслом. Высокие баллы по этой шкале и низкие по остальным характеризуют гедониста, живущего сегодняшним днем.

Баллы по шкале «Цели в жизни» характеризуют отсутствие в жизни большинства испытуемых целей в будущем, которые придают жизни осмысленность, направленность и временную перспективу. То есть можно сказать, что большинство студентов живут сегодняшним днем. Их планы не имеют реальной опоры в настоящем и не подкрепляются личной ответственностью за их реализацию. Только 12% опрошенных по данной шкале показали высокий результат в баллах (34 балла).

Рассматривая результаты повторного тестирования данных студентов на четвертом курсе, мы можем отметить, что на первое место вышли цели в жизни (средний балл – 35), на втором месте - Процесс жизни, или интерес и эмоциональная насыщенность жизни. На третьем месте - Локус контроля-жизнь, или управляемость жизни (средний балл – 33). Убеждение в том, что человеку дано контролировать свою жизнь, свободно принимать решения и воплощать их в жизнь.

Можно отметить несогласованность профессиональных планов и жизненных целей студентов первого курса. При этом в процессе обучения происходит смена внутрисистемных отношений между значимыми и доступными сферами жизни.

Далее нами были выявлены статистически значимые корреляции между: цели в жизни: наличие целей, придающих жизни осмысленность и направленность и временную перспективу связано с жизнерадостностью ($p \leq 0,05$); локус контроля – жизнь и управляемость жизнью. Убежденность в том, что человеку (студенту) дано свободно принимать решения, контролировать свою жизнь, брать на себя ответственность отрицательно связана с со свободой ($p \leq 0,05$), положительно с интересной работой ($p \leq 0,05$); результативность жизни или удовлетворенность самореализацией. Самооценка прожитого уже отрезка жизни, ощущение осмысленности, продуктивности положительно взаимосвязаны с интересной работой, счастливой семейной жизнью.

Выводы

Проведенное исследование дает основание утверждать, что будущие педагоги-психологи, обучающиеся на первом курсе демонстрируют минимальный

(низкий) уровень сформированности профессиональной идентичности. К признакам сложившейся ситуации можно отнести: недостаточный уровень профессиональных знаний и представлений, недостаточная эмоциональная устойчивость и неумение нести позитивный настрой; слабо сформированные личностные смыслы и «образ Я» в профессиональной деятельности; неумение выстраивать эффективные коммуникации и действовать в соответствии принятыми в профессиональном сообществе нормами и правилами. Студенты четвертого курса показали более высокий результат, что свидетельствует о высоком влиянии условий обучения будущих педагогов-психологов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализ научной литературы, рассмотрение разных подходов и концепций формирования профессиональной идентичности у будущих педагогов-психологов показал, что ведущая роль в её формировании, безусловно, принадлежит вузу с его широким научным, образовательным и практическим потенциалом, а сама проблема требует дальнейшего научного осмысления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г., Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека / Александр Асмолов. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Смысл : Издательский центр «Академия», 2007. — 528 с.
2. Николаева А.А. Гражданская идентичность в структуре социальных идентичностей личности [Электронный ресурс] // Вестник практической психологии образования. 2011. Том 8. № 4. С. 67–70. URL: https://psyjournals.ru/journals/bppe/archive/2011_n4/56254
3. Юшин М. А. Политические механизмы формирования гражданской идентичности молодежи в современной России: дис. ... канд. полит. наук. – Тула, 2007. – 189 с.
4. Ивакина Е.Г., Панин О.Ю., Широков Ю.А. Когнитивные особенности новых поколений студентов как причина изменения подходов к методологии обучения // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – № 2. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=30611>
5. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: Монография. М.: МОСУ, 2001 г. 272 с.

Д-р Доротея Дунева
 ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
 Република България

МЕТАМОРФОЗИТЕ НА АСОЦИАЛНОСТТА

Резюме: Асоциалноста е процес на формирање, развие и влошаване на противоопштествено поведение. Факторите сврзани со појавата и преднамеренија асоциален избор се многукратно истражувани во насока личностни квалитети и социалнопсихолошките особености. Настояниот доклад има за цел да покаже врзката меѓу сериозноста на причините и тежестта на асоциалната личностна диспозиција при јуношите. Неопходно е добро да познаваме съществениите психолошките и социални промени, които девиантноста причинява на јуношите, за да се справим адекватно со последиците и възможните по-тежки отклонения в поведението.

Клучови думи: јуноши, асоциална личностна диспозиција, фактори за појава на асоциалност, процес.

THE METAMORPHOSES OF ASOCIALITY

Abstract: Asociality is a process of formation, development and deterioration of antisocial behavior. The factors related to the appearance and deliberate asocial choice have been repeatedly studied in the direction of personal qualities and socio-psychological features. The present report aims to show the relationship between the severity of the causes and the severity of antisocial personality disposition in adolescents. It is necessary to have a good knowledge of the significant psychological and social changes that deviance causes to adolescents in order to adequately deal with the consequences and possible more serious deviations in behavior.

Key words: adolescents, antisocial personality disposition, factors for the appearance of asociality, process.

Преминаването от детство в юношество е период на физиолошките и психолошките промени, често предизвикващи безсилие, страдание, фрустрација потиснатост или тъга. Да се опишат ясно дълбоките и съществени изменения, които настъпват в личността и физиологията на јуношите е възможно, чрез структурирано изучаване и анализ на биолошките и психолошките трансформации и отраженията, които те имат върху емоционалната сфера и социализацијата на јуношите. Тезите на социалните теории сврзват генезиса, подготовката и реализацијата на девиантното поведение со единодействието меѓу личностно съзрявање /биолошките, полови и социално -ролеви/ на индивида и интензитетот на влијание на социалната средa. “Асоциалното поведение е допрестъпно, не съответства на социалните норми и се отличава со определена степен на општествена опасност и вредност” /Тодорова,2014:48/. Като върху географска карта асоциалноста очертава територии на различни по мащаб и влијание личностни и социалнопсихолошките фактори и създава мислени

линии към отклоненията в индивидуалното развитие и колебанията в социалните отношения. Хронологичната цикличност на асоциалността не е реципрочна на емоционалната сила и опозиционен маниер на юношеско противообществено поведение. Подобно на отражение в криво огледало тя използва характерните за юношеството бурно биологично съзряване и отношението му към промените в личността както и доминирането на социално-емоционалните и интерперсонални компоненти в индивидуалната психика.

Историята на асоциалното дете понечва встъпителния си разказ в ретроспекцията на отношенията между неговите родители. В тази компилация от две житейски истории, които се обединяват в бъдеще се появява дете, като съсредоточие на общото чувство, но и като вододел между два възпитателни светогледа, минало и травматичен опит. Необходимостта да се справят с отглеждането и възпитанието на дете, принуждава родителите да преосмислят ценностите и целите си, за да реализират родителската грижа в разбирателство и любов. Ако семейството не създава адекватна социална подкрепа детето не изгражда самозащитни механизми, реална самооценка и доверие в собствената си ценност и авторитета на другите. Депривацията, липсите и посегателствата в семейството, насилието предрешено като възможна санкция, икономическата нищета, културна и образователна недостатъчност създават негативни диспозиции на чувствено незряла личност, без умения за просоциално справяне с предизвикателства и затова конфликтна, с нереална самооценка, без морален аргумент, невиновна, без мяра за лъжа и истина, със занижен самоконтрол, с нисък социален интерес, социално изолирана и неспособна на ефективно общуване. Както пише Иванов „Качеството на родителството често е огледален образ на собствения детски опит на родителите. Тези родители често възпитават децата си по подобен начин, по който са били възпитавани и те самите.“ / Иванов, 2022:31/

Асоциалността „използва“ деструктивните личностни промени, за да проникне в социалнопсихологическите отношения с връстници, училище, институции, да ги затрудни, изпълни с агресивни или автоагресивни мисли и поведенчески стратегии, за да създаде един социално затворен, недружелюбен и ограничен свят на битуване и саморазрушаване. Плетениците от социални отношения в различните роли на асоциалните юноши драматично копират началните модели научени от родителите и начините за справяне с психичното напрежение от неудачите. Обичайните за този период стремления към личностна и интелектуална изява както и желанието за общуване на ново социално ниво могат да останат непроявени в съзидателния контекст на хармонично лично израстване и социален интерес и да бъдат белязани от отхвърлянето на същите значими други и общество, които ги осъждат.

За да вникнем в динамиката на асоциалността е нужно да прозрем близостта и предизвикателната връзка на два феномена : крехкостта на юношеската психика и устойчивото социалнопсихологическо влияние на семейната среда и родителското възпитание, връстниците, училището и институциите. Безспорен е фактът, че личностното изграждане и по-късно преодоляването /или не/ на кризата от търсенето и закрепването на идентичността, са свързани с изграждане на отношенията родител – дете и в известен смисъл тяхното деструктивно проявление е ясен предиктор за асоциалност.

В изследване проведено през 2019г. на 150 лица, разпределени в три групи съответно момичета с асоциално поведение, момчета с асоциално поведение

и момичета без асоциално поведение се докажа, че девојките от групата с асоциални прояви покажат значително по-лоши резултати по изследваните личностни особености и социални показатели от девојките без асоциални прояви. Същите могат да се определят като „асоциална личностна диспозиция“. Проведеното емпирично изследване позволи да се определи „примерна рамка от психосоциални и личностни характеристики, които способстват появата, развитието и рецидивирањето на асоциалното поведение“. Проучването покажа още, че съществуват различия в стабилноста и поведенчката изјавеност на асоциалната личностна диспозиция в рамките на изследваната група. Следователно АЛД може да бѓде „несигурна“ със случайни асоциални прояви, „умерена“ със ситуативни прояви и „крайна“ с доминиращи асоциални прояви. / Дунева, 2020:213/

Задълбоченото изследване на факторите способстващи появата и развитието на асоциалноста дава възможност да се проследи как тяхното влошаване / от гледна точка на нормата за физическо и психическо благополучие на детето за създаване на ефективни и хармонични отношения с другите и адекватно участие в социалния живот/ предполага рецидивирање и влошаване на съществуващите асоциални прояви. Извън строгите статистически рамки обаче в хода на анкетирањето стана јасно, че при тежки средови фактори , например насилие или алкохолизъм в семејството асоциалната личностна диспозиция „изминава“ много по-кратък времеви път до крайните си форми и доминантни противообществени прояви. Разбира се съществува и постепенното влошаване на проявите, например при слаб родителски контрол върху приятелската среда на јуношата, успеваемоста му в училище, свободно време или причини за психически и емоционални смущения. Тогаваша лошата дисциплина може да премине в агресивни прояви извън училище, постепенен отказ от посещения на учебни занятия, попадане в асоциални групи и маргинализирање. Основанията на тези съображения се коренят в изјавената динамика във формирањето и първоначалните прояви на асоциалноста и все по-јасно изразената обществена толерантност към смущаващите форми на агресия и насилие в семејството и училище. В своите причинно-следствени врѓзки асоциалноста како социално явление на последните десетилетия се издига над естественото ни съпротивление срещу насилието над деца и жестокоста проявена от деца. Допускам, че причините за това са свѓрзани с безспорното обвѓрзване на асоциалното поведение с личностните детерминанти и социалнопсихологическите условия, при които те се моделират, възпитават и социализират. Според мен това е силен аргумент да се продѓлжи изследвањето и след безспорните доказателства в полза на категорични различия между групите с асоциално поведение и без. Възможната примерна рамка на асоциалната личностна диспозиция от гл.т. на конкретното изследване вклучва особености по отношение на критично осъзнавање на собствените постѓпки от гл.т. на морала и обществените порядки, липсата на привѓрзаност и удовлетвореност към семејство, други и институции, негативни тенденции в общувањето и неефективна комуникација с родители, учители и врѓстници, бѓрзо отрицателно повлијавање от референтни групи както и личностни характеристики за екстернален локус на контрол, ниски самооценка, самоконтрол и социален интерес, ниски стойности на вина и лѓжа, емоционална нестабилност, високи стойности на агресивност и конфликтност.

Съдържателните основания за изследването на АД са най-смислени в съществените отлики между последиците от случайните, ситуативни и доминантни асоциални прояви и тенденцията за влошаване на личностните детерминанти и социалнопсихологическите влияния.

Таблица 1. Разпределение в трите клъстър на изследваните лица от трите групи (момичета с асоциално поведение, момчета с асоциално поведение и момичета без асоциално поведение) /Дунева, 2020:267/

Група	Момичета с асоциално поведение	Момчета с асоциално поведение	Момичета без асоциално поведение	Общо
Клъстър 1 (най-добър)	6	5	19	30
Клъстър 2 (умерени)	28	31	27	86
Клъстър 3 (най-лош)	16	14	4	34
Общо	50	50	50	150

„Несигурната“ АД е свързана със случайно попадане в обстоятелства определяни като „нарушение на реда“. Това са по-скоро изблици на деструктивно поведение като конфликт с учител, спорадични бягства от час, нечести прояви на недисциплинираност или откази да се участва в извънкласни дейности. Тези „демонстративни взривове“ обаче не са импулсивни в смисъл, че избухват без причина. Въпреки, че лицата от този клъстър показват личностни характеристики както при момичетата без асоциални прояви /интернален локус на контрол, добра самооценка, висок социален интерес, емоционална стабилност, ниски степени на агресивност и конфликтност, високи степени на вина и лъжа, по-ниска степен на грижа и по-висока на свръхпротективност от лицата с умерена и крайна АД/ нужно е да се отбележи, че асоциалността не се появява внезапно, а има условия, които я стимулират. Момичетата от този клъстър се чувстват обичани и от двамата родители, определят стилът им на възпитание като „приятелски“ и го свързват с липса на ограничения, режим и контрол върху приятелската среда. По-високите степени на свръхпротективност и по-ниските на грижа аргументират със санкционирането за слаби оценки и проблеми в училище, които изискват родителско посещение на институцията. Определят приятелите си като „добри и помагачи“, но са некритични и склонни към конформизъм, когато референтната група им оказва натиск и ги въвлеча в действия, които противоречат на училищните правила. Въпреки преживяното социално порицание в несигурната АД има доверие към институциите, желание и готовност за промяна. Училищната успеваемост и посочените в анкетата лични и професионални цели са показатели за вътрешното подкрепление характерно за интерналия локус на контрол. Липсва устойчива вътрешна мотивация по отношение смисъла от знанието. Според момичетата от този клъстър външната мотивационна сила на отличната оценка е по-важна. Високата самооценка кореспондира с удовлетвореността им от живота. Демонстрират социален интерес и готовност да коментират вредата от дрогата, това обяснява донякъде рефлексията към вината и лъжата. Склонни да приемат помощ, емоционално

стабилни с осъзнат избор да се справят с причините за асоциалната постъпка. / Дунева, 2020:267/

Най-голям брой от изследваните девойки с асоциално поведение попаднаха в „умерената АЛД“ със ситуативни асоциални прояви. Психосоциалните и лични показатели тук са в по-широки граници и по-динамични като сила на проявление. Привързаността събира двата си вектора „само към майка си“ или „само към баща си“ и образува линейно пространство в което възпитанието е „не много строго“, съществува финансова нестабилност или свръхзадоволеност, резултатите за протективност са по-ниски от тези в „несигурната АЛД“, а за родителска грижа по-високи в сравнение с първата група. Отношението към връстници и институции също бележи промени. Приятелите се възприемат като „забавни“, а училището и институциите като недостатъчно подкрепящи и без значим положителен ефект. Смисълът на живота за девойките от тази група се търси, представя и преживява като „приятен живот и забавление“. Социалните мрежи са полето на изява и сравнение с другите, както и възможност да се демонстрира активна модерност и дръзко желание за популярност. Самооценката в тази група е силно повлияна от оценката на другите, изследването показва екстернален локус на контрол. Средни нива на агресивност и конфликтност, по-ниски нива на вина и лъжа от несигурната АЛД и по-високи от тези в крайната АЛД. Асоциалният акт тук се разгръща подпомогнат от завишената импулсивност и комформност, и нестабилните механизми за саморегулация. Присъединяват се ситуативно към асоциални действия в група. „Не много строгия“ родителски стил позволява свободен режим на излизане и занижен контрол върху средата. По-скоро социално желателни отколкото враждебни при работа с институции. По-ниска емоционална стабилност в сравнение с несигурната АЛД. Резултатите за социален интерес в тази група са по-ниски в сравнение с несигурната АЛД. Демонстрират конфронтация с традиционните ценности, често не спазват училищните правила и не участват в извънкласни дейности като резултат от занижените самооценка и критерии за вина и лъжа както и склонност към поведенческо копиране на агресивни модели. /Дунева, 2020:270/

„Крайната АЛД“ с доминантни асоциални прояви очаквано свързва ключови личностни и социалнопсихологически показатели с рецидивиращи и утежнени асоциални постъпки. Резултатите от изследването показаха липса на смисъл, на доверие в приятели и институции, липса на привързаност към родителите, често сблъскване с правоохранителните органи, апатичност към обществените проблеми, определения за бедност в семейството, чувство за необичане и отхвърляне от родителите, липса на критерии за възпитание / на въпроса „Как те възпитават вкъщи“ отговарят „Никак“/, високи нива на грижа, ниски на свръхпротективност, високи агресивност и конфликтност, най - ниски вина, лъжа и социален интерес, най-високи стойности на емоционална нестабилност, с екстернален локус на контрол, най-ниска самооценка от трите групи. Анализът на данните показва сериозни негативни тенденции в психосоциалните и личностни характеристики. /Дунева, 2020:272/

Противоречива и динамична юношеската асоциалност се формира и развива под влияние на определени личностни и социалнопсихологически фактори. Асоциалната личностна диспозиция се утежнява от: компрометирани от противоречия модели на възпитание; липсата на привързаност, чувство за обич, комуникативна и емоционална стабилност; изчерпване на доверието в приятели,

училище и институции; загубата на смисъл и цели; поява и рецидивирање на постъпки, определени како нарушения на правила, дејнија противречащи на обществените порјадки и добри нрави, тежки застрашаващи сопствената личност и тази на другите поведенчески прояви; промените в самооценката, самоконтрола и емоционалната стабилност; дефицита на социален интерес; трансформациите в ценностните критериуми за вина и лъжа; завишените нива на агресивност и конфликтност.

В заключение асоциалноста свързва безмилостно семејната историја на детето със социалните реалности и изгражда цял един свят на противречиво и недоверливо живеење. Родителското възпитание се съчетава с моделите на поведение, начините на комуникация и социализация и обогатява или ограбва самооценката, отношенията с връстници, справянето в училище и доверието в авторитети. Юношеството минава како комета през човешкиот живот, озарява го с творческа искра и небивала любознателност към сопственото тяло и душа. Родителите губят довчерашните героични ореоли и всеобхватно присъствие в живота на порасналото дете, където се отвора пространство за нови отношения, предизвикателства и генериране на решения. Грижата, обичта, привързаността и емоционалната подкрепа създават здравословни граници и целиви простори. Юношеската личност се справя с кризите на идентичноста, изгражда самоконтрол, емоционална стабилност и адекватна самооценка и разгръща личния си потенциал в социален интерес. Различните форми на липса на привързаност, доверие и подкрепа в семејството отнемат, свиват или изобщо не насърчават интелектуалните търсения и емоционални откровения на юношите. В резултат процесът на откриване на „вътрешния мир“ на тийнейджърите се превръща в опозиционно и саморазрушително противопоставяње на обществените порјадки и правила. Асоциалноста се популяризира не само в идеите на маргиналните групи и противообществени поведенија, тя съществува безпроблемно в социалните мрежи и пак там се разпространява светкавично и предизвиква анонимни порицанија, одобренија, а от време на време взрив от обществено възмушение. Разбира се наивно е да виним информациононите потоци и съвременни технологии за нарастващия брой асоциални дејнија последните десетилетия. Често социалните мрежи са единствения екран на който се прожектират безумните агресии между младежи и дори да искаме да стоим с „широко затворени очи“ пак ни се налага да видим и чуем истината за живота на нашите деца извън пределите на дома. Асоциалноста поддържа една преднамерена неестественост, която цели да приспи родителското внимание към отчетливи знаци на отчужденост, автоагресивност, загуба на интерес и приятелства, влошени училищни резултати, промени в режима, външния вид и т.н. Превенцията от страна на институциите може да остане практично незабележима за юношите и родителите поради нарушено доверие, липса на внимание, време или други актуални приоритети. Преди са станe драматична како проявления и последици асоциалноста е прикрита, поведенчески сдържана и трудно емоционално усетлива от семејството, юношата сякаш търси начин да разкрие своята тъга. Ако родителите не полагаат съзнателни усилия да разбират и изслушват търпеливо своето пораснало дете случајните асоциални прояви започват да рецидивират ситуативно и бързо преминават в доминиращи цялостни поведенчески облик. В този процес мъчително се променят както личностните така и социалнопсихологическите детерминанти. Асоциалната личностна диспозиция се утежнява от влошената интерпретация на

отношенията, засилената отчужденост и устойчивото усвовање на деструктивни средови модели. Напълно естествени колебанија се възприемат како необратими от юношите и под въздействието на негативни лични и социални тенденции предизвикват формирането и действието на асоциални поведенчески избори.

Опитът за емпиричен и психологически анализ на факторите свързани с появата и развитието на асоциалноста е оправдан, ако изследва не само рисковите, но и протективни фактори както и възможните модели за превенција. Това позволява изграждането на структура на асоциална личностна диспозиција и оценка на тежестта на факторите и риска за юношите.

Обществото и институциите многократно заявяват позиции, изработват механизми за противодействие и превенција. Дали безразсъдната юношеска агресия се претопи в съвременния цинизъм и меркантилност или развихме онази тривиална толерантност към случайното и ситуативно асоциално проявление, която прикрива гражданското ни безсилие?

Като всяко деструктивно манифестиране на човешкият ум и поведение асоциалноста се адаптира, видоизменя и все по-дълго остава неотличима от някои съвременни форми на модерност. Може би родителите и техните начини на осъзнато справяне с личните и социални предизвикателства са единственият възможен контрапункт на асоциалноста. Защото метаморфозите на новия живот започва от тях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дунева, Д. (2020) Асоциално поведение на лица от женски пол в юношеска възраст и подходи за психокорекција, Дисертационен труд, ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“
2. Деларош, П. (2011) Проблемите на юношеството
3. Златанова, В. (2017) Изследвания на девиантното поведение
4. Иванов, И. (2022) Организиране на психологическа подкрепа при насилие над деца
5. Тодорова, К. (2014) Поведение срещу себе си, другия и обществото – уточняване на понятията, Списание на СУ за образователни изследвания бр.3

Доц. д-р Пресиян Бургов
 ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
 Република България

КОМПЛЕКСЪТ НА МЪРТВАТА МАЙКА В АНАЛИТИЧНИЯ ПРОЦЕС

Абстракт: Целта на настоящата статия е да опише някои специфики на комплекса на мъртвата майка и неговите имплементации в процеса на анализ. Комплексът на мъртвата майка представлява специфична психична конфигурация, която е структурирана около фигурата на майка, чието либидо е оттеглено от детето и насочено към самата нея. Тази конфигурация е изпълнена с интензивно инвестирани несъзнавани представи, структурирани в първите години от живота на детето. Комплексът, и последващото състояние на празнота, се характеризира с майчин имаго, описан като замразен или мумифициран, т.е., чиято загуба е невъзможно да бъде оплакана поради потискането на способността на субекта да представи своите преживявания на психично ниво.

Ключови думи: комплекс на мъртвата майка, аналитичен процес, траур, празнота, антикатексис.

THE DEAD MOTHER COMPLEX IN THE ANALYTICAL PROCESS

Abstract: The aim of this paper is to describe some specifics of the dead mother complex and its implementations in the analysis process. The dead mother complex is a specific psychic configuration that is structured around the figure of a mother whose libido is withdrawn from the child and directed towards herself. This configuration is filled with intensely invested unconscious representations structured in the first years of the child's life. The complex, and the subsequent state of emptiness, is characterized by a maternal imago described as frozen or mummified, i.e., whose loss is impossible to mourn because of the suppression of the subject's ability to represent his experiences on a psychic level.

Key words: dead mother complex, analytical process, mourning, emptiness, anticatexis.

Комплексът на мъртвата майка е понятие, с което А. Green описва специфична психична конфигурация, структурирана около фигурата на майка, чието либидо е било насочено към самата нея през първите години от живота на детето. Най-общо комплексът може да се дефинира още като съвкупност от интензивно инвестирани несъзнавани представи, създадени по време на ранното детство на субекта.

Спецификата на това състояние се състои в наличието на масивен антикатексис на детето от страна на депресираната му майка. От негова страна този антикатексис се преживява като двойна травма, защото освен факта, че вниманието на майката е насочено към самата нея, детето не може да придаде

смисъл на това поради внезапността на възникването му. До този конкретен момент то е било център на вниманието на майката и преживява внезапно изгонване от мястото си, което принуждава детето да узрее преждевременно. Като защита срещу безсмислието, причинено от антикатексиса, детето ще започне да използва различни механизми, водещи до несъзнавано отъждествяване с фигурата на мъртвата майка. (Edith G, at. all, 2019) Според М. Klein, в рамките на всемогъщата фантазия на детето, отсъствието на майката се интерпретира като осъществяване на желанието за разрушение на преследващия лош обект - акт, който по време на нормалното развитие, би довел до чувство за вина, водещо до опити за репарация на обекта, в този случай завръщането на майката, когато детето ѝ плаче. В комплекса на мъртвата майка, от друга страна, поради депресията на майката, няма възможност за истинско репарирание, а вместо това се стига до мимикрия (миметизъм), чрез която детето несъзнавано усвоява част от атрибутите на майката в психиката си и по-специално нейната неспособност да катексирова обекти. (Klein, 1994)

За М. Klein интроекцията на родителските фигури в психиката на детето води до преживяването на несъзнани фантазии за живи хора. Тази интроекция обаче е съпроводена с известна доза тревожност, поради възможното изчезване или смърт на интроектираните обекти, в резултат на садистичните действия на детето. Импулси, които в своята всемогъща фантазия са способни да унищожат майката. От друга страна, ако детето успешно е интроектирало тотален обект, който стимулира интеграцията на Егото, то ще бъде способно да преодолее чувството на тревожност и вина, което води до опити за репарация или реконструкция на обекта, който в своята фантазия то е унищожило. Възстановяването на обекта на свой ред води до способността да се довери на своите собствените импулси и да се свързва все по-активно със своето обкръжение. Този процес ще се превърне в основна схема, която ще се повтаря в последователните процеси на траур, които детето ще трябва да премине по-късно в живота си (Klein, 1994). В случаят с комплекса на мъртвата майка няма такава тревога, защото интроектираната фигура на майка е тази на депресирана майка и следователно емоционално недостъпната - мъртва майка.

Според А. Green, взаимодействието с такава майка ще доведе до формиране на несъзнавани фантазии за лишена от обич майка, като на нейно място се интроектира структурна празнота там, където е трябвало да бъде майката, добра или лоша, но жива. Тъй като се интроектира образът на вече мъртвата майка, няма тревога, нито възможност за нормален траур, което превръща субекта в нещо като своеобразен саркофаг, съдържащ в себе си фигурата на една неумираща майка – нито жива, нито мъртва. Всъщност траурът позволява да се развие загубата, която може да бъде както реална, така и фантазна. (Green, 1986)

Загубата на обекта е преодоляна, когато либидото е реинвестирано в нови обекти, които също могат да бъдат реални или фантазни. В комплексът на мъртвата майка откриваме една основна трудност в процеса на траур, тъй като не съществува жива връзка между детето и неговата депресирана майка, не е налице реална или означаема загуба, а несъзнавана празнота, която кара субекта винаги да се движи, като катексирова обектите в света, но не може да създаде дълбоки, интимни връзки с тях, основани на любов.

Комплексът на мъртвата майка, както и състоянията на празнота, се характеризират с майчин имаго, описан като замразен или мумифициран, т.е.,

чиято загуба е невъзможно да бъде оплакана поради потискането на способността на субекта да представи своите преживявания на психично ниво.

Става дума за феномен, който изразява внезапния антикатексис на детето от страна на майката. Сблъсквайки се с безсмислието на този антикатексис, детето е принудено да се структурира около една празнота, която дори да не му пречи да създава връзки с предмети и хора, то прави тези връзки повърхностни. (Edith G, at. all, 2019)

Основната наблюдаема последица на нивото на контрапреноса е прозрението за студеното, твърдо, безчувствено ядро в основата на преноса. Това е резултат от бруталния майчин антикатексис, който детето не е в състояние да разбере и който преобръща психичния му свят с главата надолу. След напразните опити за репарации чувството за безсилие става доминиращо. По-късно се създават сложни защити, които свързват огледалното представяне на дезинтересирането от майчиния обект с несъзнавана идентификация с мъртвата майка. Резултатът от това е психичното убийство на обекта, което се извършва без никаква омраза. Майчиното страдание забранява всякаква агресивна проява, която би могла да увеличи майчиното отчуждение. От една страна, моделът на обектните отношения е пробит, а от друга, по ръба на тази дупка се придържат периферни катексиси. Мълчаливата деструктивност не позволява на субекта да възстанови обектното отношение, способно да преодолее конфликта и да отвори пътя към връзки, които биха го укрепили, или пък окончателните корекции служат само като щит, който не позволява достъп до ядрото на конфликта. Единственото, което се запазва, е тъпа психическа болка, характеризираща се най-вече с неспособност за близко общуване с всеки обект, имащ нещо общо с афектите. Омразата е също толкова невъзможна, колкото и любовта, и е невъзможно да получаваш, без да се чувстваш длъжен да даваш обратно, за да не дължиш нищо, дори мазохистично удоволствие. Мъртвата майка е вездесъща, но без да е представена, и сякаш е завладяла субекта, превръщайки го в пленник на траура си по нея.

Тази клинична картина се развива на фона на неспособността на детето да разбере причините за нея. Важни показатели на детската депресия са загубата на смисъл и чувството за невъзможност да се поправи опечаленият обект, да се събуди изгубеното желание. Понякога значимите рационализации изместват източника на конфликта върху външния свят, като желанието на майката става недостъпно в сравнение с това, което детето смята, че е наблюдавало. Тогава детето обвинява неуспеха на субективното всемогъщество във взаимоотношенията, което чрез компенсация води до засилване на всемогъществото в области, по-малко пряко свързани с първичния обект.

Едиповият анализ на прегениталните фиксации и несъзнаваната вина е безполезен за намиране на начин да се преодолее тази ситуация, доколкото анализът не е съсредоточен върху конфигурацията на комплекса на мъртвата майка. Майката не е пряко разпознаваема в дискурса на пациента. Тя се появява само дотолкова, доколкото аналитичната ситуация успява да извлече доказателства за нейното мълчаливо присъствие, без да може да я открие в това отсъствие, където липсват дори косвени знаци за нейното съществуване.

Репресията е заличила следите от спомена за нейното докосване, за контакта с нея и за катексиса на детето преди появата на траура му по нея, който внезапно слага край на тази забравена връзка. Това е репресия, която се завръща, за да я погребее жива, разрушавайки всичко, включително и гробницата, която би

отбелязала нейното минало съществување. В тази ситуација удържането е рухнало, защото обектът е инцистирал, без да остане следа од него. Идентификацијата е вакуума, оставен од дезинвестирањето. Липсата на всякакви значими ориентири не може да биде подчертана тврде силно. Модификацијата на мајчинското одношение изгледа необјаснима, тя на свој ред води до въпроси, които предизвикват чувство за вина, а те на свој ред се утежняват од вторични заштити и се изместват върху елементи, които са били анексирани за тази цел.

Всъщност опитите за блокирање на проблеми, които не са регулирани од репресиите на тази нетърпима ситуација, предизвикват някои значителни реакции. Техните цели са:

- » да се поддръжа Егото живо чрез вторична омраза към обекта, чрез трескаво, но
- » неутоливо търсене на удоволствия или чрез главоломно търсене на възможен смисъл на извършените декомпозиции;
- » да се съживи мъртвата мајка, да се заинтересува, да се разсее, да се съблазни, да
- » ѝ се върне вкусът към живота, като ѝ се вдъхне с всички възможни средства, вклучително и с нај-изкуствените, радост од това, че е жива;
- » да се конкурира с обекта на траур в една интригуваща триангулација.

Комплексът на мъртвата мајка, като моќен и интензивен елемент, естествено привлеќа към себе си други компоненти на психичниот живот и е тјсно сврзан с нај-важните му системи. Следователно фантазијата за првичната сцена се опитва да направи разбираеми конкурентните одношения с хипотетичниот обект на внезапниот траур и да събуди отново болката од обезсмъртавањето, като подчертава всичко, което напомња за првичната сцена, и то често по апокалиптичен начин, чрез проективна идентификација. По този начин катастрофата обгръща и отмищава на мајчиниот обект, който се движи меѓу безразличието и ужаса. Често се случва бащата да е обект на прејдевременна инвестиција в Едипов комплекс, който е прибврзан точно по този повод, но му липсват нормалните атрибути. Този вариант на комплекса носи със себе си не толкова кастратионна тревога, колкото усещане за безсилна ярост и парализа, безпомощна пред насилието, което следва дејствието срещу предпологаем соперник. Резултатът често е засилено чувство за празнота, което повтара и засилва нај-вредните ефекти в основата на конфликтот.

Важно е да подчертаем, че доказателства в подкрепа съществувањето на комплексот на мъртвата мајка се појавуваат преимушественно по време на преносот, така че тој често не може да биде идентифициран, кога то за први път се прави анализ. Тој се појавува нај-често посредством „преносна депресија“ - повторение на детската депресија, за која често липсват спомени. Съществена ѝ карактеристика е, че тя възниква в присуството на обект, който сам по себе си е погълнат од траур. Причините за този траур могат да бидат многу и не се признават од мајчиниот обект. (Kohon, 1999)

Въз основа на тези клинични набљуденија А. Green изказва хипотезата за предназначението на првичниот обект како рамкова структура за Егото, која прикрива негативната халуцинација на мајката. Комплексот на мъртвата мајка демонстрира неуспехот на този процес, принуждавајќи представите му да изпадат в болестна празнота и възпрепятствајќи способноста им да се свржат в някакъв предсознаван ментален модел. Комплексот на мъртвата мајка противопоставя

„горещата» кастрационна тревожност, свързана с променливостта на обектните отношения, която може да бъде заплашена с телесно осакатяване, на „студената» тревожност, която е свързана със загубите, претърпени на нарцистично ниво.

Студената привързаност на тези субекти се изразява и в клиниката, и както посочва А. Green, по време на лечението на пациенти, в които можем да забележим присъствието на духа на мъртвата майка, е необходимо по-активно отношение от страна на аналитика, за да може пациентът да избегне повтарянето на модела, който бележи междуличностните му отношения със студената обич на майката, която са интроектирали във фантазията си. (Green, 1986)

Въпреки факта, че комплексът на мъртвата майка е добре документиран в психоаналитичната литература, то е важно да се отбележи, че случаите, описани в нея, представят множество вариации, които биха могли да разширят кръга на изследване и смятаме, че това е задължително, за да се получи по-ясна представа за патологичния му „потенциал“ и възможната еволюция на клиничната картина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Edith G. Pompa Guajardo., María A. Campero Anchondo., Walter D. García Cantú. (2019). Mourning in the dead mother complex. *Ágora: Estudos em Teoria Psicanalítica*, vol. XXII, no. 3, pp. 326-334.
2. Frankiel, R. (1994). *Essential papers on object loss*. (Klein, M. Mourning and its relation to manic-depressive states), New York, London: New York University Press, pp. 95-122.
3. Green, A. (1975). The analyst, symbolization, and absence in the analytic setting (On changes in analytic practice and analytic experience)—In memory of D.W. Winnicott. *International Journal of Psycho-Analysis*, 56: pp. 1-22.
4. Green, A. (1986). The dead mother. In: *On Private Madness*. London: Hogarth Press
5. Green, A. (2001). The dead mother. In *his Life narcissism/death narcissism* (Andrew Weller, Trans.). London, New York: Free Associations Books.
6. Klein, M. *Love, guilt and reparation and other work 1921-1945*. (1975). New York: The free press, pp. 306-443.
7. Kohon, G. (Ed.). (1999). *The dead mother: The work of André Green*. London, New York: Routledge.

Доц. д-р Милена Моцинова-Брџкова

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Република Българија

ПОСРЕЩАНИЕ НА ДЕТЕТО В СЕМЕЙСТВОТО – ЕДИН ЛАКАНИАНСКИ ПРОЧИТ

Резюме: Семейството е тази социална структура, която посреща детето, независимо от това дали то е желано или не. Майката и бащата имат определена функција, която се простира отвъд любовта към децата. Родителите упражняват тези функции без да ги съзнават, те не са част од съзнателното поведение. Символната функција на майката и символната функција на бащата по отношение на едно дете са условие, то да намери опорни точки за идентификација и да успее да се впише в символниот ред.

Клучови думи: Реално, Вьображаемо, Символично, майчина функција, бащина функција

WELCOMING THE CHILD INTO THE FAMILY – A LACANIAN READING

Summary: The family is that social structure that welcomes the child, regardless of whether it is wanted or not. The mother and the father have a certain function that extends beyond the love of children. Parents perform these functions unconsciously, they are not part of conscious behavior. The symbolic function of the mother and the symbolic function of the father in relation to a child are a condition for him to find reference points for identification and to be able to fit into the symbolic order.

Keywords: Real, Imaginary, Symbolic, maternal function, paternal function

Механизмите, които движат создаването, появата и посрещането на едно дете, винаги са загадъчни и трудни за разгадаване. Психоаналитичната парадигма приема, че детето ще успее да се впише в света само при условие, че срещне „желаещи възрастни, способни да му отговорят и да проявят отговорност за неговото съществуване на говорещ и желан субект“ (Лакаде 2001: 67), (2).

Кристиан Оливие прави точно разграничение между роля на майката и бащата и майчината и бащина функција: „Колкото ролята е социално задължение, толкова функцията е афективна отговорност“ (Оливие 2001: 9), (4). Функцията на майка се свързва с грижи, които са индивидуализирани обич, ласка, закрила, майчин език. Функцията на баща основно е свързана с това, че присъствието му гарантира отделянето на детето од майката. Това дава възможност на детето да обособи представа за собственото си тяло като отделно од тялото на майката – принадлежност не към една конкретна майка, а към един род. Регулирайки отношенията майка – дете, бащата въвежда измеренията на закона, цивилизацијата и обществената ред.

Въпреки безспорната криза на съвременното семейство, то все още съществува и все още дава на детето, по думите на Франсоаз Долто, „мисловните образи на майката и бащата“. „В повечето случаи, поне в началото, детето се отглежда в двойка. Липсата на трима души още от раждането е рядкост и тази триада е незаменима за първите етапи на възпитанието. В зачеването на дете участват трима – майката, бащата и субектът, вълътен в първата клетка, образувана от съединяването на две отделни клетки. Дори да забравим, че сме трима, детето никога не го забравя. Ако няма тристранно възпитание, тогава покълва психозата“ (Долто 2009: 46), (1).

Всяко човешко същество, дори да не е отглеждано от родителите си, носи неотменимо в себе си идеята за „майка“ и „баща“. Това много ясно се вижда дори, когато децата се отглеждат в институции, в условията на детски групи. Благодарение на тези образи детето успява да расте и да се развива.

В ориентираната от учението на Жак Лакан психоанализа посрещането на детето се описва през трите регистъра на човешката психика – Въображаемо, Реално и Символно.

Посрещане от Въображаемото

Въображаемото е регистърът на образа, на представата.

Бременността – дори, когато е желана и планирана – обратно на идеализирането ѝ като щастлив и безметежен период, е свързана с много тревоги за бъдещата майка. Очакването на детето е период на притеснения и въпроси; период на много страхове относно бъдещото раждане и отглеждане на детето. Период на затруднения около приемането на необратимостта на появата на едно дете, което ще промени живота на майката завинаги.

Предстоящата поява на детето изправя майката и пред изключително трудните за субективизиране въпроси за живота и смъртта. Както посочва френската психоаналитичка Надя Макали „да дадеш живот означава също да приемеш идеята, че детето, което проплаква за първи път, което отваря очите си за света, е също така същество, осъдено на смърт“ (Макали 2002: 72), (3).

В това време на тревога майките търсят успокоение, създавайки един въображаем образ на бъдещото си дете. Още преди да се роди, очакваното дете е било измислено в главата на своята майка и образът, който тя си е представяла, е един идеален образ на най-хубавото възможно дете с конкретни физически черти, качества и особености. По-късно, когато децата задават въпроси за това, как са се родили, те всъщност се интересуват именно от очакванията и желанието, които техните майка и баща са имали за тях.

Посрещане от Реалното

В момента на раждането се появява едно реално детско тяло, което е далеч от приписваните му предварително въображаеми идеални черти. То не е нито бяло, нито русо или синеоко, не покрива каквато и да е предварителна представа за „идеално“ дете. Появява се едно кърваво, сбръчкано, плачещо „нещо“. В „ужаса“ си майката започва трескаво да оглежда тялото – глава, ръце, крака, пръсти... И, ако не забележи видими деформации, бавно започва да се успокоява, започвайки на търси черти, които биха могли да бъдат вписани в първоначалния въображаем образ. Започва да оприличава отделни черти от това реално тяло с тези на членове от семейството.

По този начин майката вписва в детето в своята субективност, приема го като „моето дете“. Една жена може да има различни предварителни нагласи по отношение на това каква майка ще бъде, колко деца иска да има, как си представя тези деца. Но само в момента на появата на реалното детско тяло тя може да каже „Да“ на това дете – „Да“ на тази кожа, на тази коса, на този нос, очи, брадичка... „Да, това е моето дете“. Защото реалното дете винаги се разминава с предварителната представа за него. Раждането на детето винаги е свързано с изненада и изправя майката пред неочакваното. „Балонът“ на Въображаемото се спуква и появилото се реално тяло поставя майката пред изпитанието дали ще може да приеме и посрещне всяка неочаквана негова особеност – да приеме детето в неговата уникалност.

Надя Макали отбелязва, че „послеродовата депресия, която наричат „бейби блу“, често е свързана с необходимостта от траур по въображаемото дете от разговорите по време на бременността“ (Макали 2002: 72), (3). Новороденото заема мястото на обект на желанието (обекта малко а), но също така е и нещо като остатък, отпадък.

Освен това майката загубва преживяваната от нея по време на бременността въображаема пълнота (запълненост), а раждането се преживява като някаква въображаема кастрация, което я изправя пред затруднителното разделение жена-майка.

Майката, давайки живот, губи част от себе си и, както пише Филип Лакаде, „това е парадоксът на всяко раждане“ (Лакаде 2001: 68), (2). Раждането е скъсване, необратима раздяла. В момента, в който дава живот на детето – живот, който задвижва неговото реално тяло, майката губи детето като вътрешен обект. „То се озовава в реалното и започва да живее като един различен обект, отделен и изхвърлен извън нея чужденец“ (Лакаде 2001:68), (2).

Тази трудна среща между майка и дете става още по-трудна, когато новороденото има някакъв проблем – органична увреда или дисфункция, която налага медицински грижи. В тази ситуация от едната страна е наличието на някакъв медицински симптом, а от друга – начинът, по който родителите приемат или не, интерпретират и придават смисъл на симптома. Освен медицински проблем, симптомът може да отразява проблем в афективната връзка майка-дете. Такива симптоми са например афективните смущения в храненето, съня, мускулния тонус, погледа при деца, които са изоставени или пък за тях се полагат институционални, лишени от желание грижи. Анаклитичната депресия, описана от Рене Шпиц, е именно пример за това как детето потъва в депресия, защото е лишено от опората на майчиното желание и не успява да се впише света на символното.

Раждането на дете с проблем показва как, вместо да се разположи на мястото на идеалния Аз за родителите, детето може да заеме мястото на отпадък в майчиния фантазъм. Майките много често поемат вината и отговорността за раждането на такова дете. Посвещават живота си да бдят над детето, а от друга страна се защитават от тази виновност, показваща голямо безпокойство, прехвърляйки вината върху лекарите с тяхната некомпетентност и грешки.

В доклада си „Майчинството днес“ Юлия Кръстева разглежда особения статут, който имат днес в обществото майките на деца с проблеми и специални потребности. Според нея този статут е свързан с това, че те се превръщат в борци. (6) В нашето време на криза на ценностите, като че ли единствената безспорна ценност все още е животът. Тези майки защитават именно живота на децата си

– всяка според възможностите си и независимо от условията. Единственото им отчаяние е свързано с мисълта за това, какво ще се случи с децата им, когато останат сами след тяхната смърт. В общество, загубило опорните си точки, тези майки придобиват специално положение.

Сложен е и въпросът относно избора да се изостави детето, когато появилото се като реален обект дете е толкова неочаквано, че майката не успява да го впише в представата си за нейно дете. Такъв избор винаги се мотивира с най-доброто за детето – да се намерят хора, които биха могли да се погрижат по-добре за него.

Когато майката започне да се грижи за тялото на детето, грижите са белязани именно от нейната субективност; от задоволството, което тя изпитва от тази връзка; от желанието и любовта, с които се грижи за детето.

За да се отдели от позицията на обект – на тяло, за което се грижат, за да стане уникален субект, детето трябва да бъде вписано в субективността на майката (в нейната представа какво е то за нея). Когато грижите за детето са придружени с проява на обич и нежност – чрез телесния контакт, поглед, глас, майчин език – детето разбира, че притежава стойност за Другия („Другият“ е термин, използван от Жак Лакан за означаване на символното място: Другият е образуван от всички условия, изградили живота на субекта – избори, срещи, предци, както и начините, по които те са вписали в субекта чрез вериги от означаващи).

Посрещане от Символното

Идвайки да замести това, което липсва на майката, детето ѝ дава възможност да назове една част от своето желание. Детето обаче, не е всичко за майката, то не може да покрие изцяло нейната липса, защото желанието ѝ като жена е ориентирано към един мъж. Чрез бащиното име и фамилия на детето си „майка назовава своето желание, говорейки на детето за един друг извън него, а именно за това, което се нарича Името-на-бащата. Детето става знак, метафора на нейната любов към бащата – едно метафоризирано желание“ (Лакаде, 2001: 70), (2). Така това желание не е анонимно. Името е едно вписване чрез езика в символно родство, едно означаващо, което го прикрепя към Другия в езика – син на..., дъщеря на... Чрез него детето получава първи символни отправни точки за идентификации.

От съществено значение за хуманизирането на детето и влизането му в света на живите е майката да може да адресира детето си към един баща, който е възплъщение на желанието в закона.

Една жена може да зачене детето си от случаен мъж и да го отгледа като самотна майка, без това да навреди на развитието на детето.

Дете може да носи имената на мъж, който не е негов биологичен баща, ако този мъж въвежда жената като обект-причина за своето желание.

Майката може да даде на детето си и имената на нейния собствен баща, но това символично ще постави син и майка в позицията брат и сестра, или дъщеря и майка – в позицията на сестри с общо бащино име, а това ще има своите последствия върху развитието на децата.

Процесите на взаимно приемане и посрещане при осиновяването са идентични с приемането и посрещането на биологичното дете в семейството. Родителите трябва да се откажат от фантазиите и предварителните си представи за детето, с тази особеност, че осиновителите трябва да се откажат и от фантазиите и представите си за биологичните родители на осиновеното от тях дете.

Една от най-големите трудности на осиновяването е да се приеме детето с цялата му лична история. Още от самото начало, като нещо съвсем естествено в отношенията между осиновителите и детето, трябва да се включи темата за осиновяването, която да се впише в личната история на детето.

Преди осиновяването родителите трябва да успеят да се справят с много важни въпроси: преработване на преживяванията им на срам и тревожност поради загубата на способността им да имат дете; мотивите им да осиновят дете. Особено внимание трябва да се отдели на тази мотивация в случаите на загуба на собственото дете. Това е тежка загуба и често дори е невъзможно да се преодолее тази болка. В езика дори няма дума за родители, които са изгубили дете – не е възможно да се назове нещо толкова ужасно. В тези случаи кандидат-осиновителите се нуждаят от много внимателно психологическо наблюдение и подкрепа.

„Няма други родители, освен осиновители“, пише френският психоаналитик Филип Лакаде. „Всяко дете е осиновено от едно желание“ (Лакаде 2001: 65). Само ако работят символната функция на майката, която чрез своя „индивидуализиран интерес към детето го свързва с липсата“ и символната функция на бащата – „този, който го назовава и въвежда в света на езика“ (Роа, 2009: 123), (5) детето ще може да намери опорни точки. Тогава детето ще успее да изгради адекватна символна връзка с тези, които се грижат за него и ще намери своето място в символния ред.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Долто, Ф. (2009) Настоящото положение в семейството. В: Основни етапи на детството. ИК „Колибри“, София, 42-52.
2. Лакаде, Ф. (2001) Осинвяването на Другия – връзки и идентификации. В сборник: Да растеш със или въпреки своите родители. Издателски център „Боян Пенев“, София, 2001, 65-83.
3. Макали, Н. (2002) Отражение на симптома върху субективността на майката. В: Посрещането на детето. Законите на гостоприемството. София
4. Оливие, К. (2001) Да се родиш жена. В: Евини дъщери. София, 7-33.
5. Роа, Д. (2009) Семейството – за какво служи то, каква е неговата функция? В сборник Тревогата и бащата. Издание на Групата на фройдистко поле в България. Издателство „Унипрес“, София, 2009, 117-125.

ИНТЕРНЕТ АДРЕСИ

1. Kristeva, J. Motherhood today. <http://www.kristeva.fr/motherhood.html>

Доц. д-р Милена Спасовска
 Меѓународен Славјански Универзитет
 Република Северна Македонија

ДИНАМИКА НА СЕМЕЈНИТЕ ОДНОСИ И БРАЧНОТО ЗАДОВОЛСТВО: РАЗБИРАЊЕ НА ВРСКАТА МЕЃУ СЕМЕЈНАТА ФЛЕКСИБИЛНОСТ, СЕМЕЈНАТА КОХЕЗИВНОСТ И КВАЛИТЕТОТ НА БРАЧЕН ЖИВОТ

Апстракт: Целта на овој труд е да ја истражи врската меѓу семејната динамика, изразена преку семејната флексибилност и кохезивност, и квалитетот на брачен живот кај брачните партнери. Истражувањето опфаќа примерок од 128 испитаници, и го користи Олсоновиот циркумплексен модел на семејно функционирање како теоретска основа.

Резултатите од истражувањето покажуваат дека постои позитивна корелација меѓу семејната кохезивност и флексибилност, и квалитетот на брачен живот, односно зголемувањето на нивото на семејна кохезивност и флексибилност влијае на зголемување на степенот на дијадно задоволство на партнерите. Наодите од истражувањето можат да бидат основа за идни посеопфатни истражувања, но и да се користат во оветодавна и терапевтска пракса за професионалците кои работат со парови и семејства, во насока на примена на интервенции и техники кои промовираат унапредување на семејната функционалност и развивање на позитивни партнерски релации.

Клучни зборови: семејна динамика, семејна кохезивност, семејна флексибилност, квалитет на брачен живот, циркумплексен модел, дијадно прилагодување, семејно функционирање

THE DYNAMICS OF FAMILY RELATIONSHIPS AND MARITAL SATISFACTION: UNDERSTANDING THE CONNECTION BETWEEN FAMILY COHESION, FLEXIBILITY, AND THE QUALITY OF MARITAL LIFE

Abstract: The purpose of this paper is to investigate the relationship between family dynamics, or more exactly, the family flexibility and cohesiveness, and the quality of marital life among married partners. The research includes a sample of 128 respondents, and uses Olson's circumplex model of family functioning as a theoretical basis.

The results of the research show that there is a positive correlation between family cohesiveness and flexibility, and the quality of marital life of the partners, i.e., the increase in the level of family cohesiveness and flexibility affects the increase in the degree of dyadic satisfaction of the partners. The research findings can be a solid basis for future and more comprehensive research, and can also be used in the therapeutic practice of professionals who work with couples and families, in the direction of applying interventions and techniques that promote improvement of family functioning and the development of positive relationships.

Key words: family dynamics, family cohesiveness, family flexibility, quality of marital life, circumplex model, dyadic adjustment, family functioning

ТЕОРЕТСКИ ОСВРТ

Релациите во семејните системи ги карактеризираат сложени, одговорни и чувствителни интеракции кои имаат влијание на целокупната семејна динамика и на дијадните односи меѓу членовите. Повеќе истражувања говорат за поврзаноста на семејното функционирање и квалитетот на брачен живот, нагласувајќи дека задоволството од брачното функционирање е поврзано со позитивни карактеристики на семејно функционирање, додека брачните несогласувања поврзани со неприлагодливи интеракции можат да го влошат функционирањето во семејството. (Feldman, Wentzel, Weinberger & Munson, 1990; Qian, Chen & Yan, 2020; Pedro, Ribeiro & Shelton, 2012) Ду и соработниците (2022) истакнуваат дека постои позитивна корелација на задоволството од брачното функционирање на партнерите, со перцепираното ниво на семејно функционирање од страна на децата. Истражување спроведено во 2020-2021 година во Република Северна Македонија покажува дека постои поврзаност меѓу различните димензии на семејно функционирање и различните аспекти на квалитетот на брачен живот на партнерите во семејствата со деца со посебни потреби за време на пандемијата со Covid 19, и анализирани варијабли кои претставуваат различни аспекти на квалитет на брачен живот имаат поголемо влијание врз семејното функционирање, отколку обратно. (Spasovska, 2022) Цел на овој труд е да ја истражи поврзаноста меѓу семејната динамика изразена низ семејната флексибилност и семејната кохезивност, и квалитетот на брачен живот на партнерите, во насока на детерминирање на варијаблите кои имаат значајно влијание врз функционирањето на семејно и партнерско ниво.

Како теоретска рамка за истражување на семејната динамика користен е Циркумплексниот модел на семејно функционирање, кој се фокусира на три централни димензии на семејниот систем: кохезивност, флексибилност и комуникација. Моделот е развиен од Давид Олсон, и според овој модел „балансираните нивоа на кохезивност и флексибилност се најповолни за здраво семејно функционирање. Спротивно на тоа, неурамнотежените нивоа кохезивност и флексибилност (многу ниски или многу високи) се поврзани со проблематично функционирање на семејството“. (Olson, 2011) Моделот е специјално дизајниран за клиничка проценка, планирање на третманот и исход на ефективност на брачната и семејната терапија. (Olson, 1993 & 1996)

Семејната кохезивност е дефинирана како емоционална врска која семејните членови ја имаат еден кон друг и се однесува на тоа како системите ја балансираат нивната одвоеност наспоти заедништвото. (Olson, 2000) Постојат четири нивоа на семејна кохезивност: дезангажирана, одвоена, поврзана и вмрежена. Двете централни нивоа (одвоена и поврзана) се сметаат за балансирани, додека двете екстремни нивоа (дезангажирана и вмрежена) се сметаат за небалансирани нивоа на семејна кохезивност. Флексибилноста во семејниот систем се однесува на способноста на семејството да го менува водството, улогите и правилата во односот. (Olson, 2000) Според циркумплексниот модел има четири нивоа на семејна флексибилност: ригидна, структурирана, флексибилна и хаотична (многу висока флексибилност). Двете централни нивоа (структурирана и флексибилна) се сметаат за балансирани нивоа на семејна флексибилност, додека двете крајни нивоа (ригидна и хаотична) се сметаат за небалансирани нивоа. Ваквите определувања на нивоата на семејна кохезивност и флексибилност се карактеристични за криволиниска интерпретација на моделот, но во

литературата се среќава и линеарна интерпретација според која во семејствата во кои има повисоки нивоа на кохезија и флексибилност присутна е поголема функционалност, додека пониските нивоа укажуваат на пониска функционалност во семејството.¹ Комуникацијата е трета димензија во циркумплексниот модел и се смета за фацилитирачка димензија која им помага на паровите и семејствата да ги унапредуваат нивните нивоа на кохезивност и флексибилност и подобро да се справат со развојните или ситуационите барања. (Olson, 2000; Olson, Waldvogel & Schlieff, 2019)

Во овој труд се анализира поврзаноста на семејната динамика со квалитетот на брачен живот, како концепт преку кој може да се определи нивото на функционалност на брачната/партнерска релација. Истиот се однесува на глобална евалуација на бракот низ повеќе димензии, вклучувајќи позитивни и негативни аспекти на бракот, ставови, однесување и модели на интеракција. Анализата на квалитетот на брачен живот на партнерите е направена низ процена на степенот на дијадно прилагодување во партнерските релации преку четири димензии: дијаден консензус, дијадно задоволство, дијадна кохезија и афективно изразување.

ИСТРАЖУВАЊЕ

Главна цел на спроведеното истражување е да се истражи врската меѓу семејната динамика изразена преку семејната флексибилност и кохезивност, и квалитетот на брачен живот кај брачните партнери. Основна хипотеза на истражувањето е дека постои корелација меѓу семејната флексибилност и семејната кохезивност, и квалитетот на брачен живот на партнерите. Се очекува партнерите семејствата кои имаат балансиран нивоа на кохезивност и флексибилност, да имаат повисок квалитет на брачен живот, додека семејствата кои имаат небалансирани нивоа на кохезивност и флексибилност, да имаат понизок квалитет на брачен живот.

Примерок

Истражувањето вклучува 128 испитаници, полнолетни лица кои се во брак, на територијата на Република Северна Македонија. Истражувачките материјали беа дистрибуирани онлајн во периодот од мај до ноември 2022 година, по доброволно изразување на интерес за учество на партиципиентите. По пополнување на прашалниците, добиените резултати се соодветно анализирани и интерпретирани.

Инструменти

Инструменти користени во истражувањето се Прашалник за социо-демографски податоци, Скала за семејна кохезивност и флексибилност – FACES III и Скала за дијадно прилагодување – DAS.

Прашалникот за социо-демографски податоци е конструиран за потребите на истражувањето и содржи податоци за семејната улога на испитаниците, возраста, образованието, етничката припадност и должината на брачна заедница во години.

Скалата на семејна флексибилност и кохезивност (FACES III) е инструмент кој се користи за проценка на функционалноста на семејството низ димензиите на семејната динамика: семејна кохезивност и семејна флексибилност. Резултатите 1. Joh, J. Y., Kim, S., Park, J. L., & Kim, Y. P. (2013). Relationship between Family Adaptability, Cohesion and Adolescent Problem Behaviors: Curvilinearity of Circumplex Model. Korean journal of family medicine, 34(3), 169–177. <https://doi.org/10.4082/kjfm.2013.34.3.169>

од примена на скалата се добиваат со оценување на 20 ајтеми на скала од 1 до 5. Скалата ги има следните вредности 1=скоро никогаш, 2=ретко, 3=понекогаш, 4=често, 5=скоро секогаш. Со сумирање на непарните ајтеми се добива скор на семејна флексибилност, со сумирање на парни ајтеми се добива скор на семејна кохезивност. Скалата е јавно достапна и широко се користи за научни и практични цели. За потребите на истражувањето, истата е преведена и адаптирана од англиски на македонски јазик. Според добиените скорови, користејќи го криволинискиот модел на интерпретација на резултатите, семејната кохезивност може да биде дезангажирана, одвоена, поврзана и вмрежена, додека семејната флексибилност може да биде ригидна, структурирана, флексибилна и хаотична. (Olson, D.H., 1993)

Скалата за процена на дијадното прилагодување во партнерските релации – Dyadic Adjustment Scale (DAS) е јавно достапна скала со која во истражувањето се мери квалитетот на брачен живот на партнерите во четири димензии: Дијаден консензус, Дијадно задоволство, Дијадна кохезија и Афективно изразување. Оценувањето на скалата е со сумирање на скоровите од ајтемите по субскали и целосно. Повисоките добиени скорови на скалата укажуваат на позитивно дијадно прилагодување, и обратно, пониски скорови укажуваат на негативно дијадно прилагодување. Вообичаените гранични скорови кои се користат во литературата во однос на степенот на дијадно прилагодување се: 20 до 34 – многу ниско; 35 до 44 – ниско; 45-55 – просечно; 56-65 – надпросечно; над 66 – високо надпросечно. (Spanier, 1976; Spanier, 1988; Spanier, 2017) Истите се земени како основа за анализа на добиените резултати во истражувањето.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Структурата на примерокот според семејната улога во семејството го сочинуваат 55,5% сопруги и 44,5% сопрузи, на просечна возраст од 9,84 години. Најголем дел од испитаниците се од македонска националност, 89,8%, од албанска националност се 7% од испитаниците, од српска и ромска националност по 0,8% и од влашка националност 1,6% од испитаниците. 50,8% од испитаниците имаат завршено средно образование, 42,2% се со високо образование и 7% имаат завршено основно образование. Просечно, должината на брачната заедница на испитаниците е 13,6 години. Податоците се прикажани во Табела 1.

Табела 1. Структура на примерокот

ВАРИЈАБЛИ	N=128	
Семејна улога	Сопруга	55,5%
	Сопруг	44,5%
Возраст	39,84 (Min=23, Max=68, SD=7,73)	
Националност	Македонска	89,8%
	Албанска	7%
	Српска	0,8%
	Ромска	0,8%
	Влашка	1,6%
Образование	Основно	7%
	Средно	50,8%
	Високо	42,2%
Должина на брак во години	13,6 (Min=1, Max=45, SD=7,8)	

Добиените податоци од тестирањето со Скалата на семејна флексибилност и кохезивност (FACES III) Скала за дијадно прилагодување – DAS се обработени во програмата за статистичка обработка на податоци SPSS Statistics 23.0. Направена е корелациона анализа на скоровите на варијаблите семејна кохезивност и семејна флексибилност со варијаблата квалитет на брачен живот (изразен преку степен на дијадно прилагодување), при што се добиени податоците дадени во Табела 2.

Табела 2. Корелациона анализа на варијаблите семејна кохезивност и семејна флексибилност со варијаблата степен на дијадно прилагодување

Correlations		
		Степен на дијадно прилагодување
Семејна кохезивност	Pearson Correlation	.625**
	Sig. (1-tailed)	.000
	N	128
Семејна флексибилност	Pearson Correlation	.237**
	Sig. (1-tailed)	.004
	N	128
**. Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).		

Од табелата може да се види дека постои многу силна позитивна корелација меѓу варијаблите Семејна кохезивност и Степен на дијадно прилагодување ($r=0.625$, $p<0.01$) и варијаблите Семејна флексибилност и Степен на дијадно прилагодување ($r=.237$; $p<0.01$). Резултатите укажуваат на тоа дека колку е повисока семејната кохезивност и флексибилност, толку е повисок и квалитетот на брачен живот, изразен преку степенот на дијадно прилагодување во ова истражување. Направена е понатамошна анализа на степенот на дијадно прилагодување добиен во семејствата според различните нивоа на семејна кохезивност и семејна флексибилност. Добиените резултати се прикажани во Табела 3.

Табела 3. Степен на дијадно прилагодување кај брачни партнери во семејства според различни нивоа на семејна кохезивност

Семејна динамика		Степен на дијадно прилагодување		
		Mean	N	Std. Deviation
Ниво на семејна кохезивност	Дезангажирана	33.91	23	11.700
	Одвоена	50.69	35	11.928
	Поврзана	55.94	53	8.761
	Вмрежена	60.00	17	5.799
Total		51.09	128	13.092
		Mean	N	Std. Deviation
Ниво на семејна флексибилност	Ригидна	39.83	6	14.566
	Структурирана	50.79	28	15.349
	Флексибилна	50.63	51	12.530
	Хаотична	53.40	43	11.437
Total		51.09	128	13.092

Добиените резултати во Табела 3 покажуваат дека средната добиена вредност на дијадно прилагодување кај примерокот кој брои 128 испитаници е 51,9 (просечно ниво). Анализата на добиените скорови на степен на дијадно прилагодување според различните нивоа на семејна кохезивност, покажува

дека во семејствата со дезангажирана кохезивност има најнизок степен на дијадно прилагодување на брачните партнери ($M=33.91$), во семејствата со одвоена кохезивност има просечно ниво на дијадно прилагодување ($M=50.69$), семејствата во кои има поврзана кохезивност се на гранично ниво од просечен кон надпросечен степен на дијадно прилагодување, а во семејствата со вмрежена кохезивност е присутен надпросечен степен на дијадно прилагодување. Овие податоци ни покажуваат дека колку е поголема кохезивноста во семејството, толку и квалитетот на брачен живот меѓу партнерите е повисок. Наодите од претходно спроведени истражувања ги поддржуваат добиените резултати од истражувањето. Имено, според Мајкл Џ. Доан (2016) кохезијата во бракот е поврзана со позитивни квалитети на партнерската релација вклучувајќи поголемо задоволство од врската и помало ниво на хостилност меѓу партнерите. Истражување спроведено во 2009 година на примерок од 108 семејства, покажува дека брачната поврзаност ја предвидува и семејната кохезија, меѓу другите варијабли поврзани со семејни интеракции.² Фисилоглу и Лоренцети (1994) истакнуваат дека високиот степен на брачно приспособување мерено со степен на дијадно прилагодување, е поврзано со високо ниво на семејна кохезија.³ Според циркумплексниот модел, на вмрежената кохезивност може да се гледа како на проблематична, бидејќи меѓу членовите има екстремна емоционална блискост и индивидуите се многу зависни едни од други.⁴ Истражувањето покажува дека врската меѓу семејната кохезивност и степенот на дијадно прилагодување е линеарна, што може да ја поддржува теоријата дека инструментот за процена на семејната кохезивност и флексибилност не ги мери екстремните нивоа на кохезија (вмрежена кохезивност) и флексибилност (хаотична флексибилност).⁵ Оттука, разбирливи се резултатите за највисок степен на дијадно прилагодување меѓу партнерите во семејствата со висок степен на семејна кохезивност, но потребни се повеќе истражувања за да се добие увид во динамиката и функционалноста на овие релации.

Од резултатите за варијаблата семејна флексибилност во однос на различните нивоа на семејна флексибилност, може да се види дека во семејствата со ригидна флексибилност имаме низок степен на дијадно прилагодување на партнерите ($M=39.89$), додека просечен степен на дијадно прилагодување на брачните партнери имаме во семејствата со структурирана ($M=50.79$), флексибилна ($M=50.63$) и хаотична флексибилност ($M=53.40$). Овие податоци ни покажуваат дека колку е поголема семејната флексибилност, толку и квалитетот на брачен живот меѓу партнерите е повисок. Претходно спроведени истражувања говорат за важноста на семејната флексибилност за целокупното семејно и партнерско функционирање. Лустинг и Акеј (1991) наведуваат дека способностите на семејствата да бидат адаптивни и флексибилни влијаат на позитивното семејно функционирање.⁶ Истражување кое опфаќа 331 испитаник, меѓу другото покажува дека кохезивноста и флексибилноста на парот можат

2. Doohan, E. A., Carrère, S., Siler, C., & Beardslee, C. (2009). The Link between the Marital Bond and Future Triadic Family Interactions. *Journal of marriage and the family*, 71(4), 892–904. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00642.x>

3. Fisiloglu, H., Lorenzetti, A.F. (1994). The relation of family cohesion to marital adjustment. *Contemp Fam Ther* 16, 539–552. <https://doi.org/10.1007/BF02196846>

4. Olson, D.H., Waldvogel, L. and Schlieff, M. (2019), Circumplex Model of Marital and Family Systems: An Update. *J Fam Theory Rev*, 11: 199–211. <https://doi.org/10.1111/jftr.12331>

5. Olson D. H. (2000) Circumplex model of marital and family systems. *J Fam Ther*. 22:144–167

6. Lustig D and Akey T (1999) Adaptation in families with adult children with mental retardation: Impact of family strengths and appraisal. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities* 34(3): 260–270

да влијаат на задоволството од брачниот живот.⁷ Во истражување насочено кон испитување на семејно функционирање, брачно задоволство и социјална поддршка на група пациенти и нивните брачни партнери, добиени се резултати кои говорат за позитивна корелација на семејната флексибилност и емоционалната поддршка од партнерите.⁸

Анализата на добиените резултати, како и наодите од претходно спроведени истражувања ја истакнуваат важноста на семејната флексибилност и кохезивност за квалитетот на функционирање на дијадните релации на брачните партнери во семејството. Ова истражување дава апликативни согледувања за примена на циркумплексниот модел за процена на семејната динамика, како и индикации за примена на наодите во советодавна и терапевтска пракса за професионалците кои работат со парови и семејства.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Овој истражувачки труд имаше за цел да ја согледа врската меѓу семејната динамика и квалитетот на брачен живот на партнерите, конкретно фокусирајќи се на поврзаноста меѓу семејната кохезивност и флексибилност, и степенот на дијадно прилагодување на брачните партнери. Добиените резултати од истражувањето говорат за тоа дека постои позитивна корелација меѓу семејната кохезивност и флексибилност, и квалитетот на брачен живот на партнерите. Евидентно е дека семејната динамика игра важна улога во квалитетот на дијадните релации, односно зголемувањето на нивото на семејна кохезивност и флексибилност, влијае на зголемување на степенот на дијадно задоволство на партнерите. Истражувачките резултати ги потврдуваат и наодите од претходно спроведени истражувања во чиј фокус се функционирањето на семејствата и брачните релации на партнерите во семејниот систем.

Преку разбирање на семејната динамика и нејзиниот однос со дијадните семејни врски, може да се добие увид во генералното семејно и партнерско функционирање. Оттука, резултатите претставуваат основа за посеопфатни идни истражувања, но и овозможуваат информации кои можат да се користат во практична работа на професионалците кои работат со парови и семејства, особено во насока на примена на интервенции и техники кои промовираат унапредување на семејната функционалност и развивање на позитивни партнерски релации.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Feldman, S. S., Wentzel, K. R., Weinberger, D. A., & Munson, J. A. (1990). Marital satisfaction of parents of preadolescent boys and its relationship to family and child functioning. *Journal of Family Psychology*, 4(2), 213–234. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.4.2.213>
2. Du, X., Liang, M., Mu, W., Li, F., Li, S., Li, X., Xu, J., Wang, K., Zhou, M. (2022). Marital Satisfaction, Family Functioning, and Children's Mental Health—The Effect of Parental Co-Viewing. *Children* 2022, 9, 216. <https://doi.org/10.3390/children9020216>

7. Abreu-Afonso, J., Ramos, M. M., Queiroz-Garcia, I., & Leal, I. (2022). How Couple's Relationship Lasts Over Time? A Model for Marital Satisfaction. *Psychological reports*, 125(3), 1601–1627. <https://doi.org/10.1177/00332941211000651>

8. Jiang, H., Wang, L., Zhang, Q., Liu, D. X., Ding, J., Lei, Z., Lu, Q., & Pan, F. (2015). Family functioning, marital satisfaction and social support in hemodialysis patients and their spouses. *Stress and health : journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 31(2), 166–174. <https://doi.org/10.1002/smi.2541>

3. Qian, Y., Chen, F., Yuan, C. (2020). The effect of co-parenting on children's emotion regulation under fathers' perception: A moderated mediation model of family functioning and marital satisfaction. *Children and Youth Services Review*, Volume 119, 105501, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105501>
4. Olson, D. (2011) FACES IV and the Circumplex Model: Validation Study. *Journal of Marital and Family Therapy*, 37, 64-80. <https://doi.org/10.1111/j.1752-0606.2009.00175.x>
5. Olson, D.H. (1993) Circumplex Model of Marital and Family Systems. In F. Walsh (ed.) *Normal Family Processes* (2nd edn). New York: Guilford Press
6. Olson, D.H. (1996) Clinical assessment and treatment interventions using the Circumplex Model. In F.W. Kaslow (ed.) *Handbook of Relational Diagnosis and Dysfunctional Family Patterns*. New York: John Wiley and Sons
7. Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22(2), 144-167
8. Olson, D.H., Waldvogel, L. and Schlieff, M. (2019), Circumplex Model of Marital and Family Systems: An Update. *J Fam Theory Rev*, 11: 199-211. <https://doi.org/10.1111/jftr.12331>
9. Doane, M.J. (2016). Cohesion, Marital. In *Encyclopedia of Family Studies*, C.L. Shehan (Ed.). <https://doi.org/10.1002/9781119085621.wbef5289>